

РОССИЯ НАУКАЛАРЫН АКАДЕМИЯТА
СИБИИРДЭЭБИ САЛАА

ГУМАНИТАРНАЙ ЧИНЧИЙИИ УОННА ХОТУГУ АБЫЙАХ
АХСААННААХ НОРУОТТАР ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИНСТИТУТА

РЕСПУБЛИКАТААБЫ «ОЛОНХО» АССОЦИАЦИЯ

М.К. АММОСОВ ААТЫНАН ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГНИ ФЕДЕРАЛЬНАЙ УНИВЕРСИТЕТ

ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГНИ НОРУОТТАР ТЫЛЛАРЫН
УОННА КУЛЬТУРАЛАРЫН ИНСТИТУТА

ОЛОНХО ИККИС УОН СЫЛЫН (2016—2025)
БЭЛЭМНЭЭН ЫТЫТЫГА САХА РЕСПУБЛИКАТЫН НАЦИОНАЛЬНАЙ ТЭРИЙЭР КОМИТЕТА

Дьокуускай

Түмүк

2016

РОССИЯ НАУКАЛАРЫН АКАДЕМИЯТА
СИБИИРДЭЭБИ САЛАА

ГУМАНИТАРНАЙ ЧИНЧИЙИИ УОННА ХОТУГУ АБЫЙАХ
АХСААННААХ НОРУОТТАР ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИНСТИТУТА

РЕСПУБЛИКАТААБЫ «ОЛОНХО» АССОЦИАЦИЯ

М.К. АММОСОВ ААТЫНАН ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГНИ ФЕДЕРАЛЬНАЙ УНИВЕРСИТЕТ

ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГНИ НОРУОТТАР ТЫЛЛАРЫН
УОННА КУЛЬТУРАЛАРЫН ИНСТИТУТА

ОЛОНХО ИККИС УОН СЫЛЫН (2016—2025)
БЭЛЭМНЭЭН ЫТЫТЫГА САХА РЕСПУБЛИКАТЫН НАЦИОНАЛЬНАЙ ТЭРИЙЭР КОМИТЕТА

САХА
БООТУРДАРА

17 ТОМ

Кыыдааннаах
Кыыс Бухатыыр

Олонхо

Дьокуускай
Бирик
2016

УДК 398.224(=512.157)+821.512.157-343.4Горохов
ББК 82.3(2Рос=Як)6-5+84(2Рос=Як)6-5
Г70

*«Саха боотурдара» серия Республикаатааҕы «Олонхо» Ассоциация президен
М.Е. Николаев көбүлээһининэн 2002 с. олохтолмута*

Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар
проблемаларын институтун Учуонай Сэбиэтэ бэчээккэ бигэрэгэпитэ

*Кэмизрчэскэйэ суох тэрилтэ «Саха Өрөспүүбүдүкэтин үүнэр көлүнэтин
тус сыаллаах нуондата» үбүлээтэ*

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр:

В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, А.Н. Данилова

Редколлегия:

А.Н. Жирков (кылаабынай редактор), **В.В. Илларионов, В.Н. Иванов,**
А.Н. Алексеев, А.В. Егоров, Е.Н. Сидоров, Т.И. Пестрякова, С.Д. Мухомлева,
Н.В. Покатилова, Н.А. Оросина (эпизеттиир секретарь)

Олонхонут М.Н. Горохов-Муойа тылыттан Т.Т. Данилов суруйуулар

Рецензентэр: А.А. Кузьмина — ф.н.к., ГЧуоААХНПИ н.с.;
Р.Н. Анисимов — Олонхо институтун секторын сэбидиссэйэ

Горохов, Михаил Николаевич.

Г70

Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр : олонхо / [М.Н. Горохов-
Муойа ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, А.Н. Данилова ; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар пробл. ин-та, М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоциация, Олонхо иккис уон сылын (2016—2025 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. — Дьокуускай : Бичик, 2016. — 208 с. (Саха боотурдара : 21 т. ; Т. 17).

ISBN 978-5-7696-4964-6.

Агентство СІР НБР Саха

Дьяаны олонхонута М.Н. Горохов «Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр» олонхото Н.В. Емельянов суруйарынан дьахтар сүүрүн геройдаах олонхолортон сюжетынан, баай ис хоһоонунан, уус-уран ойуулааһынынан биир бастыгара, кэрэхсэбиллээхтэрэ. Бухатыыр дьахтар араас мүчүргэннээх, сындалбаннаах сырыылара, абааһы ааттаахтарын күөн көрсөн кыайталыыра, уонна түмүгэр айыы бухатыырыгар кэргэн тахсара, саха төрдө буолара уран тыл ууһунан кэрэхсэбиллээхтик кэпсэнэр. Кинигэ олонхону кэрэхсээччилэргэ, научнай үлэһиттэргэ, устудьуоннарга аналаах.

УДК 398.224(=512.157)+821.512.157-343.4Горохов
ББК 82.3(2Рос=Як)6-5+84(2Рос=Як)6-5

© Горохов М.Н., 2016

© Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, 2016

© Республиканская Ассоциация «Олонхо», 2016

© СВФУ им. М.К. Аммосова, 2016

© Национальный организационный комитет РС(Я) по подготовке и проведению второго Десятилетия Олонхо (2016—2025 гг.), 2016

© Оформление серии. НКИ «Бичик» РС(Я), 2002

© Оформление. НКИ «Бичик» РС(Я), 2016

ISBN 978-5-7696-4964-6

ДЪААНЫ ОЛОНХОЪУТА М. Н. ГОРОХОВ-МУОЙА УОННА КИНИ ОЛОНХОЛОРО

Дъааны олонхохутгарын үгэстэрин сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитиини политесылынай И.А. Худяков XIX үйэ сэттэ уонус сылларыгар сабалаабыта. Кини устудьуон эрдэбиттэн нуучча норуотун тылынан айымньыларын хомуйан, бэчээккэ таһаарбыт биллэр фольклорист этэ [Смирнов, 2002, с. 3—19]. Учуонай фольклорист народник-революционердар дыалаларыгар эриллэн, үйэлээх сааһыгар Дъааныга көскө олорорго уураахтаммыта. И.А. Худяков Верхоянскый к. көскө кэлиэбиттэн саха фольклорун хомуйуунан, тылбаастааһынан дыарыктанар бигэ санааны ылынан, күүскэ үлэлээн барбыта. Кини бу үлэтигэр оччотообуга оскуола үөрэнээччитэ Никита Горохов сыстан көмөлөспүтэ. Ол түмүгэр И.А. Худяков бэрт кылгас кэм иһигэр «Хаан Дьаргыстай» диэн үс үйэлээх олонхону, ону таһынан, дыааньылар этэллэринэн, үс «сээм», ол аата кылгас тэттик, олонхону суруйбута уонна сонно тутта тылбаастаабыта. Кэлин фольклорист өлбүтүн кэнниттэн тылбаастарын түмэн, «Верхоянский сборник» диэн хомуурунньугу 1890 сыллаахха Казанскый университетка бииргэ үөрэммит доборо, биллиилээх учуонай Г.Н. Потанин көрөн-истэн таһаатгарбыта [Худяков, 1890]. Отгон сахалыы тылынан суруйбут текстэрин Э.К. Пекарскый икки кинигэнэн бэйэтин сериятыгар бэчээттээн таһаарбыта (*Образцы, Т. 2, вып. 1—2*). Онон И.А. Худяковы саха фольклорун, чуолаан Дъааны сахаларын тылынан айымньыларын аан маннай сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтиппит, киэн научнай эйгэбэ таһаарбыт учуонай быһыытынан билинэбит [Илларионов, 2014, С. 88—91]. Кэлин кини үөрэнээччитэ Н.С. Горохов «Үрүҥ Уолан» олонхону нууччалыы суруйан, киэнник комментарийдаан, оччотообуга наука эйгэтигэр киэнник биллэр «Живая старина» сурунаалга таһаарбыта (Горохов, 1885). Бу бэчээттэммит текстэри тэннээн, чинчийэн көрдөххө, кинилэр иккиэн биир олонхохуту кытта бииргэ үлэлээбиттэр, кэлин Н.С. Горохов И.А. Худяковтуун суруйбут олонхотун маннайгы үйэтин өйүттэн суруйан нууччалыы сурукка түһэрбит быһыылаах диэн сэрэйэбит. [Илларионов, 2014, С. 93—98].

Аан маннай саха олонхотун, быстахтык да буоллар, сурукка-бичиккэ түһэрэн, бэлиэтээн суруйбут айанныыт чинчийээччилэр А.Ф. Миддендорф, айылҕа үөрэхтээбэ Р.К. Маак бэйэлэрэ сахалыы

билбэт буолан, тылбаасчыттарын көмөтүнэн быхастах-остох эрэ уопсай өйдөбүлү биэрэр курдук сахалыы, соробун немецтии суруйан бэйэлэрин научнай үлэлэригэр холобур быһыытынан бэчээттэпиттэрэ. Онтон Саха сиригэр төрөөбүт-үөскээбит А. Я. Уваровскай «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох» олонхо кылгас ис хоһоонун академик О. Н. Бетлингк көрдөһүүтүнэн сурукка-бичиккэ түһэрбитэ.

Онтон И. А. Худяков бу суруйууларга холоотоххо, ордук үс үйэлээх «Хаан Дьаргыстай» олонхонон сизттэрэн көрдөххө, саха олонхотун туох баарынан толору суруйбута кэрэхсэбиллээх. Буолаары буолан, «Хаан Дьаргыстай» диэн олонхо үс көлүөнэ бухатырдарын кэпсиир ис хоһоонноох бөдөн эпическэй тексти суруйбут.

Олонхоһуттар репертуардарын чинчийэн көрдөххө, сахаларга үс үйэлээх олонхолор элбэхтэр. Дьяангы олонхоһуттара Е. Р. Горохов, Д. А. Томская, А. Н. Томская үстүү үйэлээх олонхону толороллор эбит да, ким да кинилэртэн И. А. Худяков курдук үс үйэлээх олонхону суруйбатах. Кэлин ааспыт үйэ алта уонус сылларыгар фольклорист Н. В. Емельянов сүбэтинэн Уус Алдан олонхоһута Р. П. Алексеев үс үйэлээх «Алаатыыр Ала Туйгун» олонхотун толору суруттарыта. Биһиги бу олонхону «Саха боотурдара» серияба үс кинигэнэн бэчээттээн таһааран турабыт. Биһиги билэрбитинэн аан дойдуга аатырбыт киргизтэр героическай эпостара «Манас» үс үйэлээбэ биллэр. Атын уруулуу омуктарга маннык үс үйэлээх эпическэй айымны баара биллибэт. Онон саха уонна киргиз эпостара үстүү үйэлээх буолаллара мээнэбэ буолбатах, былыргыттан кэлэн испит үгэс буолуон сөп.

Ол биир туоһутунан И. А. Худяков суруйбут олонхотун сюжетыгар былыргы родовой тутул кэминээби дьонноор сыһыаннаһыыллара көстөн аһар. Ол курдук «Хаан Дьаргыстай» маннайгы үйэтин сүрүн геройа Үрүн Уолан маннай Күөгэлдьин удааны кэргэн ылан, сүгүннэрэн иһэн, Күн Туналынсаны көрсөн, оҕолоон кэбиһэр уонна кэлин уол оҕоломмутун билэн баран, маннайгы кэргэнин Кытыгырас Барааччыга кэргэн биэрэн баран, оҕолоох дьахтарын Күн Туналынсаны кэргэн ыларын туһунан кэпсэнэр. И. В. Пухов олонхо сүрүн уобарастарын чинчийбит үлэтигэр бу түгэни атын да холобурдарынан чингэтэн баран: *«В этом олонхо мы видим явные следы парной семьи: легкая расторжимость брака, причем брак расторгается мужчиной; ребенок при этом остается у матери; наконец, мужчина живет с одной женой»*, — диэн бэлиэтээбитэ [Пухов, 1962, С. 132].

И. А. Худяков суруйбут олонхолоругар саха олонхотун эрдэтээнни матыыштарын кэрэһилиир түгэnnэр бааллар. Ордук дьахталлар ап хомуһун күүһүнэн эр дьону баһыйаллара, наада буоллабына көмөлөһөллөрө үгүстүк этиллэр. «Хаан Дьаргыстай» маннайгы үйэтигэр Үрүн Үкэйдээн ап-хомуһун көмөтүнэн убайа Үрүн Уолан абааны кыргыттар албыннарыгар түбэһэн, үөтүгэн түгэбэр түспүтүн

билэн быһыһыра, онуоха эмиэ чэнгээх үөдөн түгэбэр түһэриллибит Кытыгарас Барааччы тэнгэ тахсара, ол манньатын айыы бухатырыгар эрэллээх добор, көмөлөһөөччү буолара кэпсэнэр. Олонхо иккис үйэтигэр Күөнчэ Бөбө, үһүс үйэтигэр Хаан Дьаргыстай быһылааннаах сырыыллара кэпсэнэр, хас биирдиилэрэ бииртэн биир ордук сырыыны сылдыллар. Хаан Дьаргыстай абааһы аймахтарын бары албастарын эрдэттэн билэн тиһэбэр кыайыһылаах тахсара кэпсэнэр.

И. А. Худяков XIX үйэ бастакы аңаарыгар Дьааны олонхото баай ис хоһооннообун, эгэлгэ сюжеттаабын, уобарастардаабын арыян көрдөрбүтэ.

Кини бу олонхолорун мифологической оскуола фольклористарын үгэстэринэн кимнээхтэн суруйбутун ыйбатаба. Оччотообу фольклористикаба норуот айымньытын бүтүн коллектив айыытын курдук көрөллөрө, Дьэ ол иһин биирдиилээн толороочуларга суолта биэрбэттэрэ, кимтэн суруйбуттарын ыйбаттар этэ. Арай кэлин этнограф В. Л. Серошевской «Якуты» диэн үлэтигэр И. А. Худяков Манчаары диэн ааттаах информаторы көрсүбүтүн, кини биир ый устата бүтүн олонхону толорор кыахтаабын туһунан суруйбута: «Известный верхоянский сказочник Манчары, со слов которого Худяков записал многие свои сказки, хвалился передо мной, что он знает такую олонхо, которую можно рассказывать месяца» [Серошевской, С. 590].

И. А. Худяков бэйэтэ Ырыа Быллай диэн абааһыны кытта күрэтэспит олонхотун уонна Ырыа Чэкэт Тур диэн талааннаах ырыаһыт туһунан ахтан аһарбыта [Худяков, С. 366]. Дьааны олонхотута Х. И. Эверстов Ырыа Быллай туһунан номоһу кэпсээбитин И. И. Стручкова суруйбута баар. «Адьас былыр Ырыа Быллай диэн киһи баара үһү. Дьон кэпсээнинэн кинини кытары абааһы уола куоталаспыт. Ырыа Быллай тиит төрдүгэр олорбут. Абааһы уола кини ыллаатаабын аайы үөһэттэн үтүктэн испит. Ырыа Быллай бэрт уһуннук ыллаан баран, этэрэ баранан: «Куолдьаар кулугута, хайылык хайабаһа» диэбитигэр абааһы уола: «Туох диэтэ, үөдөн», — диэбитэ үһү. Онуоха Ырыа Быллай: «Кыайдым, эйиэхэ наахы баар», — диэн баран наахы биэрбит (ол аата кокуоска — И. В.), онуоха абааһы уола куотан хаалбыта үһү» [Стручкова, С. 12]. И. А. Худяков бу түгэни сахалар өй дуораанын бэлиэтии билиэхтэриттэн үөскээбит номох диэн быһаарар [Худяков, С. 365]. Олонхоттар, ырыаһыттар үөһээнни абааһылары, сорохтор этэллэринэн былыт кыһын кытта күрэтэһэллэрин туһунан кэпсэллэр элбэхтэр. Биһиги санаабытыгар манньык кэпсэллэргэ олонхотун талаана, кыаба тыктарыллан көрдөрүллэллэр.

Онтон Ырыа Чэкэт Тур диэн Ырыа Чөкөөттүүр диэн Муома, Халыма улуустарынан киэнник биллибит, сурабырбыт киһи быһыылаах. Кини туһунан Г. М. Федотов «Муома фольклора», кыраайы үөрэтээччи Е. Лаптев суруйууларыттан билиэххэ сөп. Онон И. А. Ху-

дяков Дьяангы дьинг олоро сылдыбыт олонхоһуттарын туһунан, эт кулгаабынан истибитин суруйан хаалларбыт уонна кинилэр тустарынан бэрт хойукка диэри номох гынан кэпсии сылдыбыттар быһыылаах.

1940 с. институт фольклорнай-диалектологической экспедициятын кыттыылааба А.А. Саввин Дьяангы улууһун наһилиэктэригэр үлэлээн ааспыта. Кини Элгэс нэһилиэгин олохтооҕо М.Н. Горохов-Муойаттан «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» диэн тэттик олонхону суруйбут. Энгэ нэһилиэгин биллэр олонхоһута Е.Р. Горохов-Сытыкыйтан «Аргыһыкаан оҕонньор» олонхотун кылгатаан суруйбут. Информатор И.Н. Бурцев ахтарынан А.А. Саввин Муойа олонхотун толору суруйбут буолан, Сытыкый олонхолуурун сэнээрбэтэх [Илларионов, 2006, С. 31].

Фольклорист Дьяангы олонхоһуттарын, кинилэр репертуардарын туһунан матырыйааллары сылдыбыт нэһилиэктэринэн хомуйбут. Кини хомуйбут матырыйаалларыттан көрдөххө: Энгэ нэһилиэгиттэн 7, Элгэстэн 3, Дьяангыттан 8, Сартантан 2, Табалаахтан 2, Адыачыттан 4, Дулбалаахтан 2, уопсайа 28 олонхоһуту, быһыыта, сирэй көрсөн, кинилэр анкеталарын толорбут (Саввин, Распространение). Бу испииһэккэ биһиги кэмнэрбитигэр ийэ олонхоһут аатын ылбыт Д.А. Томская аата баара кэрэхсэбиллээх. Оччолорго кини баарасуоҕа 27 эрэ саастааба.

Ол эрэри Энгэ олонхоһуттара бары да Сытыкыйы улахан талааннаах, бары аҕа туттар олонхоһуттара эбит. Ол туһунан Дьяангы олонхоһуттарын анаан үөрөспит Табалаах орто оскуолатын учуутала И.И. Стручкова: «Балартан ордук чорботон, киэн кинкинэс куолаһынан тугу хоһуйара илэ кэлэн турарын курдук этэр-тыһынар Е.Р. Горохов-Сытыкый диэн олонхоһуту уус-уран тыл ухханыгар уһуйбут учууталынан ааҕар?» — диэн Д.А. Томскаяга сыһыаннаан суруйар [Стручкова, 2014, С. 33]. Эмиэ бу үлэтигэр кини «Егор Романович бу энгээр бары нэһилиэктэрин олонхоһуттарын олонхоһо уһууааччынан буолбута көстөр», — диэн түмүк онорбута [Стручкова, 2014, с. 12].

И.И. Стручкова дипломнай үлэтин суруйарыгар Дьяангы улууһун олонхоһуттарын тустарынан матырыйааллары, ахтыылары хомуйбута уонна ол түмүгэр Дьяангыга И.А. Худяков саҕаттан 62 олонхоһут олон ааспытын чуолкайдаабыта [Стручкова, 2014, С. 9]. Билигин Дьяангыга Олонхо ыһыаҕа тэриллэн ытылларынан сибээстээн, нэһилиэктэринэн олонхолоон ааспыт олонхоһуттар тустарынан матырыйааллар салгыы хомуллаллар.

Фольклорист А.А. Саввин «Распространение олонхо в северных районах» диэн суруйуутугар Дьяангыга сытан эрэ олонхолоһун баарын бэлиэтии көрбүтэ. «В наслегах от города Верхоянска олонхосут сначала стелит постель и ложится, велит потушить огонь в камель-

ке и свечку, потом только начинает сказывать; люди все укладываются в постель» [Саввин, л. 7]. Биһиэхэ биллэринэн, хоту улуустарга Абыйга, Усуйаанаба, Аллайыахаба барыларыгар да сытан эрэ олонхолоохун тэнийбит. А.А. Попов бэлиэтииринэн долганнарга эмиэ киэһээ утуйуохтарын эрэ иннинэ олонхолуур үгэстээхтэр эбит [Попов, 1937. С. 7—26]. Онон хотуларга сытан эрэ олонхолоохун балачча тарбаммыт. Ол эрэри биһиги кэммит олонхоһута А.Н. Томская «Оччотообуга үгүстэр сытан эрэ олонхолууларын иһин үчүгэй олонхоһут олон эрэ олонхолуур. Оччоҕо эрэ көбүстээхтик тахсар буоллаба», — диир эбит [Стручкова, 2014. С. 14]. Ол аата олонхоһут ырыатын-тойугун көхсүттэн таһааран толорор буоллабына, ордук дорбоонноһор диэн өйдөбүл баар. Горнай олонхоһута В.О. Каратаевы кытта кэпсэтэригэр көхсүнэн ыллааһын туһунан ахтан аһарбыттааба. Хакастарга эмиэ көбүс ырыата баарын туһунан чинчийэччилэр ахтааччылар.

Кэнники сылларга Д.А. Томскаянан сирэйдээн Дьяангы олонхотун аныгы техникскэй ньымаларынан суруйуу күүскэ барда. Кини олонхотун аан бастаан 1966 с. народной поэт В.Т. Сивцев сурукка тиспитин уонна институтка Г.У. Эргискэ тус бэйэтигэр туттарбытын ахтар. Онтон 1982 сылтан саҕалаан «Эрбэбэр эрчимнээх Элитэр Бэргэн», «Көмүс Мөкүүлүкээн оҕонньор, Элгээн Иэйэхсит эмээхсин», «Хаан Илбистээн бухатыыр» диэн олонхолору магнитофонна угсубутум, үөрэнээчим И.И. Стручкова сурукка таһаарбыта. Онтон «Айаанай Бэргэн олонхотун» радиокомитетке суруттарбышпыт. Кэлин 1999 с. фольклорист С.Д. Мухомлева салалтатынан «Сапи» үбүлээһининэн Д.А. Томская сэттэ олонхотун видеокамеранан устан, СР Судаарыстыбаннай киинэни харайар тэрилтэбэ туттарбытара. Е.И. Бурцева аабырынан Д.А. Томская 42 олонхолообуттан 17 олонхото араас ньыманан суруллубут, онтон билинги туругунан үһэ күн сирин көрдө [Бурцева, 2014, С. 92].

Дьяангы олонхоһуттарыттан М.Н. Горохов-Муойа олонхоһут быһытынан биир ураты миэстэбэ турар. Кинини кытта аан бастаан фольклористартан А.А. Саввин көрсүбүт, репертуарын испиһиһин уонна хоту улуустарга киэнник тарбаммыт «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун суруйан ылбыт. Кэлин, 1945 с. киниттэн институт научнай корреспондента Т.Т. Данилов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» диэн олонхону суруйбута.

А.А. Саввин бэлиэтээһининэн, кини 1882 сыллаахха Дьяангы улуһун Элгэс нэһилиэгэр төрөөбүт. Үлэни-хамнаһы кыайар буолубуттан өр кэмнэ ыалга хамначчытынан сылдьан баран, 1931 сыллаахха биһрдэ холкуоска кирибит. Төрдүгэр-ууһугар ырыаһыт, олонхоһут баара диэни билбэтэх, төрөөбүт оройуонун ыырыттан тахсыбатах. М.Н. Горохов уон сэттэлээбиттэн үөлээннээхтэригэр, биһр дойдулаахтарыгар олонхолуур буолбут. Хайа да олонхоһут бэйэтин

идэтигэр ухуллубут, таптаан истэр киһилээх буолар. Ол сиэринэн, кини хараба суох буолан, үйэтин тухары олонхолоон эрэ «айабын көрүнэн» олорбут биир дойдулаабын Е. Р. Горохов-Сытыкыйы бэйэтин учууталынан ааҕара биллэр. Бу кэмнэ Сытыкый олохтоохтор ордук биһирээн истэр олонхоһуттара эбит. Кини олонхолорун этигэр-хааныгар ингэринэн, тылын-өһүн ылынан, «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр», «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох», «Аргыһахтаан оҕонньор», «Баай киһи оҕото Бардам Баатыр, туутук киһи оҕото Турука Баатыр», «Бастаан төрөөбүт Баһымны Баатыр, кэнникилээн төрөөбүт Кэдиргэх бухатыыр» диэн олонхолору уолан сааһыгар толорон, дьонугар-сэргэтигэр биллэн барбыт. М. Н. Горохов аҕа туттар олонхоһутун репертуарын, олонхолуур майгытын-сигилитин ситэ-хото сүһэн ылбытын А. А. Саввин бэлиэтии көрбүтүн туһунан оччолорго Энгэбэ салайар үлэбэ сылдыбыт И. Н. Бурцев: «А. А. Саввин манна Элгэскэ сылдьан баран кэлбит этэ. Элбэби кэпсэппиппит. Онно кини, Муойа Мэхээлэ Сытыкыйтан олонхолуу үөрэммит буолан, олонхолууллара даҕаны, олонхолорун ис хоһооно даҕаны адьас биир эбит. Инньэ гынан биирдэрин эрэ олонхотун суруйдум диэбитэ», — диэн ахтыытыттан дьэнкэтик көстөр [Илларионов, 2006, С. 31—32]. А. А. Саввин М. Н. Горохов репертуарын испииһэгин балачча толору суруйан ылбыт. Онно көрдөхпүтүнэ, Муойа «Бастаан төрөөбүт Баһымны бухатыыр», «Баай киһи оҕото Бардам Баатыр, туруу киһи оҕото Турум Баатыр», «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эйгэли-Тэйгэли бухатыыр, сур улаан аттаах Суор бухатыыр», «Эрэйдээх буруйдаах Эр Соботох», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургун», «Аргыһахтаан бухатыыр» диэн олонхолордоох эбит. Анкетаттан көстөрүнэн, М. Н. Горохов бэйэтин түбэтин олонхоһута Е. Р. Горохов-Сытыкыйтан «Аргыһахтаан оҕонньор», «Ньургун Боотур» олонхолору Сытыкыйтан истэн олонголообутун ыйбыт [Олонхосуты Якутии, с. 26].

М. Н. Горохов-Муойа «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхолоро научнай эйгэбэ төһө да бэчээттэнэн тахсыбатахтарын иһин балачча биллэллэр. Кинилэри аан бастаан эпосовед И. В. Пухов саха олонхотун уобарастарын ырытан суруйарыгар холобур быһыытынан туһаммытын көрүүххэ сөп (Пухов, 1962). Н. В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» диэн үлэтигэр «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхо сюжетын анаан суруйбута (Емельянов, 1980. С. 60—65). Учунай бу үлэтигэр М. Н. Горохов олонхотугар 34 ырыа баарын уопсай кээмэйэ 3131 поэтической строка кээмэйдээбин бэлиэтээбитэ (Емельянов, С. 12). Ол аата олонхоһут толоруутугар бухатыырдар саналарын араас матыыптаах ырыаларынан добуһоллуура сэрэйиллэр. Ол курдук М. Н. Горохов суруллубут олонхолорун текстэриттэн көрдөххө, бухатыырдар саналарын иннигэр ыллыы-туойа, этэ-тыына олороллорун туһунан анаан ахтыл-

лар. Дьэ ол иһин Дьааны олонхотун аан маннай сурукка-бичиккэ тиспит, тылбаастаабыт, бэлиэтээн суруйбут И. А. Худяков «якутская сказка — (т. е. олонхо — И. В.) неразлучна с песней: «Скажи-спой сказку» (ыллаа-олонхолоо), — говорят сказочнику. И начинает сказочник «петь-говорить» целую эпопею, в которой упоминается множество событий, множество богов, дьяволов, героев, описание разных мест бывают чрезвычайно подробны до самых мелочей... Когда-то во время студенчества мне казалось невероятным, чтобы один народный певец мог знать и петь наизусть такую большую сказку, как «Илиада» и «Одиссея», упоминая множество собственных имен, вдаваясь в подробности, не пропускающие корабельного гвоздя. якутские сказочники сказывают стихами и песнями не менее длинные сказки и еще с более мельчайшими подробностями» [Худяков, С. 366], — диэн ойуулааһына М. Н. Горохов-Муойа олонхолууругар быһаччы сыһыаннаах.

М. Н. Горохов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхото балаача толору суруллубут, дьахтар сүрүн миэстэни ылар уонна сюжета кини тула сайдар. Олонхо үгэс быһыытынан эпическэй кэми ойуулааһынтан саҕаланар:

- 1 Быстыбыт быдан үйэ мындаатыгар,
Уурайбыт одун үйэ уорбатыгар,
Ааспыт үйэ
Арбаһыгар эрдэххэ,
Аан бастаан
Адаам аба
Айылла илигинэ,
Дьыэбэ ийэ
- 9 Тэриллэ илигинэ...

Олонхоһут эпическэй кэм билинни кэмтэн быдан ыраабын, бэл библияба ахтыллар киһи төрдө буолбут Адаамтан даһаны, Дьыэбэттэн даһаны эрдэ буолбут кэми ойуулаан эппит. Олонхону истэ олорооччулар олонхоҕо кэпсэнэр кэм былыргытын өйдүүлэригэр ордук тийиймитиэ ньыма буолар. Сахаларга христианскай итэбэл XVIII үйэттэн саҕалаан кирибитэ. Онон олонхоҕо танаралар персонажтара кириилэрэ олонхоһуттар күннээби туттар саналарын нөнүө кирибиттэрэ сэрэйиллэр.

Дьахтар бухатыыр олонхо эпическэй дойдутун кытта тэнгэ баар буолбута этиллэр:

- 24 Бииргэ үөскээбит
Алгыстаах аан дайды
Араас бастаан
- 26 Айылларын саҕана.

Үгэс олонхолорго курдук бухатыыр дьахтар бииргэ төрөөбүт аатын да сырдык ааттаах балтылаах.

-
-
- 50 Халлааннаах тангараба
Хаһыннаах буолуо диэн харахтаабатах,
Былыттаах тангараба
Быттаахтаах буолуо диэн быкпатах
Күн Туналынса диэн
- 55 Дьахтар киһи балыстаах эбит.

Кинилэр орто дойдуга хантан кэлбиттэрин, хантан хааннаахтарынын билбэттэрэ, икки ынах муоһун курдук үөскээн олорбуттара этиллэр. Син эмиэ үгүс олонхолорго курдук киирбэт күннээх, кэлтэгэй ыйдаах самаан сайыннаах үтүө дойду, дьахталлар олодор аан алаһа дьыэлэрэ уустаан-ураннаан ойууланаллар. Орто дойду туттаах ытык маһыгар Ынахсыт Баай Тойон уонна Ынахсыт Баай Хатын олороллоро этиллэр, кинилэр ынах сүөһүнү араначчылыыр аналлаахтар. Ытык мас силлстэрэ аллараа дойдуга түһэн, ыһыах ыһар аар баһах буолбута, онтон үөһээ салаата үөһээ дойдуга тийэн Үрүн Айыы Тойонго сатанах мас буолбута, киин улуустарга Аал Луук Маһы хохуйар курдук ойууламмыт.

Кыргыттар туох да күн кыһалбата, кинилэргэ тэннээх ким да суобун курдук сананан, көнүл көччүйэн, көрүлээн олороллоро этиллэр.

- 466 Абааһыттан арсыын улааттыбыт,
Кийиттэн кирис устата улахаммыт,
Сахаттан саар устата,
Ураанхайтан урабас устата
- 471 Ордукпут дэһэллэр.

Ол кинилэр байан-тайан, суон сурахтанан олороллорун олонхотун маннык тылларынан хохуйан этэр:

- 406 Ахсаана биллибэт
Абыс уон абыс атыыр үөрө
Сылгылаахтар эбит,
Суота-суумата биллибэт
Тобус уон хотон
- 471 Ынахтаахтар эбит.

Олонхоҕо баай-дуол сүөһүнэн кэмнэнэрэ олук хоһоон быһыытын мэлди хохулар. И.А. Худяков Дьаанһыттан аан бастаан суруйбут олонхотугар бу түгэн эмиэ бэлиэтэнэр:

Абыс атыырдаах сылгылаах,
Тобус хотонноох ынахтаах.

— диэн, кылгастык да этилиннэр, бухатыыр баһаам элбэх сүөһү баайдааба өйдөнөр.

М.Н. Горохов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхотун киириин чааһа балачча киэн миэстэни ыларын Н.В. Емельянов А.Я. Уваровскай суруйбут олонхотугар уонна Мэнэ Хангалас биллиилээх

олонхоутгара Н.А. Абрамов, И.И. Бурнашев-Тон Суорун тылыттан суруллубут олонхолорун кытта тэнгээн көрөн бэлиэтээбитэ [Емельянов, 1980, с. 12]. Ол аата Дьяаны толору суруллубут олонхолоругар киири чааһа киин улуустартан итэбэһэ суох хоһуулар эбит диэн түмүктүүххэ сөп.

Эпосовед И.В. Пухов саха олонхотугар олонхо сюжета сайдан барыытыгар түөрт сүрүн төрүөт баарын туһунан суруйбута [Пухов, 1962, с. 60—61]. Ол эрэри М.Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхобо бухатыыр сырыыта-айана атын көрдүү барарыттан сабаланар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр аттарын дьаһайа сылдьан, айанна-сырыыга сылдьар аналлаах ата суох буолбутун таба көрөр уонна тута «ир суолун ириэнэхтии ирдээн» булар санаалаах айанна аттанар. Ол туһунан олонхобо манньк этиллэр.

- 1008 Ийэ-аба биэрбит
Ытык кэриэс сүөһүтэ
Аһылаах-харыһыктаах,
Атабым анныгар мииннэр
Аналлаах ат сылгыбын ...
Ир суолун ириэнэхтии ирдиэбим.
Барбыт суолун батыабым,
- 1015 Сүппүтү сүтүктүүбүн.

Эпосовед Н.В. Емельянов «*Потеря имущества ... была для героини большим ударом, вызвавшим душевное смятение... кроме того, похититель оскорбил честь воинственной девы*», — диэн этэр (Емельянов, 1983, с. 113). Онон олонхо төрүөтэ бухатыыр сырыытын-айанын туохтан сабалана дьээнкэтик көстөр.

Ханалас улууһун олонхоһута Е.И. Кардашевскай «Уол Дугуй» олонхотугар бухатыыр аатын абааһы бухатыыра күрэтэн илдьэ барар сюжета баар [Уол Дугуй, 2014]. Сылгы сүөһүнэн ииттинэн олоор дьонно ат сүтүүтэ улахан кыһалба буолара олонхолорго тыктарыллан ааспыта сөптөөх курдук.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр сүппүт атын сири-дойдуну биир гына тилийэ сүүрэр да булбат. Ол сылдьан ойбонун хайынар абааһы уола турарын көрөн, ата сүппүтүн киниттэн ирдээн, охсуһуу сабаланар. Абааһы уола кини уорбатабын, төттөрүтүн абыс төбөлөөх Ала Марайдаан күрэтэн барбытын кэпси кэлбит киһи буолар. Ол да буоллар Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр итэбэйбэтэр да, кини көрдөһүүтүн ылынан, дьиэ ис-тас үлэһитинэн дьиэтигэр илдьэ барар. Бу түгэн олонхобо айыы бухатыыра хоппут абааһытын бухатыырын кулут чабар гынарын туһунан үгүстүк көрдөрүллэрин И.В. Пухов бэйэтин научнай үлэтигэр бэлиэтээн аһарбытын бигэргэтэр [Пухов, 1962, с. 178—180].

М.Н. Горохов олонхотугар кыыс бухатыыр абааһы уолугар илээхтик сыһыаннаһара, баайын-дуолун киниэхэ итэбэйэн хааллара-

ра көстөр, кинини добор-атас, убай-быраат курдук саныыра сэрэ-йиллэр. Дьэ ол да иһин бу олонхону анаан чинчийбит Н. В. Емельянов: «*Такое отношение к побежденному врагу, превращенному в раба, отражает первоначальный период зарождения рабства*», — диэн этэр [Емельянов, 1983, С. 33].

Олонхоҕо бухатыыр кыыс айанҥа аттанан иннинэ аан дойдуттан арахсар сиэри-туому, алгыһы толорор. Туох-ханнык иннинэ балтын дьиэтин-уотун көрөн-истэн олороругар, кулут уолга үчүгэйдик сыһыаннаһарыгар, тэннэ аһатарыгар-сиэтэригэр, тангыннарарыгар дьаһайар.

Киин улуустар олонхолоругар үгүстүк көстөр бухатыыр сырыытын-айанын кэрэһилээн көрдөрөр бэлиэ сэргэбэ анһан хааллары матыыба киллэриллибитэ кэрэхсэбиллээх.

- 4080 Мин өллөхпүнэ,
Бу ыппыт оҕум
Сууллаан түһүөхтүн,
Үчүгэйдик сылдыар буоллахпына,
Үүнэн-чөрөйөн турдун,
Өлбөг эрэ харата
Эрэйи-муну кытта
Сылдыар буоллахпына,
1088 Түүтэ соролонон түстүн

— диэн Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр этэр. Ити тэнэ бухатыыр сирин-дойдутун иччилэрин, үөһэ үрдүк айыылары, тэлгэһэ иччитин баайын-дуолун харыстыы, көрө-истэ сылдыалларыгар көрдөһөрө алгыс быһыытынан бэриллэр. Бу барыта олонхолорго үгэс быһыытынан биир халыыбынан, мэлдьи туттуллар олук хоһооннорунан сиһилээн бэриллэр. М. Н. Горохов олонхо тылын-өһүн, олук хоһооннорун олонхолуур кэмигэр сатабыллаахтык туттарын кэрэһилииллэр. Ол курдук айанҥа бэлэмнэниитэ, айанҥа сылдыар атын тутара, баайара, ыһыгын ылынара, сэбин-сэбиргэлин тэринэрэ барыта тиһик моонньох курдук кэпсэнэр.

Бухатыыр айанын ойуулааһын үгэс быһыытынан олук хоһооннорунан тангыллыбыттар уонна бу олук хоһооннор М. Н. Горохов «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун кытта тэннин туттаха уот хараха түбэхэллэрэ биһиги болҕомтобутун тардаллар. Холобур айан үһүнүн бэлиэтиир олук хоһоон икки текскэ манньк бэриллэр:

- 2266 Күһүнгүтүн үссүнүнэн биллэ,
Кыһынгытын кырыатынан биллэ,
Сааскытын саапһаһынан биллэ,
2269 Сайынын самырынан таайда» (ЭТБ, л. 20)

Бухатыыр кыыс Орто дойдутуттан абааһы сиригэр кэлиитин ойуулааһына уратылаах:

-
-
- 1440 Алыс ыраах дойдуну ааста,
Дайдытын баһа баранан,
Лабыктатыян барда...
Үрэбин баһа баранан
Үөмэтийэн барда,
Сирэ бүтэн,
1446 Силигирдийэн барда.

— диэн эппитэ хоту дойду сирин-дойдутун санатар курдук.

Бухатыыр кыыс айаннаан иһэн моһоллорго түбэһиитэ, ону туорааһына, киниттэн тулууру, албаһы уонна тыл күүһүн эрэйэр. Бастаан киһи көрө дьулайдар да, атын сизэлиттэн сэттэ тыһы кылы ылан, сэттэ үөр сылгы, атын кутуругуттан тобус атыыр кылы тобус үөр атыыр сылгы гынан, хайа иччитигэр бэлэх-туһах биэрбитигэр арылла түһэр.

Кыыдааннаах Кыыс бхатыыр таас хайа үрдүк оройугар тахсан сирин-дойдутун чинчийэн баран, арҕаа халлаан аннынан киирэн барар уонна тобус үөстээх туманнаах муораҕа кэтиллэ түһэр. Бу байбалы туорууругар эр киһи киэбин ылынан, абааһы кыыһын кэргэн ылыах буолан, хатырык тыынан байбалы туораттарар. Дьэҕэ Бааба үһүс моһолу хайдах туоруохтаабын этэн биэрэн, Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Аан Арбалдын албаһын этэннэ туоруур.

Бухатыыр бу моһоллору туорааһыныгар остуоруйаларга үгүстүк көстөр уустук түгэннэри остуоруйа геройдара араас албаһынан туорааһыннарын матыыба көстөн ааһар.

Бу моһоллору этэннэ туорааһын сахалар күннээби олоххо туттар үгэстэрин, сизэрдэрин-туомнарын кытта сибээстээх. Маннайгы моһолго айанныгыттар хайа дабааннарын иччилэригэр хайаан да бэлэх-туһах биэрэллэрин туһунан айанныгыт чинчийээччилэр да, И. А. Худяков да бэлиэтээн суруйбуттара баар. Ол Дьааны олонхолоругар И. А. Худяков саҕаттан киллэриллэ сылдыбаллар. М. Н. Горохов тылыттан А. А. Саввин суруйбут «Эйгэт-Тэйгэл» олонхоҕо бу үс моһоллор эмиэ үһүөн киирэ сылдыбалара, эпическэй үгэс үйэлээбин кэрэһилиир.

Абааһы дьахталларын албастарын үрэйээт, кыыс бухатыыр кыыһырыгыт уоһар Ала Марайдаан дойдутун ала булкуну түһэрэн өрө ыттыгар, күөрчэхтии көтүтэр:

- 2759 Силиэ-боллоо сирдытгэннэ,
Добун холорук добордонно...
Боччоннуур ойуун
Моонньоох баһын саҕа
Муус толону лаһыгыраччы ыстарда, —
Кынаап ойуун
Кыыннаах быһабын саҕа
Кырыа кыырпах хаардары
2764 Кыыдамчыта ыстарда.

Манна дабатан этгэххэ, бу ойуулааһынга ахтыллан ааһар Боччоннуур, Кынаап ойууннар Э.К. Пекарской И.А. Худякову туоһу туттан суруйбутунан олонхо персонажтара эбит [*Пекарской, стлб. 494 уонна 1395*]. И.А. Худяков этнографической үлэтигэр Боччоннуур уонна Нараха ааттарын ахтар, дьиннээх олоро сылдыбыт курдук номоһо кирибит ойууттар быһытынан суруйар [*Худяков, 1969, с. 411*].

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан дойдутугар кэлиитэ абааһы аймахтарыгар улахан араллааны аҕалар. Кинилэр аҕа баһылыктарын, ардыгар ыраахтаабы да дириллэр, тус иннигэр көрөн тураннар, Орто дойдуттан Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр атын күрэтэн кэлбитин сэмэлииллэр, алдьархай төрдө киниттэн тахсыбытын сирэйгэ этэллэр.

- 2939 Аналлардаах аттаайылыыр сүөһүтүн
Уоран-талаан ылбатах
Суолларыгын буолуоҕа,
Бэртээниккин былдьаһан
2944 Ылыммытын буолуоҕа,

— диэн сэмэлииллэр.

Дьэ ол иһин Н.В. Емельянов бу олонхоҕо аты күрэтии сылтах буоларын, Ала Марайдаан ис дьинэ бухатыыр дьахтары уолугар кэргэн гынар кэтэх санаалаабын арыян көрдөрөр. «*Уведя коня богатырки, он не только накликает на свою страну беду, но и не задумывает совершить поступок, неприемлемый для родовых законов людей айыы — женить своего сына-абаасы на женщине айыы*» (Емельянов, 1983, с. 120). Ол эрэри олонхоҕо абааһы бухатыырдара айыы дьахталларын кэргэн ыла сатаан мэлдьи конфликка кирирэллэрэ олонхо сүрүн ис хоһоонунан буолаллар. Ол быһытынан Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан икки кыра уолун кытта кирирсэн кыайталыыра кэпсэнэр. Ала Марайдааны кытта күөн көрсүү эмие эпическэй хабааннаахтык барар. Абааһылар аҕа баһылыктара көрдөрөн туран албыннырыттан, буруйа суобунан аабынарыттан уонна кыыс бухатыыры улахан уолугар кэргэн биэриэн баҕара бухатыыр дьахтары улаханнык кыынныыыр, кыыһыран-тымтан кырдыбаас бухатыыры көрүөх бэтэрээ өтүгэр садабалыыр.

М.Н. Горохов бухатыырдар охсуһууларын олус омурнаахтык, сүрдээн-кэптээн, бу баардыы хойуура кестөр.

- 3914 Өлөссөн ыыс быдаанан
Тыһанан истилэр,
Сытыы сытыытык
Сырайга бэрсииһи,
Баламат-баламаттык
Баска бэрсииһи,
3920 Эрчимнээх эрчимнээхтик

Эмэхэбэ тэпсиһии,
Үөл тыа маһыттан
Үтэхэ маһа тахсыбат гына
Үлтү тэпсэн бардылар
Хашпыт тыа маһыттан
Хамыс хаата тахсыбат гына
3927 Халты тэпсэн бардылар

Олонхо суруллубатах сокуонун быһыытынан өстөөбө Ала Марайдаан төһө да ааттаспытын-көрдөспүтүн иннигэр кинини имниин эһэр, күн-ый ыһыаба онгорор. Родовой тутул сокуонунан кыайтарбыт аба ууһун киһитин имниин эһии, сир үрдүттэн суох гыныы саамай сөптөөх быһаарыныы курдук көрүллэрэ. Дьэ ол иһин Н. В. Емельянов: «*В родовом обществе законом ведения войны и условием сохранения жизни своего племени была полное уничтожение враждебных сторон*», — диэн түмүктээн этэрэ сирдээх (Емельянов. 1983. С. 121)

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр үгүс мүччүргэннээх сырыылар кэннилэриттэн айанна туруммут сүрүн төрүөтүн толорон сүһпүт атын көрдөөһүнгэ турунар. Ол түмүгэр туйаба мүлтүрүйбүт, түүтэ соролоон түспүт, ырбыт, дьүдьэйбит ата үтүгэн түгэбэр тимир ампаарга бааллан туарын булара кэпсэнэр.

Олонхобо кыыс бухатыыр үс аттаах: көрүдьүөскэ мииннэр көнгүл дьоруо ат, айанна мииннэр ат уонна кыыс бэйэтин аналлаах ата. Маннайгы икки сырыыга айанна сылдыар көлө аттара буоллахтарына, Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр бэйэтин аналлаах ата киин улуустар олонхолоругар курдук кэпсэнэр, киһилии кэпсэтэр тыллаах-өстөөх, көтөр кынаттаах үс дойдунан тилийэ сылдыар ураты ат курдук көрдөрүллэр. Дьэ ол да иһин ат иччитин үөрэ-көтө көрсөр, сүбэ-ама биэрэр. Ол быһыытынан кыыс бухатыыр атын уҥа кулгаабыттан буруус ылан атын түөрт туйабын сыгылыыра, өлбөт мэнэ уутун ылан атыгар иһэрдэрэ, бэйэтэ да иһэрэ кэпсэнэр. Ол кэннэ уруккутунаабар хайалара да уон оччонон күүһүрэн-кыабыран кэлэлэрэ этиллэр.

Олонхобо кыыс бухатыыр аналлаах атын булан, Ала Марайдааны, кини уолаттарын кыайан-хотон, дойдутугар төннүүтэ эмиэ уустук-ураннык, олус тыҥааһыннаахтык ойууланар. Маныха Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан үс уолун кытта биир-биир киирсэрэ уонна кыайара кэпсэнэр. Кинилэр бииртэн биир күүстээхтэр, ааһар албастаахтар. Ону ол диэбэккэ үһүөnnэрин кытта биир-биир тэнэ суох хабыр охсуһууга кэннинэн кэхтибэккэ киирсэр.

Маннай Ала Марайдаан кыра уола Тимир Тойбонсону кытта күөн көрсөр. Хардарыта ыстаһан, буруттаһан баран, отут күннээх дуолан охсуһуу түмүгэр кыыс бухатыыр кыайыылаах тахсар. Кыайбыт абааһытын этин-сиинин уоттаан баран, байбалга ыһар. Бу кэм-

нэ кыыс аналлаах ата Тимир Тойбонсо атын быһа тэбэн өлөрөн кэбиһэрэ этиллэр.

Абыс төбөлөөх Ала Марайдаан иккис уола сэттэ төбөлөөх Тимир Сэркэдини кытта Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр тобус сылы мэлдьи кыргыһыга киирсэр. Тохсус сылыгар бэрт нэһиэлэ кыайар уонна кыайбыт бухатыырын этин-сиинин эмиэ байбалга ыһар. Бухатыырдар аттара иччилэрин курдук охсуһууга киирсэннэр, айыы ата төһө да этэ-тириитэ бараннар, ырдар-сылайдар абааһы атын быһа тэбэн өлөрөр.

Ала Марайдаан үһүс уолунаан Уот Уһутаакылыын киирсиитэ өссө эрийсиилээхтик барар. Аллараа дойду анаарыар ааттааҕа утуйан уһуктан, отут күн кэтэспититтэн да сэрэйдэххэ, утарыта киирсии тынҕааһыннаах уонна эрийсиилээх буолара сэрэйиллэр. Ол эрэри абааһы бухатыыра күүстэринэн тэннэстэхтэринэ, үөһэттэн ыйаахтаах дьон быһыытынан кэргэнни буолуохтаахтарын этэр. Онон эбитэ буолуо, кини кыайыа да буоллар кыайбакка уһатан-кэнэтэн сылдьар. Үөһээ дойдуттан тураах кэлэн, айыы атараны биэрэр уонна Уот Уһутаакы уйан сирэ эргэлээх хараҕар баарын ыйар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр кэргэн тахсыах буолан, абааһытын уолун чугаһатан, эргэлээх хараҕын атаранан өйдөппөккө батары биэрэн кыайыылаах тахсар.

Онон кыыс бухатыыр дойдутугар төннөрүгэр үс моһолу туораан, үс абааһы бухатыырдарын күүһүнэн, араас албастарынан кыайан, сүппүт аналлаах атын булан, этэннэ эргиллэринэн олонхо сырыыта-айана түмүктэнэр. Балта уонна хамначчыт уола, бухатыыр дьахтар айанна сырыттабына, дьиэтин-уотун, баайын-дуолун бэркэ тутан олорбуттара кэпсэнэр.

Салгыы олонхо сүрүн сюжетнай темата олонхо тутуах геройдара кэргэннэниилэрин темата арыллар. М.Н. Горохов олонхотугар Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр быллыттаах халлаанга быкпатах, күннээх халлаанга кэстүбэтэх Күн Туналынсаҕа Үргэл Тойон Уола Орой Хараҕа кэргэн тахсара кэпсэнэр. М.Н. Горохов төһө да Орто дойду дьоно Үөһээ дойду дьонун кытта уруу-тараа тардысталлар, син эмиэ сирдээби дьон уруурбаһалларын курдук, сиэри-туому толороллоро, халыым төлүүллэрэ, эһнэ бэрсэллэрэ олонхоҕо орто дойду дьонун олонхоҕо уус-уран тыл уһунан көрдөрүллэн ааһарын кэрэһилиир.

Олонхо түмүгэр Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр кэргэн тахсыыта эмиэ кэрэхсэбиллээхтик кэпсэнэр. Олонхо саҕаланытыгар Ала Марайдаан аты күрэтэн барбытын кэпси кэлбит абааһы уола дьинэ Сабыйа Баай уола Көбүл Бөбө диэн айыы бухатыыра буолан биэрэр. Кини араас омуктар аптарыгар-хомуһуннарыгар үөрэммит ааһар албастаах, куотар кубулуһаттаах бухатыыр киэнэ ньургунна буолар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр үс сыл кинилиин киирсэн көрөр

да кыайбакка, даамын биэрэн Көнгүл Бөбөлүүн эйэлэхэргэ уонна икки тэнг күүстээх айыы бухатыырдар буолалларын быһыытынан дьылбаларын холбоон, ураанхай саханы ууһатарга, үс саханы үөскэтэргэ этэр. Көнгүл Бөбө сирдээх этиини үөрүүтүн кытта сөбүлэхэр. уруу ыһыабын ыһан:

- 6969 Олохторун булунан,
Аал уоту оттон,
Алаһа дьиэни барбардан,
Сатыы тайаба,
Аттаах үтэтэ буолан,
Үс саханы үөскэтэн,
Түөрт саханы төрөтөн,
Күн бүгүнүгэр диэри
- 6977 Олорбуттара үһү,

— диэн, Орто дойдуга дьоллоох олох эргиллибитинэн олонхо түмүктэнэр.

Н. В. Емельянов дьахтар бухатыырдар тустарынан олонхолор сюжеттарын ырытан, чинчийэн баран, кинилэргэ икки сюжет тэнгэ сайдан кэпсэнэллэрин быһаарбыта:

- 1) кулут бухатыыры кытта дьахтар бухатыыр сыһыаннаһыыллара;
- 2) бухатыыр дьахтар балтын, инитин, оҕотун, атын сүтэриитэ уонна көрдөөһүнэ.

Үөһэ анаан ырыппыпыт курдук, М. Н. Говоров «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхотун сюжета маныаха бары өттүнэн сөп түбөһэр.

Үөһэ ахтан ааспыппыт курдук, биллиилээх фольклорист А. А. Саввин М. Н. Гороховтан «Эгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхону 1940 сыллааха суруйбута. Биллэн турар, олонхо ис хоһооно атын-атын эрээри М. Н. Горохов олонхолууругар бэйэтин репертуарын үгэс буолбут матыыштарын, мэлдьи таптаан туттар олук хоһооннорун хайа да олонхотугар тэнник туттан ааһарын бэлиэтии көрүүххэ сөп.

Олонхо кирири чааһыгар олук хоһооннор биирдик тэнгэ туттуллалларын фольклористар бары бэлиэтээн аһараллар. Ону Т. В. Илларионова, М. Н. Петрова анаан онорбут ыйынныктарыттан көрүүххэ сөп [*Илларионова, Петрова, 2005, с. 1217—1378*].

- 3951 Дулбалаах дьогдьоруттан
Логду тэбистэрдэ,
Хайыкаан халтангыттан
Халты тэбиннэрдэ,
Киһилээх тааһын
Кэтэбиттэн астарда,
Ыыннаах тааһыгар тиэрдэн
Бытыттан ылла, ...
Сартан үрэбин диэки

Саба бырахта,
Боруулаах үрдүгэр тиэрдэн,
Моонньоох мэйиитин
Булгу сөрүүн түһэрдэ,
Адыаччы үрдүгэр тиэрдэн
3969 Арбаһыттан мииннэ,

— диэн, этэн субурушпуга олонхоһут бэйэтиттэн тута хоһуйан субурушпугун кэрэһилиир. Олонхоһуттар, холобур, Д. А. Томская манньк хабааннаахтык этэн субуруттарын хаста да истибиттээхпин. Олук хоһоон сүрүн өйдөбүллэрин бары да этэр быһыылаахтар.

М. Н. Горохов тылыттан суруллубут икки олонхоһо мэлдьи туттуллар олук хоһооннор үүт-маас сөп түбэһинээлэрэ элбэбин олонхолору аахпыт эрэ киһи сөбөр. Элбэхтэн аһыйах холобуру аҕалыахха сөп. Бухатыыр кыһырбыт көрүнүн ойуулаан көрдөрүү:

2738 Ингин хаана ииримтийдэ,
Муннун хаана буруолаата.
2740 Сүүһүн хаана сүүрэлээтэ.

Эбэтэр:

1704 Биэс булас биэкэйэр бииллээх,
Үс булас өртөйөр өтгүктээх,
Алта булас далай-буурай сарыннаах,
Аллаах ат акымаллаах харатын саҕа
Көмнөбөркөөн муруннаах,
Эрэхэлээх үүн тиэрбэһин курдук,
Хачыраат таас харахтаах,
Урустаал таас уостаах,
Сырдык таас сырайдаах,
Уолах тиит уллуктаах,
Суллаабыт тиит харылаах,
Баай тиит быччыннаах,
Саннын баайатыгар тийэр
Кыһыл көмүс куударалаах баттахтаах,
Уол оҕо одунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ,
1726 Бухатыырдар мунутуура буолла.

Манньк холобурдары төһө баҕарар аҕалыахха сөп. Көстөрүн курдук, олонхоһут тылга хаайтаран, симиттэн-тохтоон турбата чахчы. М. Н. Горохов суруттарбыт олонхолоругар хайаларыгар да биир ис хоһоонноох олук хоһооннору хойуутук туттар. Биллэрин курдук, араас олук хоһооннору, ойуулааһыннары дэлэйдик туттар, баай киэн эпическэй билиилээх-көрүүлээх олонхоһуттар, кэтээн-чинчийэн көрдөххө, ханнык да түбэлтэбэ симиттэн, толлон турбаттар, хааһахтаан хостоон ээр курдук этэн субурутааччылар. Кинилэр төһөнөн элбэх киһи истэр да, соччонон талаана арыллан, тугу сө-

бүлээбитин эбии киллэрэн-таһааран, олус тахсыылаахтык толоруохтарын, ардыгар бэйэлэрин туруктарыттан, кимнээххэ олонхолууларыттан көрөн кылгатахтарын да сөп [Илларионов, 1982, Илларионов, 2006].

М. Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхолоор, төһө да тус-туһунан ис хоһоонноох буоллаллар, сюжетнай матыыптаах иккиэннэригэр майгыннаһар түгэннэрэ балачча элбэхтэр. Ол курдук Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр, Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр аллараа дойдуга айаннаан иһэн моһолго түбэхэн, таас хайа иччитигэр сиэр-туом толорон, алгыс этэн, этэнгэ туорууллара биир хабааннаахтык кэпсэнэр. Иккис моһолго байбалы туорааһынна бухатыырдар иккиэн абааһы кыһа Дьэгэ Бааба көмөтүнэн туорууллара кэпсэнэр. Үһүс моһолу туорааһын икки олонхоһо иккиэннэригэр айыы бухатыырдар анаан айаннаан иһэр абааһыларын албастарыгар түбэхэн баран, бэйэлэрин албастарынан, эттэринэн-хааннарынан эрдэ сэрэйэн уустук балаһанньаттан кыайыылаах тахсаллара этиллэр. Кинилэр үүт-үкчү мэхэйдэри көрсөллөрүн аһан, дыктитэ баар, тэнг ахсааннаах тыһааһыннаах охсуһууларга киирсиилэрэ ойууланар. Мантан сиэтэрэн өйдөөтөххө, М. Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхолоор, төһө да араас кэмнэ сурукка-бичиккэ киирдэллэр, биир майгылаахтык, биир сюжетнай-композиционнай схемаҕа киллэрэн, биир хабааннаахтык олонхолуур эбит диэн түмүк оноруохха сөп.

М. Н. Горохов-Муойа тылыттан суруллубут олонхолоор сюжеттары, матыыштары, олуқ хоһооннорун үөрэтэн, чинчийэн, кини «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун тэннии тутан анааран көрдөххө, чаччы талааннаах, уус-уран тыллаах, хомоһой хоһоонноох олонхотун буолара дьэнкэтик көстөр. Кини олонхолооро Дьаангы олонхотун Аҕа дойду Улуу сэриитин иннинээби үгэстэрин дьэнкэтик арыһан көрдөрөллөр. И. А. Худяков XIX үйэ алта уонус сылларыгар суруйбут олонхолоругар тыл-өс, сюжетнай матыыш өттүнэн майгыннаһар атылы түгэннэр эмиэ бааллар. Кэнники олонхотун Д. А. Томская репертуарыгар баар ойуулааһыннар, олуқ хоһооннор көстөн аһаллара Дьаангы олонхоттары үгэстэрэ үйэлээбин кэрэһилииллэр.

Дьаангы сиригэр ытыллар Олонхо ыһыаһар аһаммыт «Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр» олонхо Кэмиэрчэскэйэ суох тэрилтэ «Саха Өрөспүүбүлүкэтин үүнэр көлүөнэтин тус сыаллаах пуондатын» үбүлээһининэн күн сирин көрдө.

В. В. Илларионов, ф.н.д, профессор.

Т. В. Илларионова, ф.н.к., доцент

2016 с. олунньу 10 күнэ

КЫЫДААНЫААХ ШЫҔААХ КЫСКЫҔ УГААҔ АҔАААХ КЫЫС БУХАҔЫҔ

- Быстыбат быдан үйэ мындаатыгар,
Уурайбыт одун үйэ уорбатыгар,
Ааспыт атын үйэ
Арҕаһыгар эрдэххэ,
Араас бастаан
Адаам¹ аҕа
Айылла илигинэ,
Дьиэбэ² ийэ
Тэриллэ илигинэ,
10 Оноруулаах улуу дойду
Улуу халлаан улабатыттан
Ураанай кыыл
Туоһахтатын саҕа буолан,
Умуллан уһуллан
Улаатарын саҕана
Бииргэ улааппыт
Киэнг халлаан кэтэбиттэн
Киспэ хатат
Киилин саҕа буолан
20 Кэрэлэнэн, кэтэхтэнэн, кэскиллэнэн
(Киэнг халлаан кэтэбиттэн)
Үөскүүрүн үөдүйэрин саҕана,
Бииргэ үөскээбит,
Алгыстаах аан дайды
Араас бастаан
Айылларын саҕана
Бииргэ айыллыбыт,

¹ Адаам — кини төрдө, Христос айбыт

² Дьиэбэ — кини ойоҕо.

-
- Сир ийэ хатын
Сигил халлаан сиксигиттэн
30 Сири чабычач* уллунгабын
Сиигин саба
Сииктэнэн, ситимнэнэн
Үөскүүрүн үөдүйэрин сабана,
Бииргэ үөскээбит
Отто дайды
Дьипшинийбэт
Дьилиэ көмүс тирээбилэ,
Байааттыбат
40 Бадый көмүс мабаната*,
Тобус иилээх-сабалаах
Тойон туруу дайды
Тостубат суон
Тулааһына буоллабым мин диэн,
Сананар дьахтар —
Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр,
Күннээх тангараба
Күдэннээх буолуо диэн көстүбэтэх,
50 Халлааннаах тангараба
Хаһыннаах буолуо диэн харахтаабатах,
Былыттаах тангара
Быттаах буолуо диэн быкпатах
Күн Туналынса* диэн
Дьахтар киһи балыстаах эбит.
Кинилэр диэтэх дьон
Өнгүрэмэр* ынах мойуохун* курдук
Өйөнүһэн* үөскээн, үөдүйэн
Олорбуттара эбитэ үһү.
60 Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр
Толкуйдаан көрөн:
Үөһээ дайдыттан,
Кинкиниир кизэн халлаантан
Хангас илиитинэн
Халты тайахтанан түһэн
Үөскээн-үөдүйэн олорорун
Биир өйдөөбөт,
70 Аллараа дайдыттан
Сэттэ тимэхтээх

-
- Нэрилиир нэс түөрэ түгэнтэн
Кэтэбин кэһиитинэн
Дьөлө күөрэйэн тахсан
Үөскээбитин-үөдүйбүтүн
Биир билиммэт.
Толкуйдуур:
Үөһээ дайдыттан
80 Түспүт буоллахпына,
Төбөм оройугар
Сэттэ харыс хаар
Сэлээппэ бэргэхэлээх буолуом.
Туттан көөртө
Толугур суох.
Алларааны дайды
Аарааннаах алдыаххайдаах
Абыс бийһин уһуттан тахсан
Үөскээбит-үөдүйбүт буоллахпына,
Үс харыс
90 Буор сэлээппэ
Бэргэхэлээх буолуом этэ диир.
Аарсыйбыт сиэллээх-кутуруктаах
Атыыр сылгым
Сиэллээх кутуругун
Арытыаллыы туппут курдук
Аарсыйбыт баттахтаах,
Алта ыйын хонугар
Атыырбаан онорбут,
Алтаннаах дьылбэгэр
100 Атаахтатан-таналахтатан ииппит
Аар тойон аҕатын
Күн бүгүнүгэр дылы анаарбатах:
Күрэнсийбит сиэллээх кутуруктаах
Биэ сылгы
Сиэллээх кутуругун
Күөйэ-хаайа туппут курдук
Күрэнсийбит баттахтаах
Көрбөлдүтэн-көтөбөн
Күөһүлэтэн төрөппүт
110 Көмүстээх дьылбэктээх*
Күн күбэй хатын ийэтин
Күн бүгүн да
Көрбөтөх дьахтар буолла.
Бу дьахтар
Мин курдук дьахтар

-
- Ханнык дьүһүннээх дайдыга
Үөскээбит үөдүйбүт
Эбиппиний диэн
Толкуйдуур эбит.
- 120 Ол көрдөбүнэ:
Киирбэт дьэрис манган күннээх,
Бараммат тэргэн маҕан ыйдаах,
Харанарбат сырдык маҕан түүннээх;
Көстөн турар күннээх,
Ыкса турар ыйдаах,
Кууран түһэр ардахтаах,
Кулаан түһэр тыаллаах,
Хойдон түһэр көтөрдөөх,
Уунан кэлэр
- 130 Улун кустаах,
Уута буоллар
Устан кэлэр
Уомул балыктаах,
Аан дайды
Алабар быара,
Киэн дайды
Киргис* киинэ,
Улуу дайды
Дьөгдүн* ньургуна,
- 140 Аан дайды
Адаархай арбаһа,
Үтүө дайды
Үрдүк мындаата
Өрөгүр көнгүлэ буолар эбит.
Кини дайдыта.
Кэрэ сылгы
Кэккэлэхэ сиэлсэн
Иһэллэрин курдук
Кэрдиис хайалаах,
- 150 Дьабыл сылгы
Наардаан турарын курдук
Тараах таастардаах,
Бурул* сылгы мустан
Буоралыгы мундаалыы
Сылдьарын курдук
Буор хайалардаах;
Бытта мырааннаах,
Хатта халдыайылаах,
Бэйбириэт миэстэлээх,

-
- 160 Холуста хордоѳостоох*,
Кытаайка кырдаѳастаах*;
Аѳыс ардайдаах атыр энэ
Сабырѳах сабырѳахтарыттан ыссан*
Бу дайдыга өлөссөн,
Ардырѳаһа олороллорун курдук
Аѳыс адаархай сыгынахтардаах;
Өгөөйү* омуктара хаамсан,
Өнөрөнгөнөн-өккүрэнгэнэн
Иһэллэрин курдук үөттэрдээх,
170 Наарынан* талыы дьахтар аймах
Талыллан хаамсан
Намылынан иһэллэрин курдук
Намылѳа наамыкталардаах,*
Тоѳус тойот нуучча
Туралларын курдук
Тойон тонкул мастардаах.
Силиһэ сиилээннээхтэн ситиилэспит,
Мутукчата муораѳа тайаабыт,
Лабыктата дайдыга* тардыстыбыт
180 Аѳыс салаалаах
Аар Куудара мас тииттээх,
Мотуок солко мутукчалаах,
Дьаарай солко лабыкталаах,
Хара көмүс хатырыктаах,
Үрүн көмүс түмэлдьилээх*,
Ылаадын* ыастаах,
Бэспирэ* бэстээх,
Тойон киһи дьорооттоонун*
Туора-маары
190 Тупшут курдук туораахтардаах,
Сизэрэй сибиктэлээх*.
Бу мас ханна тийэн
Төбөгө бүтэрий диэн
Өрө көрөн таһаарар:
Үөһээ дайдыга үрүмэдийбэт
Үүтгээх таас олбохтоох
Үрүн Айыы Тойонго
Бастын ыһыах ыһар
Баѳаѳа* буолан
200 Анһыллан үүммүт.
Итиниэхэ
Аѳыс айыы ойуна*,
Аѳыс айыы удаѳана

-
- Ыһыах ыһан
Ньолборутан барбытара
Таабысханнаах* кулун буолан
Таннары сүүрэн
Лаһыгырыы турар.
Силиһин төбөгө
- 210 Ханна тийэн бүтэрий диэн
Таннары көрөр:
Ынахсыт Баай Тойонго,
Ынахсыт Баай Хатынҥа,
Бастыҥ ыһыах ыһар
Аар баҕах маһа буолан
Анһыллан үүммүт,
Итиниэхэ
Абыс айыы ойуна,
Абыс айыы удабана
- 220 Ыһыах ыһан барбытара
Үрүөлээх торбос буолан,
Өрө сүүрэн
Өрүкүйэ турар;
Биэстээх оҕо саҕа
Бэһэл-төрөл бэрдьигэстээх,
Үстээх оҕо саҕа
Үөлэн үскэл үкэрдээх,
Уоннаах оҕо саҕа
Оҕоойу* оттордоох,
- 230 Кытарбат кылыстаах,
Өлбөт үкэрдээх,
Солбонуйбат сонун соҕооттордоох*,
Бараммат манчаарылаах,
Күндү көмүс көппөхтөөх,
Иэдьэгэй бадарааннаах,
Сүөгэй сүүдүрүүннээх,
Арыы намыаһыннаах
Ураҕас тургуйбат
Уйгу быяннаах,
- 240 Сүөгэй уута
Сүнкэ далайдаах
Арыы уута
Араҕас байбаллаах,
Илин халлаан
Эккээрэр энгээрин
Иннэри салаан киирбит
Киэнг элээбир сыһылаах,

-
- Тыһы кырынаас
Быһа тыбыйан тахсыбат
- 250 Сыа ньылбай сыһыылардаах,
Алталаах атыр сылгы
Быһа сүүрэн тахсыбат
Алтан алаастардаах,
Хонор хаас
Хонукка бараппат
Хорболдьун хонооттордоох,
Хотугу халлаан мындаатын
Ойо сүүрүктэнэн киирбит
Киэн Уйдаарыкы өрүстээх,
- 260 Абыс дайдылаах
Сара* кыталык
Абыс күнүстээх түүн туххары эргийэн
Арыкатын булан аһылыктаабатах
Айдаарыкы алаастаах,
Тобус дойдулаах
Субан туруйа кыыл
Тобус күнүстээх түүнүн мэлдьи эргийэн
Туонакатын булан тохтооботох
Киэн Уйдаарыкы өрүстээх,
- 270 Бу дайды
Тэлэмэн тэччитэ,
Толомон тусаһыта,
Хайдах буолар эбитий диэн,
Тула көрөн толкуйдуур:
Илин өтгө
Ии хайалаах,
Хотугу өтгө
Хонкул хордобостоох,
Собуруу өтгө
- 280 Судаһын* мастаах.
Мин курдук дьахтар
Ханнык дьиэбэ-уокка уйаланан
Үөскээбиппиний-үөдүйбүппүнүй диэн,
Толкуйдуур, толкуйдаан көрдөбүнэ,
Үс күннүк дайдыттан
Күлүмүрдүү көстөн турар
Көннөй көмүс
Балабаннаах эбит.
Сэтгэ күннүк сиртэн
- 290 Дьэргэлдьийэн көстөр
Үс хаттыгастаах

-
- Сибие сэтгэ уон тиит мэйиитин*
Тэлэ тардан онгорбут
Дьэргэлгэн көмүс тиэргэннээх,
Отут тиит мэйиитин
Олбуйа тардан онгорбут
Олбуордаах,
Үс тойон киһи
300 Добдугураһа* турарын курдук
Мохсоҕол кыыл
Моонньо моонньоох,
Кэбэ кыыл
Кэтэбэ кэтэхтээх,
Барыллыа кыыл
Баһа бастаах,
Өксөкү кыыл
Өрүүлэ өрүүлээх,
Үс тойон добдугурас
310 Тойон баабыр сэргэлэрдээх,
Бастакы сэргэтэ
Барыллыалы бахсыһар,
Оттоку сэргэтэ
Тойоннуу чобургуур,
Кэннэки сэргэтэ
Кэбэли кэпсиир кэскиллээх.
Дьэитин иһигэр киирэн
Толкуйдаан көрдөбүнэ:
Ахсаан ахсааныгар түһүө диэн
Абыс уон тиит
320 Анаабыллаах* эбит.
Тохтон түһүө диэн
Тобус уон тиит тулааһыннаах,
Сингэн сиппэнийэн хаалыа диэн
Сэтгэ уон тиит тирээбиллээх,
Үөһээ дайдыттан
Үлэбэр өлүү түһэн,
Мэйии ыарыы* буолуохтара диэн,
Үс хос
Үрүн көмүс үрүттээх,
330 Аллараабы дайдыттан
Алдьархай өлүү тахсан
Атах ыарыы буолуохтара диэн,
Алта хос
Кыһыл көмүс муосталаах,
Отто дайдыттан

-
- Орободохун* өлүү
Уччуйан кэлэн
Ойо таһыйан
Көбүс ыарыы буолуохтара диэн,
340 Үс арсыын
Үрүн көмүс буордаах;
Баай тиит мағаналаах,
Үтүө тиит өһүөлээх,
Элбэх тиит эркиннээх,
Дьохун тиит тулааһыннаах,
Оһуордаах унга дьиэккилээх,
Бичиктээх биллэриктээх*,
Хангырбаастаах
Хангас диэккилээх,
350 Кэскиллээх кэтэбэрииннээх*,
Үгэлээх үгэхтээх*,
Кылыгырыы турар кыраанкалаах¹,
Холугуруу турар холоруктаах*,
Баай киһи
Маған кулуна
Баһынан-атабынан
Оонньуу турарын курдук
Бардам бас уһуктардаах²,
Көс туоратталаах*,
360 Күннүк усталаах
Күлүмэт маған остооллоох*:
Сааскы саарым* уутугар
Көтөн көччүйэн кэлэн
Түһэн олорор
Көбөн көтөр көтөөрү
Күөкэннии олорорун курдук
Күөкэлдьигэс көмүс көккөлөрдөөх,
Алталаах атыр сылгыны
Иһин хайа баттаан баран
370 Нэлэтэн сытырар курдук
Нэлир хаан оһохтоох,
Сэттэ нэдиэлэ хонугун туххары
Лигийэн-ликсийэн онорбут
Лип хаан
Сэттэ бойбордоох
Атыр эһэ тириитинэн онорбут

¹ **Кыраанка** — тангас ыйыыр (куурдар) туорай мас

² **Бас уһуга** — орон быһа

-
- Лип-хаан дьиэллээх¹ эбит.
Тойугулуу турар дьорооттордоох²,
Ыллы турар ытыйалардаах*,
380 Кылана турар кытахтардаах*,
Чабырбахтаах чааскылардаах,
Ырыалаах ыстакааннаах,
Тыһы кыталыгы
Тыллаах сынгаабын
Сыйа тарпыт курдук
Кыһыл көмүс бииркэлэрдээх*,
Кыра үрэх кыдымахтаан
Кырылаччы аспытын курдук
Кыһыл көмүс
390 Кырадабай* тэриэккэлэрдээх,
Сүүрэн кэлэр сүгэлэрдээх,
Хааман кэлэр хаптаһыннаах,
Сысса сылдыар
Сыыс харбыырдаах,
Өлөссө сытар
Өрүөх* мастаах,
Олонхолуу турар
Олох мастаах.
Аны тахсан толкуйдуур:
400 Биһиги курдук дьахталлар
Тугунан иитиллэн олорор
Эбишпитий диэн.
Иитиллэн олорор
Иибинэ* хапытаалбыт
Төһөнүй-хаччаный диэн көрөр:
Ахсаана биллибэт
Абыс уон
Атыыр үөрэ
Сылгылаахтар эбит,
410 Суота, суумата биллибэт
Тобус уон тобус
Хотон ынахтаахтар.
Бастын үөрүн атыыра
Халлаан Дьаралынґа диэн
Үөр атыырдаах,
Тиэргэн иччитэ
Биз сылгытын аата

¹ Дьизэл — халҕаны солбуйар былыргы таҥас сабыы

² Дьороот — кымыһы кутан иһэр иһит.

-
- Күн Көйбөрө диэн.
Үөрүн оҕуһун аата
420 Тойон Тойболу диэн,
Тиэргэн иччитэ
Ынах сүөһүтүн аата
Ый Ыналынса диэн эбит.
Хара сүүрүгэ
Хара тыаҕа
Хабырыһан тахсыбытын
Хаҥгаайы¹ омуктара
Хамыйан ылан
Хара тааска
430 Хатын чаран маска
Ханарыччы-мэтэриччи
Үөлэн-сиэн кээспиттэрин
Күн бүгүнүгэр дылы билбэккэ
Халлаһыйа байбыттар,
Үрүн сүүрүгүтэн
Өнөөйү омуктара
Үөл тыаҕа
Үүрэн-түрүйэн ыланнар,
Үөл үчэһэ
440 Күн бүгүннүтүгэр диэри
Үөлэн-сиэн кэбиспиттэрин
Өйдөөбөккө үлүһүйэ байбыттар.
Хара сүүрүктэрэ
Хара тыаҕа хабырыспыт,
Үрүн сүүрүктэрэ
Үрүн тыаҕа үмүрүспүт.
Бэйэлэрэ
Манньык баайдаах дьон
Тугу аһаабат буолуохтарай;
450 Көнньүө кымыһынан
Күөмэйдэрин онгостоллор,
Араҕас арыынан
Айахтарын амтанын аралдыталлар,
Сөҥөл* сүөгэийинэн
Сүрэхтэрин сөрүүккэтэллэр,
Көмүрүө онуоһунан*
Тиистэрин сааналлар,
Суон саалынан
Тоноһос ууран

¹ Хаҥгаайы, өнөөйү омуктар — эбэнкилэр.

-
- 460 Нуоџалдыгта оонньюулар,
Халыг хаһаннан
Хаччы ууран
Халылдыгаллар эбит.
Оннук аһылыктаах дьахталлар
Туох кыһалџалаах буолуохтарай,
Абааһыттан арсыын улааттыбыт,
Ньюучатган ураџас устата отгубут,
Кийиттэн кирис устата улахаммыт,
Сахатган саар устата
- 470 Ураанхайтан*ураџас устата
Ордукпут дииллэр.
Үөһээ дайдыттан
Үлэгэр өлүү
Түһэн иһэрин көрдөхпүнэ
Сэттэ буутгаах
Буор сэлээппэ бэргэһэбинэн
Бүөлүү бүрүйэн
Төптөрү холдьоџон
Ыгыам диир.
- 480 Аллараа дайдыттан
Алдырхайдаах-аймалџаннаах
Аарааннаах
Аџыс бийһин ууһуттан
Аџыс атахтаах
Аан адьарай атамаана
Адаарыйан-арбайан тахсан
Иһэрин көрдөхпүнэ,
Мэйиитин дэлби тимэһтээн
Төптөрү тимирдиэм диир.
- 490 Отто дайдыттан
Ороџодоһун өлүү устан
Уччуйан иһэрин көрдөхпүнэ,
Суон көхсүбүнэн
Туора туоллан тоһуйан,
Ол дайдыга
Хаайан сытыаран
Харгытан өлөрүөм диир.
Киэн халлаан кэтэбиттэн,
Улуу халлаан улаџатыттан
- 500 Аџыс атахтаах
Аан адьарай атамаана
Тийэн кэллэбинэ,
Тыһы кырынаас курдук

-
- Чырбаччы тардан,
Эмньик этин эллиэх,
Дьоллоох хаанын тобуом этэ диир.
Отто дайды
Дьыппинийбэт дьилиэ көмүс тэрээбилэ,
Отто дайды
- 510 Тостубат суон тулааһына,
Байааттыбат бадьай көмүс бабаната
Мин буолуох тустаахпын.
Миигин кытта тэн
Мээрэй күүстээх
Отто дайды уола
Баар буолуо дуо диир.
Аан дойду албастааба
Ким баар буолуой диир.
Абыс атахтаах
- 520 Аан адьарай атамаана
Тэннэһиэ эбитэ дуу диир.
Биирдии бэйэлэрэ
Биэс киһи
Бэһиэлэйэ бэһиэлэйдээхтэр,
Соботохтуу бэйэлэрэ
Уоннуу киһи
Оонньуута оонньуулаахтар.
Биирдии нэдиэлэ
Хонугар аһыллалар,
- 530 Биирдии нэдиэлэ
Хонугар утуйаллар,
Биирдии нэдиэлэ
Хонугар үлэлииллэр.
Өйдөнөн-сананан көрдөхтөрүнэ,
Ахсаана биллибэт
Абыс уон абыс
Атыыр сылгыларын
Ааһар-суоттуур күннэрэ
Адьас ыраах
- 540 Ааспыт эбит.
Суота суумата биллибэт
Тобус уон тобус
Хотон ынахтарын
Уулаппатахтара
Тобус хоммут,
Үлэлээбэтэхтэрэ
Адьяһын өр буолбут.

-
- Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
550 Кыыс Бухатыыр
Бэһиэлэйгэ мииннэр
Бидьин-дьоруо,
Көрүдьүөскэ мииннэр
Көнгүл дьоруо аттаах эбит.
Биир сассыарда
Бу атын
Үрдүгэр түһэн баран
Сэтгэ күннүк усталаах,
Үс күннүк туоратталаах
560 Үрүмэдийбэт үүт байбальгар
Сүүрдэн тылыннараран киирдэ.
Киирэн атыттан түһэ экирээт,
Бэчээтинэй үөһэ
Бэчээтинэй уктаах
Болуо таас анньыытын
Супту тардан ылла.
Көлүйэчээн күөлэттэр*
Муустарын курдугу
Көтөрүтэ аста,
570 Лээби-лээби күөлүн
Мууһун саҕаны
Дэлбэритэ аста.
Сабарайдаах сабарай сүүрүнэн
Сүүрдээн килэгирэтэн-халыгыратан
Көстөөх көс бысаҕаһын саҕа
Күннүктээх күннүк ангаарыгар
Ыһан кэбистэ.
Сылгытын буоллабына хоруутаан*,
Ынабын буоллабына
580 Мэнгирээн ылла.
Күдэннэригэр күн көбөрө өллө,
Хаһыггарыгар халлааннара харангарда,
Туманнарыгар ыйдара кытара өллө.
Уулаабытын-аһаабытын
Өрбөс гынан үргүттэ,
Даллас гынан дьарыйда,
Хопчос гынан холдьохто.
Кыпчыс гынан кыйдаата.
Аһыыр-аһыыр
590 Алаастарын диэкки,
Хонор-хонор хоноотторугар*,

-
- Сылдыр-сылдыр сыһыларыгар,
Өрүүр-өрүүр өтөхтөрүгэр
Үүрэн-түрүйэн кэбистэ.
Ахсаана биллибэт
Абыс уон абыс
Атыыр сылгытын
Ааһан-суоттаан көрдө.
Кини көс туоратталаах,
600 Күннүк усталаах
Күөл маһан
Атаһын анныгар мииннэр
Аналлаах ат сылгыта
Ол эрэ суох буолла.
Онтун сүтүктээн
Абыс иилээх-саһалаах
Алгыстаах аан дайдытын
Абыста эргийдэ,
610 Тоһус иилээх-саһалаах
Тойон туруу дайдытын
Тоһуста эргиттэ.
Ол туххары
Ханна да бааттын* булбата,
Үөһээ да көшпүтүн,
Аллараа да тимирбитин билбэтэ.
Ийэ хаана ииримтийдэ,
Муннун хаана буруолаата,
Сүүһүн хаана сүүрүктээтэ*,
Киил мас курдук
620 Кэнэччи тардан барда,
Хаппыт мас курдук
Ханаччы тарга.
Аллараа дайдыттан
Албаһаабыттара* эрэр диир,
Орто дайдыттан
Уоран удуруйан*
Баартара эрэ диир,
Үөһээ дайдыттан
Супту чупчуруйбут
630 Кыыллара эрэ диир.
Сүүрдэн иһэн көрдөбүнэ,
Ойбонун хайыгар
Абыс илии
Ардайдаах сырайдаах,
Тоһус илии

-
- Хохтоох нгуурдаах,
Биэс илии
Мэччиктээх* имнээх,
Халдьяайы сыыр
640 Хайдан түспүтүн курдук
Халластыгас харахтаах,
Сыыр кыыл
Быстан түспүтүн курдук
Сылларыттабас сырайдаах,
Буор кыыл
Быстан түспүтүн курдук
Боллоруттабас муруннаах,
Адыаччы үрэх иирэтэ
Сатаан үүммэтэбин курдук
650 Тимир тэбинэр баттахтаах,
Аллараа уоһа
Алта уллун,
Үөһээ уоһа
Үс уллун,
Үрдэр — ынтах,
Өбүрүйдэр — бэттэх,
Абыс атахтаах
Аан адьарай атамаана,
Сөдүөккэ* сүрдээбэ,
660 Хонголой хорсуна,
Биллибэт бэрдэ,
Ымы* туппут ыстааннаах,
Сөрүү туппут сөттүүктээх,
Эрийэ туппут
Эриэн ыт тириитэ этэрбэстээх,
Биэс уон буунталаах бэрэстээнкилээх,
Отут бууттаах олооччулаах,
Сэттэ уон бууттаах
Сэлээппэ бэргэһэлээх
670 Абааһы атамаана,
Сөдүөккэ сүрдээбэ
Олорор эбит.
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах
Күөл мабан атын
Кини сиэтэбэ диэн
Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр

-
- 680 Сүүрдэн кэллэ.
Тобус хоболоох,
Үс тэлиилээх,
Куоѳайар куо дьэллик кымньыытынан
Төбөгүн үүтүн устун
Биэрэ-биэрэ,
Санга санара,
Тыл этэ турбуга
Кыыс Бухатыыр:
— Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах
- 690 Күөл маѳан ат сылгыбын
Көһүннэрбэккэ көтүппүккүн,
Билиннэрбэккэ тэлиппиккин.
Эмныйк эккин эллиэн туран,
Хара хаангын таһааран туран,
Хайдыбатах хангыл тириигин хайытыам,
Эллэммэтэх эмныйк эккин эттиэм,
Этинг-тириинг бүтүн эрдэбинэ,
Сырдык дууһан баарына,
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах,
- 700 Күөл маѳан ат сылгыбын
Була тардан кулу, — диэт,
Үрдүгэр саба түстэ,
Өлөссөн киирэн бардылар.
Өр да, өтөр да гыммата,
Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр
Абааһытын уолун
- 710 Түгнэри көтөн кэбистэ.
— Аан дайды амынньарынан*,
Улуу дайды дөлүһүнүнэн
Эппиэт тылгын
Этэн кулу, — дии-дии
Таһыйан киирэн барда.
Били баѳайы
Ытыы-сонгуу
Ыллыы сыппыта:
Абааһы уола:
— Алаата-улаата,
- 720 Абытайбын-халахайбын!
Түтүөнүкпүн-дөрбөгөйбүн!

-
- Тохтоо, болбой!
Тонхойоргор
Тоѳус уон бокулуон!
Аччайаргар
Аѳыс уон бокулуон!
Харыс халбарыйа,
Арсыын аралдьыйа түс,
Атах быатын курдук
730 Ахсаныта түс.
Күтүр диэн көрдөһөбүн,
Алыс диэн ааттаһабын,
Эппиэт тылбын этит.
Мантан тустай
Арѳаа диэккиттэн кэлэннэр,
Уоран-талаан ылбыттарын
Ыйан-кэрдэн биэриэм диэн,
Кэлбитим.
740 Ону туран
Эмныйк эппин эттиэтин,
Хара хааммын таһаардын.
Тохтоо, болбой!
Хата маччыт-оччут,
Үлэһит, хамначчыт гынан көрүөххүн.
Маста мастаа диэтэххинэ,
Баламат баламааттык мастааччыбын,
Отто оттоо диэтэххинэ,
Оѳоойу оѳоойутук оттооччубун,
Сылгыта сылгылаа диэтэххинэ,
750 Сыыдам-сыыдам соѳустук
Сылгылааччы буолуом,
Ынахта ынахтаа диэтэххинэ
Аллаах-аллаах соѳустук
Ынахтыыр киһибин.
Алларааѳы* аар ааннаах
Алдырхайдаах, аймалѳаннаах
Аѳыс бийһин ууһун ааттааѳа
Аѳыс хос бастаах
Ала Маарайдаан Тойон
760 Уоран-талаан барбыта.
Өстөөххүн ону өһөгөйдөө,
Саастааххын ону дыаный,
Барбыккын батыс,
Сүппүккүн сүтүктээ,
Куоппуккун холдьох,

-
- Ир суолун
Ириэнэхтии ирдиз,
Тонг суолун
Тонгорбокко торумнаа.
770 Сүрдээх ыраах дайды буолуо.
Кынаттаах үстэ саараан
Тиййэр дайдыта буолуоҕа,
Сүүрэр атахтаах
Түөртэ түүлээн тиййэр,
Күтүр ыраах күннүктээх,
Алыс ыраах аартыктаах,
Бэрт ыраах
Бэригистээх дайды.
Унар уон тарбахтаабы
780 Утары дуксуппатах
Улуу күтүр
Обургу дьаалы.
Уһун онуохтаабы
Урусхал гыммыт,
Кылгас онуохтаабы
Кыдымах гыммыт,
Абыс атахтаах атамаана,
Сөдүөккэ сүрдээбэ,
Хонголлой хорсуна,
790 Биллибэт бэрдэ,
Абыс улуус атамаана,
Тобус улуус тойоно,
Үөһээ дайды
Үрдүк үөрэхтээбэ,
Аллараа дайды атамаана,
Абыс атахтаах ыраахтаабыта.
Дьүгэл* сириҥ түгэбэр,
Кэбэл* сириҥ кэтэбэр,
Аар сириҥ аттыгар
800 Киэнг Тыйаахтыр
Хатын диэн куораттаах.
Онтон
Кыайан былдьаан кэлэрин
Баһа биллибэт.
Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр
«Кырдык да этэр ээ,
Бу барахсаны,

-
- 810 Өлөрөн-өһөрөн
Тугу туһаныамый», — дии саныыр.
Ытыһыгар үстэ силлээн баран
Имэрийэн кэбиһэр.
Уруккутааҕар ордук
Абааһы уола буолан
Арбайан табыста.
Кырдьык да үлэбэ
Хамначчыт гыным — дии саныыр.
Батылалаһан баран
- 820 Дьиэлэригэр кэллилэр.
Абааһы уолун
Аһатан-сиэтэн
Үлэһит гына
Дьиэтигэр хаалларда.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр
Көрүдүөскэ мииннэр
Көңүл дьоруо
- 830 Атын үрдүгэр түһэн,
Айанга мииннэр
Абыс хос кутуруктаах
Долон арангас атын
Көрдүү барда.
Ол баран
Абыс иилээх-сабалаах
Алгыстаах аан дайдытын
Аһаар кырыытыттан
Аһы сылдыар алааһыттан
- 840 Тутан аҕалан
Бастын сэргэтигэр
Малтаччы баайан кэбистэ.
Ол кэнниттэн
Тэлэмэн тэччитигэр*
Иэримэ дьиэтин иһигэр,
Аал уотун иннигэр
Биллэрик оронун үрдүгэр
Түһэн утуйан хаалла.
Биир ый
- 860 Орулуур отут хонугун устатыгар утуйда.
Уолуйан уһуктан
Ойон тура эккирээтэ.
Ата буоллар чэнкинээн,

-
- Сэргэтин туура тардан
Барыхча буолбут.
Харыс биилээх
Арбах сүгэтин
Сулбу таһыйан ылан,
Атын хаппар кунгун
870 Хайы таһыйан көрөр:
Долон аранас атын этэ
Буспут бучугурас*
Этин курдук
Тооротто сылдыар буолбут.
Тойон толугу сыһытыгар
Сүүрэн киирдэ.
Ахсаана биллибэт
Абыс уон абыс
Атыр сылгытын үөрүтэн
880 Абыс атыр сылгыны
Үүрэн таһаарда.
Үс хаттыгастаах
Сибие дьэргэлгэн
Көмүс олбуоругар
Үүрэн киллэрдэ.
Онтон
Абыс сыл туххары
Аһа уойбут
Алта баайтаһынын
890 Талан тутта.
Тобус сыл туххары
Толору уйуулаах
Туолан баайтаһынын тутта.
Сэттэ сылын туххары
Ситэ уойбут
Эңирэх* баайтаһын биэтин
Ситэ тутан ылла.
Тобохторун буоллабына
Үүрэн-түрүйэн таһаарда.
900 Хоно сылдыар хоноотторугар,
Аһы сылдыар алаастарыгар,
Сыта сынһанар сыһылыларыгар,
Тотон туһанар томтордоругар,
Кытыылаан кыстыыр кыстыктарыгар,
Кытта сылдыар үөрдэригэр
Кыйдаан ыталаата.
Тутан таһаара-таһаара

-
- Талан ылбыт сылгыларын
Тыһы кырынаас курдук
910 Тырбаччы тардан охтортоото.
Этэ суоҕуттан
Эмти быста,
Онуоҕа суоҕуттан
Ойо быһан ылла,
Сылаах сирин бары
Сыйа быһан ылла,
Халын хаһаларын бары
Хайыта быһан ылла,
920 Үрдүк саалларын
Үлтү быһан ылла,
Хат тамааннарын*
Хатты быста.
Биир симиргэхээн* сыаны, эти
Өйүө оҥоһунна.
Хаалбыт этин
Торҕотообут мантан туһаннын,
Сырҕатаабыт мантан сылаардын,
Харгыйбыт мантан тоттун,
Ааспыт мантан аһаатын,
930 Умуста-уоста
Мантан туһаннын диэн,
Сыһы мунунан
Сылҕарыччы анһан кэбистэ.
Хонуу булаанын туххары
Холун мунунан элиттэ.
Абыс хоспоһу*
Ааһа көттө,
Абыс хааһах хайабы
Көтөһөн маһарытан аһалла.
940 Үс салҕааһыннаах
Үрүн көмүс салыырыгар*
Үлтү таһыйан
Буут ордуга боппуудалаах
Болуо таас ытыгынан
Буллур-баллыр булаата.
Арылыас кус
Сымыытын курдук
Адыгырас арыы буолла.
Биир симиргэхээн оһотугар
950 Өйүө-тайаа ниэккэннэ*.
Уутун көтөһөн таһааран,

-
- Сүөгэй уута
Сүнкэй далай буол диир,
Хайах уута
Харанга далай буол диир,
Арыы уута
Араҕас байҕал буол диир.
Ол гынан баран
Тоҕо быраан күөгэттэ.
- 960 Халдыайы уутун кытта ханыылаһан
Олорор алааһын
Хайы сүүрүктээтэ.
Үс күннүк туоратталаах
Үрүмэдийбэт үүт байҕалыгар
Туора үрэх буолан
Кыттыһан хаалла.
Абыс ампаарын
Ааһа көттө,
Айанна таннар
- 970 Тананын киллэрэн
Аал уотун иннигэр,
Алаһа уотун иһигэр
Олорон көрө-көрө,
Сытан көрө-көрө тангынна.
Тахса көтөн
Атыгар сүүрэн тийдэ.
Босхо быллыт бототун*
Атын үрдүгэр
Балк гына уурда,
- 980 Сир липпэтэ тэллэбин
Лип гына уурда,
Халлаан хачанхата ынгырын
Хап гына уурда,
Үөр-дьүөрбэ холунун
Тардыталаан кэбистэ,
Олопурдун-томпурдун
Төргүүтүн төргүүлээтэ,
Атын суурааннаах
Суларын сулардаата,
- 990 Айдааннаах хатыһын хатыстаата,
Үүрээन्नээх үүнүн үүннээтэ.
Кимээн-имээн үрэх
Киилэ кииллээх,
Тумаан-имээн үрэх
Туоһа туостаах,

-
- Чинэй кыыл
Сийин ингийрэ киристээх,
Кутуунньа* балык
Куута кууттаах,
1000 Сизбэлэһэ* балык
Силимэ силимнээх
Муос дьирибинэй саатын
Атын хаптаһын төргүүтүгэр
Баайан кынкынатта.
Ала Тойон
Бастын хотоҕойо түүлээх
Сытыы сыыдам охторун
Саадабар¹ симиннэ.
Сытыы сыыдам оҕун
1010 Нотуруускалыы кэтэн кэбистэ.
Аны
Уолан киһи
Уостаах тийһэ
Ордьолдьуйан көстөр
Улуу үрэх
Тоҕойдуу баартын курдук
Сүлүк тимир сүрэбин хаана,
Силик тимир сийин үөһэ,
Биилээх тимир бэрдэ,
1020 Уһуктаах тимир ордуга,
Уһуутуу* турар
Уһун турба батаһын
Сулбу тардан ылан баран,
Атын эппэкэ-тэппэкэ
Ингэһэтин үрдүгэр
Үктэнэн баран,
Атын үрдүгэр
Хара хараначчы курдук
Хап бааччы олоро түстэ.
1030 Ала Тойон отто хотоҕойун*
Түүтэ түүлээх,
Балбааччы киһи
Мас балаҕанын саба
Мас балтарыкы оҕун
Супту тардан ылла.
Атын ойоһонуттан
Муос дьирибинэ саатын

¹ Саадах — ох хаата

-
- Сулбу тардан ылла.
Нөнгүө кулгаах тааһыгар дылы киэптээтэ,
1040 Бастын сэргэтин моонньун
Үөһээ өтгүнэн
Тобулу ытан ньиргиттэ,
Ол гынан баран
Сангара-ингэрэ,
Ыллыы турда
Кыыс Бухатыыр:
— Субу
Бу буоллабына,
Бииргэ төрүөбүт
Кириэсинэй* быраатым
1050 Күннээх тангара
Күдэннээх былытыгар көрдөрбөтөбүм,
Халлааннаах тангара
Хаһыннааба буолуоҕа диэн харахтаппатабым,
Былыттаах тангара
Быттахтаах буолуо диэн быктарбатабым.
Кэбэ көтөр
Кэтэбин өлбүргэтин курдук
Өнүргэс сөтөркөй
Мэнэ дьэллик кулгааххын
1060 Мин дьиэкки
Сигэ туттан,
Истэн сэнээрэн тур.
Алаастаах алаас сыһыы
Аңаардаах быһаҕаһын саҕа
Ала далбар көхсүгэр
Таба истэн,
Толкуйданан-дуумайданан* туруй!
Тэргэн маҕан
Күннээх ыйым
1070 Тэгэлгэннээх тэччитин саҕа
Чэлгиэн алаас уу
Чэлбэккэй* хараххынан
Сигэ көрөн бүдүүлээ.
(Күн Туналынса
Аал уотун инниттэн
Алаһа дьиэтин иһиттэн
Сык сык
Ытыы ытыы тахсан
Атын уостуганыгар түһэр).
1080 — Мин өллөхпүнэ,,

-
- Бу ыппыт оѳум
Сууллаң түһүөхтүн,
Үчүгәйдик сылдыбар буоллахпына,
Үүнэн чөрөйөн турдун.
Өлбөт эрэ харата
Эрэйи-муну кытта
Сылдыбар буоллахпына,
Түүтэ соролоноң түстүн!
Оноң бэйэм кэриэтэ
- 1090 Көрө сырыт.
Үчүгәйдик сырыттаһпына,
Үс тоѳус сыл
Буолаң баран
Эргийән кэлиэѳим.
Өлөн-өһөн хааллахпына,
Түөрт тоѳус сыл
Буолаң баран
Тойоң толуу сыһыбың
Маңаң тугут буоламың,
- 1100 Быһа сүүрән
Көстөн ааһыахтыбың.
Ол иннигэр
Миигиң күүтүмэ.
Ийэ-аѳа биэрбит
Ытык кэриэс сүөһүтэ
Аһыылаах-харыһыктаах.
Атаѳың аңныгар мииннэр
Аңаллаах ат сылгыбың
Кырыалаах суолуң кыңчарыйаң
- 1110 Тордуйалаах суолуң торумнуоң,
Ир суолуң
Ириэнэхтии ирдиэѳим,
Барбыт суолуң батыаѳың,
Көппүт суолуң көрдүөѳүң,
Сүппүтү сүтүктүүбүң,
Барбыты батыһабың,
Куопшупшун холдьоѳобуң,
Салыйбышпың сайыалыаѳың,
Аѳыс атахтаах
- 1120 Ааң адьарай атамааңа
Ала Маарайдааң Тойоң
Аңаардастыгы атаѳастаабыт,
Сөдүөккэ сүрдээѳэ
Сүүспүттән сүүмәйдэән

-
- Сүүйэн барбыт.
Ол абалаах,
Аны аппын сиэбитин курдук
Миигин бэйэбин сиэтин.
Онон миигиттэн
- 1130 Тугу хоргутуоххунуй.
Дьаһалгын үчүгэйдик дьаһай,
Тэрилгин үчүгэйдик тэринээр,
Сүөһүгүн үчүгэйдик сүөһүлээ,
Олоххун аналлаахтык онгоһун,
Дьиэбин-уоккун
Чэгиэнник тут.
Алгыстаах аан дайдым иччитэ
Алай Тойон,
Алай Хатын диэн
- 1140 Баар буолуох тустаах,
Ол буоллабына
Быралыйар бырастыый!
Оттон олоһбут
Күрүлгэннээх-харылбаннаах
Көй хаан
Холумтаным иччитэ
Алгыстаах абыраллаах
Аал уот эһэм,
Дабаан дархаан,
- 1150 Үрдүк түһүлгэ,
Төлөн дөрбөгөй,
Быыра бырдьал,
Бары бахсы,
Кынгырбастаах кымныыллаах,
Хангырбастаах тайахтаах,
Үүттээх таас олбохтоох
Үрүн Айыы Тойон
Ылгын быраата —
Сэттэ дылы
- 1160 Сэр мэлдьи
Сидьин босхо
Буола сыппыт,
Быыра бырдьал
Тойон эһэм,
Аһаабы сарыкыппыт,
Сиикэийи буһарбыт,
Үс саха үргүннээхтээх
Үрүн тыынын турааба,

-
- 1170 Алгыстаах аал уот эһэм
Эмэх мас эбиэтгээх,
Курунгах мас хонуктаах,
Аһаах мас аһылыктаах
Сээркээн Сэһэн
Сэлибир бытык,
Хаччы сүһүөх,
Хаанкыра харах,
Хаар Маппый,
Тойон эһэм,
Быралыйа бырастыый!
- 1180 Тоҕус тоҕойдоох,
Сэттэ тиһиликтээх
Тэлэмэн тиэргэним иччитэ,
Алай Хатын,
Быралыйа бырастыы!
Ииппит сүөһүм бастыҥа,
Халлаан Дьаралынҥа
Үөрүм атыыра,
Быралыйа бырастыый!
Тиэргэн иччитэ
- 1190 Биэ сылгым,
Быралыйа бырастыы!
Тойон Тойболу
Үөрүм обуһа
Быралыйа бырастыы!
Тиэргэн иччитэ
Ынах сүөһүм
Ый Ыналынҥа,
Быралыйа бырастыы!
Тоҕус үйэ туххары
- 1200 Тохтоон боччуйан,
Дурдаланан-туолаланан,
Дьоллонон-дьоһумсуйан
Туруугуран үөскээбит
Тоҕус иилээх-саҕалаах
Тойон аҕа дайдым иччитэ, —
Сүөнэ Могул Эппиэ
Тойон эһэм,
Быралыйа бырастыы!
Мэтэйдэр бэттимэм
- 1210 Дьогдьойдор тостубакка
Халын халбанҥын саптан
Суон сүрдүгэскин үрдэрэн,

-
- Үөһэттэн үлэгэр* өлүүнү өнгөттөрүмэ,
Аллараттан алдыахай өлүүнү адыылатыма*,
Орто дайдыттан
Ороבודоһун өлүүгэ орускуотурума,
Кыламаннаабы симнэrimэ,
Өтгүктээби сытыарыма,
Сүһүөхтээби бүдүрүтүмэ,
1220 Илин атаһ итэбэһэ суох,
Кэлин атаһ мүтүһэ суох.
Үрүк-түрүк үчүгэйдик
Үөскэтэн-төрөтөн туруор.
Аналлаах-мэнэллээх иччибит
Итэбэстэннэ диэн
Куураар-хатар,
Хобдобураар-кураанхараар,
Лээбэтиер-лишпэтиер,
Луобатыар-лаабытыар
1230 Буолаайабыты.
Эргийэн-туолуйан кэлэрдээх
Киһи буоллахпына, кэлэрбэр
Сирим үрдэ сибиктэтиэн,
Дайдым үрдэ тааттатыан*,
Отун төрдө ооотуйан,
Маһын төрдө байахтыан,
Иһэрдэр уун
Имэннээбинэн эргийдин!
Сиир оккун
1240 Сиэмэлээбинэн сэккилэн!
Дайдым үрдэ
Таатта* буоллун,
Сирим үрдэ
Сибэккиитийэн ситтин,
Эргийэн туолуйан кэлэрбэр
Эбир ыһааххын эргитэн,
Налыр сайынҥын тардан,
Тунах сыһыгыгын туксаран тоһуйаар!
Илин өттүбэр
1250 Тоһустаах туолан тайах
Моонньоох баһын саба
Дьол бөбөтө тосхой!
Кэлин өттүбүттэн
Аллаах ат баһын саба
Ала саргыта сайыһыннар!
Туспа сиртэн

-
- Дьолу былдыаан кэлиэхтиибин,
Атын сиртэн
Саргы дабайан кэлиэхтиибин,
1260 Киэн сиртэн
Кэскили кэпсэтэн кэлиэхтиибин,
Үтүө сиртэн
Өс былдыаан кэлиэхтиибин!
Бары баартыйа,
Бүрү-бүтүн*,
Үрүк-түрүк үчүгэйдик
Үөскээн-төрүүн турун,
Быралыйар бырастыый!
Балта ытыы-ытыы
1270 Ырыалаах буола турда
Күн Туналынса:
— Дьэ,
Эдьиэй киһи,
Тохтуу түс,
Абыйах тылы этэрдээхпин.
Хангас атабар
Ииктиир оҕо
Буолан барангың
Баламатың да бэрт.
Сылгы биирдэ
1280 Тооромостообут тооромоһугар
Сырдык дууһабын атыылаатабың.
Абыс атахтаах
Аан адьарайын
Аһылыга буолаары гыннабың.
Эйигиннээбэр буолуох
Уол оҕо одьунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ,
Бухатыыр мунутуура
Төттөрү түөллэн төннүбэтэх
1290 Улуу күтүрдэрэ сурахтааба.
Сытыы бараан
Сырайдаабы сынтарыппыт,
Хатан чабаан
Харахтаабы халтарыппыт,
Туйгун бараан
Ньуурдаабы толуннарбыт —
Иннинэн сирэйдээх,
Икки атахтаах
Кинилэргэ баран-баран

-
- 1300 Эргийбитин истибэппин,
Уунар уон тарбахтаах
Утары турсубатах,
Улуу баҕайы сурахтааҕа.
Эйигин
Харахтара хайбаатабына,
Сүрэхтэрэ сөбүлээтэбинэ,
Эпсэри туган,
Дьахтар да гыналларыгар
Ону да
- 1310 Кэрэйэр дьон буолбатахтар.
Сүүлүргэһии
Өлөссүү-этиһии буоллабына,
Тимир үчэһэ
Туруору үөлэн
Сиэн кэбиһэллэригэр да көнүллэрэ.
Онон үргүнньэхтээх
Үрүн дууһабын,
Сыккырыыр сырдык тыынныңын
Биир сылгы тооромоһугар
- 1320 Атыылаама, барыма.
Миигин буоллабына
Абыс атахтаах
Адбарай айаҕар
Анаан бардын.
Эн оччо
Харыһыйар буоллаххына,
Кэлэн баран
Киһи гынаар,
Биитэр бэйэн ильдэ бар.
- 1330 Мин хара күлүкпүттэн
Ханыылаһан олорорго
Ыйаахтаах киһи буолларбын
Соҕотобун бэйэм олоруом.
Ити эн киһигин
Көрөн олорон
Аһаабытым ас буолуо,
Танһыбытым танһас буолуо суох.
Утуйдахпына харабым да уута
Кэлиэ суох.
- 1340 Онон киһигин киэр гын!
Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр өһүргэнэн

-
- Курданарыгар дылы түһэр
Кыһыл көмүс
Куударалаах баттаҕа
Туруорбут иэрэ туутун
Сүрэбин курдук
Өрө хончос гына түстэ.
- 1350 Имин хаана ииримтийдэ,
Муннун хаана буруолаата,
Сүүһүн хаана сүүрүктүйдэ,
Сангара-инэрэ турда
Кыыс Бухатыыр:
— Баччыр* бэйэбин
Бачча дьахтар
Буолуоххар дылы барбардыбытым.
Ньирэй бэйэбин
Итиччэ дьахтар
Буолуоххар дылы дьиэлиппитим.
- 1360 Оҕо бэйэбин
Итиччэ дьахтар гына улаатыннарбытым.
Онтугун тугунан төлүөххүнүй
Үтүө кыыс оҕо буолангын
Бу күннэ тийэнгин төлүөтэбин.
Мин ити
Абааһы улун
Эрдэнэ сытарбын
Ханна көрбүккүнүй?
Ити аата
- 1370 Ыраах барар күнүгэр-дьылыгар
Төлүөм дии сылдьангын,
Сирэйбин быһа үөбүн атаардабын.
Эн
Ити мин эрбин
Иһинэн аһардыма,
Саннынан үлүтүмэ,
Сытар оннун
Сымнаҕас гына
Онорон биэрэр буол,
- 1380 Аһыыр аһын
Амтаннаах гына
Астаан-үөллээн аһат.
Таннар тангаһын
Ичигэс гына
Тангастаан тангыннар.
Тангас талытын тангыннараар,

-
- Аһыыр ас бастынғын аһат.
Инньэ гыммат буоллаххына
Эргийэн кэлэр күммэр
1390 Эккиттэн, тириигиттэн ирдиэм.
Ийэ, аҕа ытык ыар
Лаастыбанньатын* биэрбит
Сүөһүтэ ытыктабыллаах.
Бу дьахтар дьиэкки
Киһи көрүө диэммин
Кэтиэн олоруо үһүбүн!
Атын тэһиинин
Төлө охсон ылла.
Сир халлаан
1400 Өрө эскирии түһэргэ дылы гынна да
Күн Туналынса
Сылгы тооромоһун курдук
Түһнэстэ түстэ.
Эдьийэ хайа да диэкки барбытын
Көрүмүнэ хаалла.
Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр
Тус арҕаа диэкки
1410 Түктүйэ* саҕа буордары
Дэлбэритэ үктэтэн
Айаннаан ньиргитэн истэ.
Тонг мас төбөтүн
Тосту көтүтэн ааспыта,
Тонг нууча буолан
Добдугураһа хааллылар;
Эмэх маһы
Эмтэритэ үктэтэн барбыта
Эмэн эмээхсин буолан
1420 Энэлиһэ хааллылар;
Кычыгыр маһы
Кыыраччы үктэппитэ
Кыыс дьахтар буолан
Кылана хааллылар.
Үөт маһы
Өтөрү үктэппитэ
Өнөөйү омуктара буолан
Өкөннөһө туран хааллылар;
Атын тыына
1430 Хамса буруотун курдук

-
- Хатыллан хаалла;
Барарыгар эппит тыла
Эбир былыт буола эргийдэ;
Туойбут тойуга
Чуоѳур былыт буола тутуста;
Сангарбыт сангата
Сара былыт буолан сайыста.
Бэрт ыраах дайдыны мэккистэ;
Күтүр ыраах дайдыны көрүстэ;
1440 Алыс ыраах дайдыны ааста.
Дайдытын баһа баранан
Лабыктатыйан барда;
Үрэбин баһа баранан
Үөмэтийэн барда;
Сирэ бүтэн
Симиирдийэн* барда;
Аан дайдыта баранан
Адаар таас буолла,
1450 Үтүө дайдытын үрдүгэ
Үрдүк тумул буолла,
Бастын дойду
Баһа баранан
Манган тумара буолла,
Аан дайдытыттан арахта
Атын дайды буолла.
Абыс иилээх-саѳалаах
Алгыстаах аан дайдым
Төһө, хачча хаалбытый диэн
Кэннин хайыһан көрдө:
1460 Кыыс дьахтар
Туоһахтатын курдук
Туналыйан көстөн
Туран хаалла.
Айаннаан чурдаан
Баран истэ.
Байылыат киһи хомордообун*
Түнгэритэ уурбутун курдук суоллаах
Аттаах киһи
Кини атын
1470 Холбонон баран
Барбыт суолун булла.
Тус арѳаа диэкки барбыт.
Ол ат суолун устун
Астаран истэ.

-
- Баран истэ,
Баран истэ.
Ыйы кытта
Ыксалаһа турар
Ытык тумул кэллэ.
- 1480 Халлааны хаххалыыр
Хапчаҕай буолла;
Күнү көрдөрбөт
Күкүр таас буолла;
Үргэлгэ тиййэр
Үрдүк тумул буолбут.
Тахсар дабаана биллибэт,
Аһыллар аартыга көстүбэт,
Киирэр кирилиэһэ биллибэт.
Үрдүнэн түү кынаттаах
- 1490 Түүрк гынан
Көтөн тахсыбыт
Дьиэллигэһин булбата;
Аннынан тимир тумустаах
Сур күүдээх
Супту хаһан тахсыбыт
Иннин көрбөтө.
Бу дьахтар
Хааттарда, хайырда.
Хайдах сылдыар сирдэрэй диэн
- 1500 Мунҕатыйда, муһаахсыйда.
Атыттан түһэ эккирээтэ.
Толкуйдуур:
Сиэл ыйыыр
Силиһин аартыктара
Бу буолуо диир,
Кутурук ыйыыр
Кулуһун аартыктара
Бу буоллаҕа буолуо диир.
Ыйар бэриктээх,
- 1510 Ытык өңөлөөх
Киһи сылдыар сирэ
Бу буоллаҕа диир.
Атын кымньылыах диэки сиэлиттэн
Сэттэ тыһы кылы
Сыһа тардан ылан,
Өрө үрэн кэбистэ.
Сэттэ мөгүрүк* сылгы буолан
Өрө сыссан хааллылар.

-
- Отут булас
1520 Онгочо куйаар кутуругуттан
Тоѳус атыыр кылы
Туура тардан ылла.
Өрө үрэн кэбистэ.
Тоѳус мөнгүрүк
Сылгы буолан тааһы
Өрө сыссан табыстылар.
Ангаар атабын
Сөһүргэстии үктээтэ.
Атын бүтэй көмүс тэһиинин
- 1530 Тонгоноѳор иилиннэ.
Ангаар илиитинэн,
Сынаах батанна,
Ангаар илиитинэн
Өттүк батанна.
Тааһы өрө көрөн олорон
Сангара-инэрэ,
Этэ-тыына олордо:
Кыыс Бухатыыр:
— Үтүө дайды үрдүгэ
Үрдүк тумул иччитэ,
- 1540 Оноруулаах улуу тумул иччитэ,
Сүөнэ Могул Эппиэ тойон
Сиэл ыйыыр
Силиһиэн аартыгым иччитэ
Кутурук ыйыыр
Кулуһуон аартыгым иччитэ,
Ыар бэрикин ырбалыттым,
Уһун өнөбүн
Тута биэрдим.
Тойук көрдүөн
- 1550 Толооһургуур буолаайабын,
Силик көрдүөн
Сирэр буолаайабыный,
Алгыс көрдүөн
Атыгырыыр буолаайаный.
Сымыттааѳар бүтэйбин,
Балыктааѳар кэлэбэйбин.
Айан киһитин ахсытыма,
Суол киһитин тохотума.
Ыллыыр көмүс ыллыккын
- 1560 Ыйан кулу,
Адыгырас аартыккын

-
- Арийан кулу.
Киэн дайды
Кириилээх тахсытыгар
Кэрбэннээх¹ буолар,
Улуу дайды
Унуор-мангаар
Утаалаһа остуолбалаах буолар,
Бастың дайды
1570 Баһыгар-кутуругар
Батыалаһа-бараммакка
Майаактардаах* буолар,
Устар далай
Оттотунан оломноох буолар,
Хайыр таас
Хайдар аартыктаах буолар,
Улуу тумул
Ыллар ыллыктаах буолар.
Киһи тыла хоһоонноох,
1580 Көрдөһөр күн күттөөннээх,
Ааттаһар күн ахсааннаах.
Ытык тылбын ыскайдаама,
Мааны тылбын бырабыма,
Үтүө тылбын өһөрүмэ,
Хаарыан тылбын хаалларыма.
Үс хатгыгастаах
Харанга күлүккэр
Үнэ-сүктэ
Сүһүргэстии сытабын.
1590 Күтүр диэн көрдөһөбүн,
Алыс диэн ааттаһабын.
Инньэ диэтин кытта
Тумулун тыаһа
Лыкыры тыһэр да
Хаба ортотунан
Кытыт сылгым
Тамалайын кэрдийһин курдук
Баһыгырас аартык буолан табыста.
Өрө сиэллэрэн лиһигирэттэ.
1600 Бухатыыр мунутуура
Үс хонон баран
Төбөтүн ньургунунан* тахсар дайдыта,
Отто бухатыыр

¹ Кэрбэнг тайаах — суол бэлиэтэ, чуолкайа.

-
- Алта хонон баран,
Куһаҕан бухатыыр
Тоҕус хонон баран,
Кини диэтэх киһи
Үс хонон баран
Төбөтүн оройугар табыста.
- 1610 Таас оройугар тахсан
Халлаан түөрт туспатын¹ одуулуур.
Ол көрдөбүнэ:
Илин халлаан
Эккээрэр энгээрэ
Эмэн дьахтар киһи
Ытарҕатын иэмэбин
Илбиэнэтин курдук
Эркээрэн илбиэлэнэн көһүннэ;
Собуруу халлаан мундаата*
- 1620 Собо балык миинин курдук
Солохтуйан суураллан
Тардыллан турар;
Арҕаа халлаан туспата
Эһэ арҕабын айабын курдук
Харангаран көстөр;
Хотугу халлаан туспата
Үтүө уус
Кыһатын төлөнүн курдук
Кытара убайан* көһүннэ.
- 1630 Кини арҕаа халлаан
Туспата ханнык диэн
Сиһи таннарда.
Сис түһүүтүн
Төһө да, хачча да гыммата
Сис уллунаҕын булла.
Айаннаатаҕым диэн
Санаата түспэтэ.
Кимэн киирэн
Айаннаан истэ.
- 1640 Баран истэ,
Баран истэ.
Балай эмэ балаһалаах
Дайдыны барда.
Дьэ,
Саллар сааһын туххары

¹ Халлаан 4 туспата — халлаан 4 өтгө.

-
- Өйдөөтөгүнэ, өйүгэр суох,
Утуйдабына, түүлүгэр* түһээбэтэх,
Күнүскүтүгэр
Хаптабай кулгаабынан истибэтэх,
1650 Ханна да
Хара харабынан көрбөтөх,
Хаайан турар
Хара хаһыгнаах,
Күөйэн турар
Күтүр күүстээх салгыннаах,
Түһнэри сүүрүктээх,
Төгтөрү боруулаах,
Тойон киһи долгуннаах,
Хатын дьахтар халбаһалаах,
1660 Кыыс дьахтар кыдымахтаах,
Баччыр оҕо балкыһыннаах,
Ньирэй оҕо нилкиэһиннээх,
Отут үөстээх
Уорааннаах Уот Байбал —
Тобус үөстээх
Тумара байбал
Бу дайдыга
Хаайда, хаачайда.
Киирэр кирилиэһэ диэн биллибэт,
1670 Оттотунан оломо* диэни
Ураанхай билбэт;
Онуоргута көстүбэт;
Буустаах* үтүмэх*
Бүтүн устан туораабатах;
Уолугунан аяхтаах,
Уһуктаах тумустаах,
Күлтэгэй дьяантааннаах,
Бизэс кырыһылаах
Өлүү кээччэрэй балыга
1680 Хатырыктыын бүтүн умсан
Аннынан туораабат;
Үрдүнэн түү кынаттаах
Түүрк гына
Тыыннаах быһа көтөн тахсыбат,
Үс көстөн бэтэрээби
Кини иһигэр киирбит
Киһини-сүөһүнү
Иһирдэ мэнгэрийэ турар
Дайды буолла.

-
- 1690 Хаража халтарыйда,
Санаата бэкиһээтэ,
Аһа дьулайда,
Сүрэбэ куттанна,
Мунатыйда, мунаахсыйда.
Бу дайдыттан төннөр суолга
Киирээри гынным дуу, — дии саныыр.
Хайдах да гыныха
Сир суох буолан барда.
Айабалыы сатаан
- 1700 Атыттан түһэ экирээтэ.
Төкүнүйэ түстэ,
Күөлэһийэ түстэ.
Биэс булас
Биэкэйэр бииллээх,
Үс булас
Өрбөйөр өттүктээх,
Алта булас
Далай буурай сарыннаах;
Аллаах ат
- 1710 Аккымаллаах харытын сажа
Көмпөгөркөөн муруннаах,
Эрэхэлээх үүн тиэрбэһин курдук
Эрэгэлкээн харахтаах
Урустаал* таас уостаах,
Хачыраат* таас харахтаах,
Сырдык таас сырайдаах,
Уолах тиит уллуктаах,
Суллаабыт тиит сотолоох,
Хастаабыт тиит харылаах,
- 1720 Баай тиит быччыннаах;
Саннын байаатыгар тийэр
Кыһыл көмүс
Куударалаах баттахтаах
Уол оҕо одьунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ,
Бухатыыр мунутуура буолла.
Арай, аал диэни
Оҕостон көрүүм диэн толкуйданна.
Атын ойобоһуттан
- 1730 Харыс биилээх
Арбах сүгэтин хаатыттан
Халты дайбаан ылла.
Ханна-ханна

-
- Хайдах мастаах дайдыный диэн
Ол-бу диэки
Көрө турда.
Арай байбал онуоргутуттан
Уон ордуга биэс үөс
Онуоргу* өттүгэр
1740 Хамыс* от эрдиилээх,
Хатырык тыылаах,
Наалбаан* туоһахта,
Даба бэргэһэ,
Сыранай сүүрүк,
Сырбан татай,
Дьэҕэ Бааба,
Дьэс Хотообо,*
Дьоруо тобук,
Быһый быттык,
1750 Абааһы кыыһын атамаана,
Сөдүөккэ кыыһын сүрдээбэ,
Хоноллой кыыһын хорсуна
Сэттэ булас
Налахай тылын
Түөһүгэр түһэрбит,
Ыстаанын тамыгар аннынан кээспит,
Сангара-ингэрэ,
Этэ-тыына мэгиэлэстии,
Ыллыы-туойа эппэннии
1760 Истэбэ ити буолбат дуо:
Абааһы кыыһа:
— Алаата-улаата,
Иэхэйикпин-куохайыкпын,
Абытайбын-халахайбын,
Иэдээникпин-куудааныкпын,
Дөрбөгөйбүн-дарбабайбын,
Иһирикпин-буһурукпун
Иэ-һа-һа-һа!
Сөллөй ыраах дайдыттан
Сөптөөхтөрүм сүүйүллэн
1770 Кэлээхтээбит быһыылаах;
Ытык ыраах дайдыттан
Ыйаахтаабым ыйыллан,
Кэлээхтээтэ дьүһүннээх.
Тоһустаабына үөстээх
Тумаралыыр байбалым
Тойоннотор киһиннэн

-
- Дьоллоотоҕо дуу хайа.
Отуттаахый үөстээх
Уоппуналыыр байҕалым
- 1780 Уоланнатар киһиннэн
Уоптардаҕа дуу хайа.
Абыстаабына үөстээх
Араантыыра байҕалым
Айыыкайым оҕотунан
Анаатаҕа дуу хайа.
Иэхэйикпин-куохайыкпын!
Иэдээникпин-куудааныкпын!
Аһа-аһа-аһа-аһах!
Күлэн алларастыыр.
- 1790 Айыыкаттан, таңараттан
Аттааныкка ынгыттарар
Кэлтэгэйэ суох
Уоллаах кыыс оҕолор
Көрүстэхпит диибин.
Бачча сааспар-күммэр
Тийиниэхпэр дылы
Муруннаахха сыллаппакка,
Уостардаахха уураспакка,
Хоннуолаабы кытта куустуспакка,
- 1800 Илиилээҕи кытта имэриспэккэ,
Тарбахтаабы кытта тардыспакка,
Кыптыйыктыыр кылааныгар түспүтүнэн
Сибисэйдиир кыыстаах оҕо
Кылаабынай үтүөгэ
Кыыстаабыныый манаабынан
Кырдыталаан олоробун.
Баттахтаахтан бастына,
Сыһыахтаахтан сымсаҕайа,
Дьахтар аймах
- 1810 Таллан саара,
Кыыстай оҕо
Кылаабынай үтүөгэ,
Элкэй манан иэдэстээхтэн,
Иимэр манан имнээхтэн
Эриэнкэһэ минэн ордук
Кимнэй хайа да суох;
Баттахтаах бастына,
Намтайартан талыыта,
Эмийдээхтэн этиргэнэ,
- 1820 Сыһыахтаахтан сымсаҕайа

-
- Мин хайа буолабын.
Кини даҕаны
Отут сааһын
Оттолуоҕар дылы
Уһуктардыын кылаанныын
Уоланынан уоллаайылыыр,
Манаабынан сылдыһаахтыыр быһыылаах;
Тордохтооҕу кытары
Дьобуруһа илик,
1830 Тэллэхтээҕи кытары
Дьэриспэтэх дьүһүннээх,
Суорҕаннаабы кытары
Суксуруһа илик,
Сыттыктаахха сынньамматах,
Танастаабы таптаабатах
Кини хайа барахсан,
Улуустарын аллааба,
Омуктарын үтүөгэ
Кэлээхтээбит быһыылаах.
1840 Иэхэйикпин-куохайыкпын,
Иһиликпин-таһылыкпын!
Хата, хайа,
Биһигиллэй дьон
Бииргэ хайа кырдыахпыт.
Баччаранныыр оҕо
Биһигиттэн барҕарыаба,
Таттыкпына оҕону
Биһигиллэй тарҕатыахпыт,
Уйалаахый оҕону
1850 Биһигиллэй оностуохпут.
Атыгардаахый үтэтэ,
Сатыбына хонуга,
Ааспыттары аһатар,
Торҕоннору торолутар,
Тонмуттары ириэрэр
Дьонноойулуур буолуохпут,
Киирэриктиир кирилиэһэ,
Тахсаахайдыр дабаана
Буолаахтыахпыт хайа;
1860 Улуустарга кулуба,
Нэһилиэккэ кинээс,
Ааннай дайды атыра,
Улубуна дайды обустара,
Кини хайа кинээстэрэ,

-
- Сахабына саарда,
Буолунуохпут хайа;
Тоҕустаабына тоҕойдоох
Тойонуктуур сэлэни
Биһигиллэй туруоруохпут;
1870 Аҕыс салаалаах
Аарбыналыыр баҕабы
Биһигиллэй анньахпыт;
Кыараҕастай тиэргэни
Биһигиллэй кэнэтиэһпит;
Тиһиликтээх тиэргэни
Биһигиллэй киэргэтиэһпит;
Таабысханнаах* кулуну
Биһигиллэй тарҕатыахпыт;
Үөрбэбинэ кулгаахтаах
1880 Үтүөбүнэ сүөһүнү
Биһигиллэй үөскэтиэһпит;
Үрүөлэрдээх торбоһу
Биһигиллэй үөскэтиэһпит;
Кылгастыра хотону
Биһигиллэй уһатыахпыт;
Киһи хайа буолар кэскилбитин
Төһөгөйгө кэпсиэххиний;
Саха хайа буолар
Дьаллыктаахый дьаһалгын
1890 Дьаһайаахтыы иликкинэ,
Үспүнэлиир саха үөскээхтээбит
Өбүгэтин үлэтин
Үлэлээхтии иликкинэ;
Оҕобуна төрөтөр,
Олохпуна олорор оноруубутун
Онороохтуу иликкинэ
Отуттаабына үөстээх
Уоппуналыыр байҕалбын
Унгуоргулуон суоҕа,
1900 Аҕыстаабына үөстээх
Арааптыра байҕалбын
Анаардастыан суоҕа;
Тоҕустаабына үөстээх
Тумаралыыр тонной байҕал эбэбин
Туоратаахтыам суоҕа;
Үөһэ хайа көтгөххүнэ,
Атахтарын салбаһыттан
Тута хайа сатаахтыам;

-
-
- 1910 Аллараабы дайдыга
Дьөлө хайа түстэххинэ
Төбөкөйүг боруутуттан¹
Тута хайа сытыабым;
Оттобуна дайды
Ухханынан куотаары гыннаххына,
Болтуокайыг оноотуттан
Тутаахыйдаан сытыабым.
Харыстыыра халбарытыам суоҕа,
Тутум диэтэх
Чугаһатаахтыам суоҕа,
1920 Арсыын диэтэр
Аралдытыам суоҕа, — диэн баран
Тыытыттан тура эккирээн,
Байбал кумабар
Тахса көтө.
Отут уобуруччулаах,
Сэттэ дьаакырдаах
Сымара таас сыалыйатын
Уһулу тэбэн
Арбаа халлаан
1930 Улабатыгар ыытта.
Ол гынан баран
Хаатты иэнинэн барда.
Кыыс Бухатыыр:
Бэйэ,
Хайа дойду
Үлэгэрэй-алдыххайай,
Тохтоо, болбой!
Эн буоллар
Мааны кыыс дьахтаргын,
Мин буоллар
1940 Мааны уол оҕобун,
Тохтоо болбой!
Хайа дайды үлүгэрэй,
Итинник тыллаах буоллаххына,
Үөрэ-көтө көрүстэбим дии.
Тобус үйэ туххары
Торбон суорбан туонатыгар
Доҕордоһуох дьон
Буолуннахпыт диибин.
Туһааннаахый доҕордуу

¹ Төбө боруута — төбө багтаа.

-
- 1950 Буолунуохпут буоллаҕа,
Үстэй үйэ туххары өйөнүһэн
Үөлээннээхтии буолуохпут.
Тохтоо, болҕой, доҕорукуом!
Аҕыс үйэҕэ
Аналлаахый артыаллыы буолунарбыт
Илимминэ өттүгэр
Турдахтара дии.
Ханна хайа
Бассар дьон
- 1960 Хайа баарбытты;
Аҕыс мөнгүөннээх
Айан атын суола ахсанытан,
Тоҕус мөнгүөһүннээх
Дорҕоон айан суола номдуратан,
Сырыы бөҕө сылбанытан кэбистэ;
Хата, хайа, доҕор,
Мин диэтэх киһи
Бииргэ хайа төрүөбүт
Кыыдааннардаах тыллаах,
- 1970 Кыскыл улаан аттаах
Кыыстыйалыыр Бухатыыр диэн
Мин киһи
Итэҕэллээх эдьийим,
Атахтарын анныгар мииннэр
Аналлаахый ат сылгытын
Аҕыстыыра бастаах
Алакालыыр Маарайдаан Тойон
Уоран-талаан кэлбитин
Кыраһалаах суолун кынчарыйан,
- 1980 Тордуйалаах суолун торумнаан
Кэлээхтээтим.
Ол аты
Ханна хайа гыммытын
Билэр-көрөр буоллаххына,
Хата, хайа,
Этэн кэпсиэн кулу.
Айан ахан киһитин ахсытыма,
Суол ахан киһитин тохтотума.
Мин диэтэх киһи
- 1990 Тоҕус улуус тоборооно* дьоннордоохпун,
Аҕыс улуус атамаана
Атастардаах буолабын.
Биһиги курдук дьон

-
- Хаан ахан ыччаппыт
Ытык ыраах дайдыттан
Ыйаахтаабын ыыныйан
Кэлинэрин көрүнүөхпүт диэннэр
Көрө-хайа күүтүөхтэрэ;
Кини диэтэх киһи
- 2000 Ханнык эмэ бэйэлээби
Туспа улуус дайдыттан
Туһааннаахый доборун
Туура тардан кэлэрин
Көрүнүөхпүт диэннэр,
Муста хайа тоһуйуохтара.
Төһнүгэспэр араардан
Сүгүннэрэн барыабым,
Көлө уйбат көмүстээби
Көһөрүөхтээх тустаахпын.
- 2010 Биһиги курдук дьон
Киргиллээх кийииппит
Интэн ахан итэбэс
Буолунооҕа дуо диир гына
Көтөл уйбат көмүстэнэн,
Ат уйбат алтаннанан,
Син тахса симэнэн,
Танг тахса танган
Олоруонг буоллаҕа.
Чугас харах көрбүт
- 2020 Үөрэ көрөр гына
Ыраах кулгаах истибит
Хайгыы истэр гына
Огостон, тэринэн
Олоруонг буоллаҕа.
Ала Маарайдаан обургу
Ханна куттаабын-сүрдээбин
Туох хомуһуннаабын
Билэр-көрөр буоллаххына,
Этэн-кэпсиэн кулу.
- 2030 Хос диэтэр
Омук үөрэхтээбин,
Ханнык модут диэтэх муодалаабын,
Тиэрэ диэтэх чиэрбэлээбин
Билэр-көрөр буоллаххына,
Этэн-кэпсиэн кулу.
Модут диэтэх
Бухатыырдаах буолуоҕа,

-
- 2040 Ону бабар
Билэр хайа буоллахына,
Кистээбэккэ-баттаабакка,
Этэн-кэпсиэн кулу.
Инэн* миэнэ
Этэр тылым бүттэ.
Байҕалын
Түргэн-тарҕан собустук
Туоратаргын толкуйдан.
Дьэгэ-Бааба кыыһа
Ойон тура эккирээтэ.
Сыалыйатын тардынан кэбистэ,
2050 Тыытын ньылбы анһан
Ууга киллэрдэ.
Аттарын холбоннулар,
Бэйэлэрэ мэнэһиннилэр,
Дьэ эрдэн-мэнгийэн бардылар.
Уон ордуга
Биэс хонон баран
Уон биэс үөһү туораата.
Дьэс Хотгообо
Дьэгэ Бааба
2060 Сангара, ыллыы истэбэ
Дьэгэ Бааба:
— Абыс үйэ туххары
Аналлаахый артыалым
Буолунуйар киһи
Этинг-хаанын чэпчэкигэ
Дэлэкэйэ дуо.
Аны уон ордуга
Биэстэххэйдиир хонон баран,
Эбэкэйбин туораттарбын
Ханнык диэн толкуйданым.
2070 Абыстаабына хостой мэйиилэрдээх
Алакалыыр Маарайдаан обургуну
Энньэй диэтэх киһи, эрдийигим,
Кыыдааннардаах тыллаах
Кыыстыырыга бухатыыр
Атахтарын анныгар мииннитэлиир
Аналлаахый ат сүөһүтүн
Көстөөйүлүүр туоратталаах,
Күннүкпүнэ усталаах
Күөллэй манган аты
2080 Уоран-талаан кэлбитигэр

-
- Бэригэстии сылдьаммын
Сэтгэлээбинэ тыһы синньигэстэлээбим,
Сыйыллаахтаан баран
Алта уоннуур хонукка
Арыый ахан туораппытым;
Эн диэтэх киһини
Отут хонон баран
Онуоргутун буллатгарбын диибин.
Орулуур отут хонон баран
- 2090 Дьэ туоратта.
Эр киһи диэтэх
Биһиги бухатыырбыт
Атын ньылбы тардан таһааран,
Тиэтэйэ-саарайа
Ынгырдаабытынан барда.
Атын ынгырдаат,
Атын аттамматыгар
Били дьахтара буолар киһи
Сүүрэн кэлэн
- 2100 Атын уостуганыгар* түһэр.
Ол кэннэ
Сангара-ингэрэ
Этэ-мэнийэ турда:
— Эн диэтэх киһи
Тобус үйэ туххары
Тойонноохуй доборчугум
Буолунуйар киһи
Тохтолуйа түһүүй.
Икки-биирэ тылы
- 2110 Этиниэхтээх этим.
Мантан балай эмэ ыраах
Баран ахай истэххинэ,
Төгүрүктүүр алааска тийийэбин.
Абыс айыы ойуна,
Абыс айыы удабана
Ас диэтэх үтүөтүн
Астаан-үөллээн бараннар,
Ытык диэтэх ыһыабы
Ыһан эрэр буолуохтара.
- 2120 Ол диэтэх дьоннорго
Тохтообоккун, толкуйдан,
Кугаспына сылгылаах кыргытара
Куобуналыы чомпойдоонно
Ииктэринэн кымыстаан,

-
- Саахтарынан арыылаан
Ыһаллара буолуоҕа.
Ол диэтэх
Аҕыс хостой мэйиилээх
Алакалыыр Маарайдаан
2130 Албастара дэкиэтэ
Буолунуйар буолар.
Онно диэтэр
Кырыылаахый хараххынан
Кынчарыйан көрбөккө,
Кыһалҕата суох
Ааһыныһа тураар.
Айыыкайым оҕотун
Тоҕустаабына хоболоох,
Үспүнэлиир тэлиилээх
2140 Куоҕайыктыыр
Куо дьэллик кымньыыгынан
Үстэ хаста
Хоруутаан баран
Хангас илиин таһынан
Төбөлөрүн үүтүн устун
Киллэртэтэр киллэртээн
Үстэ-хаста кымньыылаар.
Аата,
Улуустарбыт, омуктарбыт
2150 Буолбуттарын иннигэр
Миэхэ ханна да
Сүрдээхтэрин-куттаахтарын
Биллэриэхтэрэ дуо?
Киирэр кирилиэһэ,
Тахсар дабаана
Буола олорор киһиэхэ
Кэлэр-барар
Киниттэн истиэхтэрэ диэн
Кистиир буоллахтара.
2160 Хас омук үөрэхтээбин,
Ханнык хомуһуннаабын,
Хас бухатырдаабын билбэтим.
Эргийэн-туолуйан кэлээхтиэх
Кыылын ини, итэбэйбэппин.
Уһун аҕай онуохтаабы
Урусхал гыммыт,
Кылгас аҕай онуохтаабы
Кыдьымах аҕай гыммыт

-
- Улуу баҕайылар.
2170 Манан кэлэн
Кинилэргэ барбыт киһи
Төһнүбүтэ диэни истибэппин.
Уунар аҕай
Уон тарбахтаах
Утары дуксуйбат
Улуу баҕайыллара.
Саныы-саныы куттанабын,
Өйдөөнүгүм өлбөөдүйэр,
2180 Сүрэхтэриҥ алдыанар,
Сүһүөхтэриҥ кычыгыланар,
Куйахам күүрэр.
Сүрдээх аҕай
Үлүгэрдэр буолуохтара.
Ала саргы сайыстын,
Илин өттүгэр
Дьол бөбө тосхойдун,
Абыс айыыҥ аргыстастын,
Тобус айыыҥ добордостун,
Былаҕайга былдьатыма,
2190 Дэлэгэйгэ диэлитимэ,
Татаар тыллаах
Таба эппэтин,
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүҥ,
Сөмүйэлээх сүүйбэтин,
Тарбахтаах талаабатын;
Түөрт бүтэй сүһүөбүҥ
Бүлтү-халты тирэммэтин;
Уунар уон тарбахтаах
2200 Утары дуксуйбатын,
Туспа сиртэн
Дьолу былдьаа,
Атын сиртэн
Саргыны дьалаа,
Киэн сиртэн
Кэскили кэпсэт;
Санаалааххын сит,
Саастааххын дьаный;
Солоон барбыт сорукуун
2210 Ситэн кэл,
Талаһан барбыт наадалааххын
Табан кэл,

-
- Быралыга бырастыый!
Ытаан «ый-ый-ыйбын» диир.
Сордон балык минин курдук
Солохтуйа солохсуйбут,
Мунду балык минин курдук
Боролуйар боролуйбат бадык-бүдүк
Сырдыыр-сырдаабат халлааннаах
- 2220 Дьахтар киһи чанчыгын аһын
Таннары тарааммытын курдук
Таннарыга хатыһан
Үүнэн-үөскээн тахсыбыт
Тимир хахыйах
Оттоох-мастаах;
Мохсоболлуу муодалана,
Эһэлии эбэрдэсти,
Бөрөлүү улуя турар
Оннук муодурунай
- 2230 Оттоох-мастаах
Дайды буолар эбит.
Уолан киһи
Хайыһарын иэбиитин курдук
Эбиллэбэс-мэбиллэбэс,
Эбир-мэбир
Атын араас ааттыктардаах;
Сир-халлаан ыпсылбана
Кытыт сылгым
Хабарбатын кэрдийин курдук
- 2240 Хардарыга барсан турар
Күнүм уота
Күрэнэн тийэн
Күлэр көмүс
Уутун курдук
Көбөрөн күлүгүрэн
Көстөн туран хаалла;
Ыйын уота
Ыран тийэн
Кытыт сылгы
- 2250 Сукумалын курдук кытарар
Кыһыл туой булгуннаах буолан,
Нолборуйа суураллан
Тохто турар дайдыга.
Ый агаара ыйдаах,
Күн агаара күннээх.
Түүл-бит курдук

-
- Түн-тан түнэтэрэн
Айаннаан баран истэ.
Атын холун тийбэт
- 2260 Хоннуота куурбут;
Быа тийбэт
Быттата быһынна;
Хатыс тийбэт
Хат тамана хатта,
Хашпар кунга хаалла.
Сааскытын саапһанынан биллэ,
Күһүннүтүн үпсүнүнэн биллэ,
Кыһынгытын кырыатынан биллэ,
Сайынгытын самырынан таайда.
- 2270 Аһабыт аһа баранна,
Атаһар кэппит
Этэрбэһин оһо
Таннары эриллэн түһэн
Атаһын бэгэччэгэр эрилиннэ;
Көһсүгэр кэппит болтуота
Икки саннын ыккардыгар
Эпсэри хатан хаалла;
Ыстаана буоллаһына
Самаһын туорайыгар
- 2280 Эриллэ хатан хаалла,
Үтүлүгэ буоллаһына
Тарбаһын төбөтүгэр
Ытыһа тарда хатан хаалла;
Мэйиитигэр¹ кэппит бэргэһэтэ
Төбөтүн оройугар
Эпсэри тардыллан хаалла.
Айан бөбө ахсанытта,
Суол бөбө номдьорутта.
Оһо-оһо киһи
- 2290 Умсаһыйан барда,
Эдэр киһи эммэнийдэ.
Сүрдээх да ыраах
Дайды буолар эбит.
Дьүгэл сирин түгэбэ,
Аат сирин атта,
Өлүү суолун үлдүтэ,
Кэмэл сирин кэтэбэ.
Уолугунан очурдаах

¹ Мэйии — бас (голова).

-
- 2300 Айабынан анхайдаах,
Кэтэбинэн кэнгистээх
Кэмэл дьүгэл кэтэбэ
Буолар эбит.
Түү кынаттаах
Үстэ түүлүүр дайдыта,
Сүүрэр атахтаах
Түөртэ түүлүүр.
Кини атын түүтэ
Түөртэ кубулуйда.
Маабыан кини туораабыт
- 2310 Байбалын диэкииттэн
Икки булас кэтиттээх,
Биир арсыын дириннээх
Тимир суол
Бирдьигинээн тахсан кэллэ.
Ата халты-мүлтү тэптэр да,
Ол суол устунан
Айаннаан истэ.
Икки ангы хайы* ыстанна.
Биирдэ эрэ
- 2320 Моойбордоох атыыр эһэ
Тириитин тамыгыттан*
Дьөлө быһан баран
Таннары ыйаан байаахтааммыт* дайды.
Оннук байаахтаах
Суол устунан
Арбаа барда.
Эриэн кыыл
Тириитин тумсуттан
Дьөлө быһан баран
- 2330 Тумсун сарыгыттан
«Өрө ыйаан туруораллар.
Бу туох муодалаах
Дайдыный добор», — диир.
Кэлэн барар
Кэриэс дайды буоллаба диир,
Көрөн барар
Көнгүл дайды буоллаба диир.
Туох миэрэлээх-мэтириэттээх,
Кинилээх-сүөһүлээх
- 2340 Дайдыный бу диир,
Көрөн барыам буоллаба диир.
Ол суол үүтүн устун астарда.

-
- Өлөн баран тиллибитим,
Утуйан баран уһугуннабьм дуу диир.
Киирбэт дьарыс манган күннээх,
Бараммат тэргэн манган ыйдаах,
Кууран түһэр ардахтаах,
Кулан түһэр тыаллаах,
Хойдон түһэр көтөрдөөх
- 2350 Киэнг дайды
Киргис киинэ,
Аан дайды
Алабар быара,
Улуу дайды
Дьөгдүүн ньургунна,
Хараабакка кэпсиир кэбэлээх,
Тохтообокко туйаарар
Турабас күүгэстээх,
Утуйбакка ыллыы олорор
- 2360 Ырыа чыычаахтаах;
Кытарбат кырааскалаах,
Хагдарыйбат оттоох-мастаах,
Мотуок солко мутукчалаах,
Сиэрэй солко сибиктэлээх,
Дьаарай солко лабыкталаах
Сир диэн кини буолар эбит;
Уунан кэлэр улун кустаах,
Устан кэлэр уомул балыктаах.
Түү кынаттаах
- 2370 Онно түһэн түмүктээбит
Сүүрэр атахтаах
Онно кэлэн
Сыппыт, сынньаммыт,
Далай иһинээби балык
Онно тахсан аһылыктаабыт,
Үрүн ыарба диэбитэ
Үрүн сүөһү,
Хара ыарба диэбитэ
Хара сүөһү.
- 2380 Харанга баайдара
Хара тыаба хабырыспыт,
Үрүн баайдара
Үөл тыаба өтөрүспүт;
Өнөөйү омуктара
Үүрэн таһааран
Үөт үчэһэбэ

-
- Өкөччү үөлэн сизбиттерин
Өйдөөбөтгөр эбит.
Сүөгэй уута
- 2390 Сүнкэ далайдаахтар,
Арыы уута
Араҕас байҕаллаахтар,
Хайах уута
Харанга далайдаахтар,
Илдьирийбэт иэдьэгэй бадарааннаахтар,
Алдьаммат арыы намыһыннаахтар,
Сүтэн хаалбат
Сүөгэй сүүдүрүүннээхтэр,
Ураҕас тургуйбат
- 2400 Уйгу быйаннаахтар;
Түптэлэрин буруотугар
Лаама хоптото
Түүтэ саһаран туоруур,
Сатыы анна мустубут,
Аттаах үтэтэ буолбуттар,
Ааспыт кэлэн аһаабыт,
Тонмут кэлэн иттибит,
Торҕон торолуйбут,
Сырҕан сылаарбыт,
- 2410 Эбир ыһыахтара эргийбит,
Налыр сайын тардыллыбыт,
Тунах сайын туксубут.
Сылгы ынах ыккарда
Өнньүөс үрэх буолан
Дьэрэлээн турар.
Онон
Айаннаан ньиргитэн истэ.
Аҕыс айыы ойуна,
Аҕыс айыы удаҕана
- 2420 Ыһыах ыһан
Күөгэлдьитэн көһүннүлэр.
Аҕыс айыы ойуна
Хатыс курдук
Орохтоох-уорҕалаах,
Икки саннын таһынан
Саба түһэр
Сабаҕы дьаҕыллаах,
Хатат курдук
Эмэгэттээх өттүктээх,
- 2430 Хангалас быччыннаах,

-
- Сур дьябыл
Атыыр сылгыга
Ыһыха ыһан
Олохторуттан турбуттар.
Тобус сэлэйдээх
Тойон сэргэни туруорбуттар,
Аан дайды
Аар бабабын аспыттар;
Алгыстаах алтан чачыры аспыттар,
2440 Тобус сиринэн томторболоох
Дьороон иһити туппугтар,
Тойук бөбөнү
Туксаран эрэллэр эбит.
Биир суол тиэргэнгэ
Өлбүргэлээх үүт-кэрэ атыырга
Абыс айыы кыыһа удабан
Эмиэ ыһыха ыһаары
Олохторуттан бары турбуттар.
Икки тиэргэн ыккардынан
2450 Кимэ анһан кэллэ.
Кинини
Абыс айыы удабан кыргызтар
Харахтарын кырыытынан
Көрөн бараннар,
Абыс дьороонноох кымыһы
Туган бараннар,
Утары хааман
Күөгэлдьиһэн тийэн кэллилэр.
Кэлэннэр атын уостуганыгар түстүлэр.
2460 Танас бүтэй
Этгэрэ көстүбүт,
Эт бүтэй
Бүттэстэрэ көстөр,
Бүттэс бүтэй
Силиилэрэ көстөр;
Абыс өргөстөөх
Аламай маһан күнүм саһарбата
Бу туллан, ойдон
Түстэ дуу диэбитэ
2470 Абыс кыыс дьахтар
Туналбаннаах маһан
Ньюурдара эбит.
Кинилэр киэргэммит киэргэллэрин,
Кинилэр симэммит симэхтэрин,

-
- Кинилэр танныбыт танастарын
Күлүгэр биэрэстэ иһигэр баар
Киһи-сүөһү
Кыһыл көмүс танастаах буолан,
Күлүк тардан көстөллөр.
- 2480 Кинини буоллабына
Кэрэхсээбиттэрин омуногар
Кириэстээххэ дылыннан
Кэлти көрөн кэрэхсээбиттэр;
Үөрбүттэрин омуногар
Үчүгэйдэрин үлдүтүгэр
Өрүөллээххэ дылыннан
Өрө көрөн тураллар;
Манаабыттарын баҕатыгар
Манньыаттаахха дылыннан
- 2490 Батары көрөн манаатылар.
Киирэр-тахсар сириҥ бүөлээтилэр,
Барар-кэлэр сириҥ бараттылар.
Уос-тиис туттан
Сангара-ингэрэ турдулар
Абааһы кыргытара:
— Удьуор киһи оҕото, иһит,
Үрдүн испит испийһэктээх,
Дьороон* үрдүн туттарбыт дьоннордooх,
Айах* үрдүн аһаабыт
Абаҕалаах барахсан буолуобун.
- 2500 Быраантан* быстан,
Ороонтон ойдон,
Албаска тэптэрэн,
Сырыттабыҥ буоллаҕа.
Эдэр киһи ирээттээх,
Уол оҕо дьоллоох,
Тангара баайдаах диэн
Былыргы кэриэс кырдыбаас
Сэһэнигэр баар этэ.
Кэннэки үөскүүр
- 2510 Кэнчээри киһи-сүөһү
Төрдө буолар
Бу барахсан буолуоҕа.
Ол инниттэн
Биһиги дьон
Туһааннаах ыһаахпытыгар
Болдьохтоох курдук
Үтэн-анһан,

-
- Тэпсэн-тиэйэн
Кэллэбэ диэн,
2520 Эдэр киһи ирээтиттэн
Тумуннарбат дьоммут.
Биһиги дьон
Көөннөрүүлээх кымыспытынан
Күөмэйгин сиигитэн,
Арабас арыбытынан
Айаххын аралдьытан барангын
Кулуммут кымыһынан
Куолайгын сиигитэн барангын
2530 Хоммут уоскун хонноро,
Өрүөбүт уоскун өһүлэ,
Ытыыстаах сынгааххын ыыра
Айыы диэки
Алтаннаах аралбабын аппанната тур.
Күн диэки
Көмүстээх көмөбөйгүн
Көбүөхтэтэ тур.
Кэс тылгын кэпсиэ,
Өс тылгын өһүл,
Туспа тобой
2540 Туох нуомастаабый,
Атын дайды араана
Ханнык буолар эбитий,
Киэнг дайды кэпсээнэ
Ким хайа буоларый.
Үөр атыыра
Сойулаһан биссэр,
Үөр оһуһа
Бөрдүгүнэнэн биссэр,
Биэ сылгы
2550 Кистэнэн кэпсэтэр,
Ынах сүөһү
Мангыраһан биссиһэр баһайыта.
Киһи буоллар
Ыйыталаһан истиһэр.
Ким ааттаах-суоллаах
Киһи буолар эбиккиний.
Кэс тылгын кэпсиэ,
Өс тылгын өһүл.
Былыргы кэссиэ¹ кырдыбаастар

¹ Кэссиэ — билиилээх, быһаарыылаах.

-
- 2560 Үнғырыалаһан, энээриһэн-энкэссиһэн
Кэпсэтэр буолаллара;
Сыххан кулун-торбос
Сүнньүөбүн ортотунан тостон
Силиитэ быстыбатабына,
Үөр обуһа,
Үөр атыыра
Буолар диэн
Сылыктыыр-дьылбалыыр буолаллар
Уол оҕо
- 2570 Очоҕоһо тэстибэтэбинэ,
Оһох төрүүрүгэр улаатан
Уот иннигэр кэлэн
Улуус кулубата буолар.
Ол курдук
Бу барахсан
Бу күнтэн-дьылтан төлөрүйэн,
Бу сырыыны-айаны аһан,
Кэннэки кэлэр дьылга
Эдэр киһи
- 2580 Ирээтэ иннигэр,
Уол оҕо дьоло
Хойут турдаба дии.
Манна түү кынаттаах түһэн,
Аһылыктыы олорор дайдытыгар
Көтөр кынаттаах
Көрөн кэллэбинэ түһэн,
Аһылыктаабытынан барар бабайыта.
Сүүрэр атахтаах мунһустан туран
Аһы сылдыар сыһытыгар,
- 2590 Бииринэн
Сүүрэр атахтаах
Сүүрэн кэллэбинэ,
Аһаспытынан барар бабайыта;
Далай иһинээби балык тахсан
Аһылыктыы турар арытыгар
Бииринэн
Балык устан унһутан кэллэбинэ,
Кытта аһаспытынан барар бабайыта.
Ол курдук
- 2600 Айан киһитэ
Аккын сынһытан,
Бэйэн аһан,
Сытан сынһанан

-
- Барыан буоллаҕа диэн,
Бийиги дьон
Ааспыты аһатан,
Торҕону торолутан,
Сырҕаны¹ сылаардан
Тулар күммүтүгэр
- 2610 Хата тийэн кэлээхтээтин.
Манна баҕас
Төһө-хачча бэрикилээх дьонно
Үөскээбит-үөдүйбүт
Үһүлэр диэн санаабатаргын
Үчүгэй буолуох этэ.
Кэннэки эн кэннигиттэн
Үөскүүр киһи-сүөһү
Олобун оһоһуутугар
Аан дайды
- 2620 Алгыччыгтара буолабыт.
Эн иитэр сүөһүң иннигэр этэбит,
Төрөтөр оһон
Төлкөтүгэр төлкөлүүбүт,
Өлбүт кыылы тириэрэбит,
Барбат кыылы аҕалабыт,
Тонмут кыылы ириэрэбит.
Хантан төрүттээх
Баҕайыларгыт диир буоллаххына,
Мантан тус илин халлаан
- 2630 Илбиргэстээх энээрин
Иннэри баттаан олорор
Күрүөлээби күөдүппүт,
Хаһаалаабы ханаппыт
Күрэн аас атыырдаах
Күрүө Дьүһэгэй* Тойон диэн баар.
Ол кыргытара буолабыт.
Орто дайды
Олоҕо тупсарын наадатыгар
Сүрэхпит сөбүлээтэбинэ,
- 2640 Харахпыт хайбаатабына
Эргэ да барарбытыгар көңүлбүт.
Киһи-сүөһү үөскүүрэ
Биһиэхэ улахан наадалаах.
Ол хантан оннук
Буолтай диир буоллаххына,

¹ Сыххан — дьүдэйбит.

-
- Нэнкэ халлаан тэлгэһэлээх,
Дьулба халлаан тусаһалаах,
Ыраас халлаан ыырдаах,
Сылыгыр манган халлаан сыһыылаах,
2650 Арангас* халлаан алаастаах,
Ытык халлаан ыйаабын
Ытыһыгар туппуг,
Сүрдээх халлаан дьүүлүн
Түөһүгэр көтөхпүт,
Биес халлаан миэрэтин
Мэйиитигэр мэтээл кэппит,
Үс үрүн чүмэчи
Үксэ күрүүтэ суох умайар
Үс бүрүстүөллээх,
2660 Үрүмэтигбэт
Үүтээх таас олбохтоох
Үрүн Айыы Тойон
Эдэр сааскыт
Баарын тухары
Орто дайды
Олобун-дьаһабын
Онгордуннар-албаатыннар диэн,
Биһиэхэ дьүүл-дьаһал таһааран,
Үлэ сырыы анаабыта.
2670 Кэнэбэски үйэбэ да,
Буолтун иһин
Биһиги дьон
Сүппэт-оспот
Дьон буолуохпуг.
Эн, үөскүүр диэн кэннигэр
Биһиги өлбүппүт да иннигэр
Ыллыыр ырыа чыычаах буолан
Ыллыахпыт.
Турабас күүгэс¹ буолан
2680 Туойа-туйаара сылдыахпыт.
Эн бэрт
Ириэнэх хааннаах-сииннээх
Эдэр үчүгэй — ыччат киһи быһыылааххын.
Ырыаһыт-олонхотут
Киһи буолаайангый?
Олонхотут буоллааххына,
Биһиги дьон

¹ Турабас күүгэс — күөргэй чыычаах.

-
- Уруубутугар ахтыбатах
Улуу тылбытын этиэхпит,
2690 Ийэбитигэр эппэтэх
Иһирэх тылбытын
Эйиэхэ этиэхпит,
Аҕабытыгар ахтыбатах
Атын тылы
Эйиэхэ ахтыахпыт.
Утуйбатах мааны
Ороннор утутуохпут,
Аһаабатах мааны
Аскын аһатыахпыт,
2700 Сыппатах сымнаҕас
Ороннор сытыарыахпыт,
Утуйбатах уһун
Уугун утутуохпут.
Кииһи дьэ толкуйдуур.
Баарыан үлүгэр эппитэ
Дьэ кырдык эбит буоллаҕа.
Кугас сылгылаах кыргыттары,
Куо Чомчойдоон удааттарын
Систэрин үөһүн
2710 Быһа кымныылаатабым
Буоллун диэн баран,
Тоҕус хоболоох,
Үс тэлиилээх,
Куоҕайар куо дьэллик кымныытынан
Үстэ хоруулаан баран,
Ханас илиитин таһынан
Төбөлөрүн үүтүн устун
Бизэрттээн барда.
Сир эрэ,
2720 Дайды эрэ,
Ыһыах эрэ,
Туох да
Суох буола
Сүтэн хаалла.
Атын суола
Өннүөрүөбөр* дылы
Туох да
Бэлэбэ суох дайдыга
Турбут эбит.
2730 «Бу иирдэн
Сии сыстахтарын

-
- Көр эрэ,
Икки-биир кубулжаккытын
Төлү көттүм эбээт.
Аны
Бэйэнг эрэ
Хааллынг ини».
- Имин хаана ииримтийдэ,
Муннун хаана буруолаата,
2740 Сүүһүн хаана сүүрэлээтэ;
Киил мас курдук
Кэдэччи тардан барда,
Хаппыт мас курдук
Ханаччы тардан барда.
Халлаан түөрт туспатыттан
Болоһолоох модун халарыгы
Быһа туойан түһэрдэ.
Ала кындыыс¹ аргыстанна,
Силлиэ-боллоо сирдыттэннэ,
2750 Добун холорук добордонно;
Сирдэри сингнэрдэ,
Халлааннары хайытта,
Дьүөлэкээн ойун
Түнгүрдээх таһаһын саба
Түнг хаардары
Түнгнэритэ тамнаартаата;
Боччоннуур* ойун
Моонньоох баһын саба
Муус толону
2760 Лаһыгыраччы ыстарда;
Кынаап ойун
Кыыннаах балабан саба
Кырыа кырпай хаардары
Кыыдамчыта ыстарда.
Абыс хос мэйиилээх
Ала Маарайдаан Тойон
Тобус уон тобус уорабайын,
Сэттэ уон сэттэ кириэппэһин
Тобу астаран,
2770 Үс көстөн бэтэрээби
Кийини-сүөһүнү
Ангаар кырыытыттан
Атын түөрт тынҕырабынан,

¹ Ала кындыыс — халлаан холорууга, тыал болоһото.

-
- Кымнбыытын тэлиитинэн
Тобу тырдаран киирдэ.
Киһи онуоҕа киэргэллээх,
Өттүк онуоҕа өрүүлээх,
Мэйии онуоҕа мэтээллээх,
2780 Атах онуоҕа аадырыстаах,
Илии онуоҕа иимэрдээх,
Тоноҕос онуоҕа лукумалаах,
Түһнэри-таннары
Халарыктыы турар
Сэттэ тиһииликтээх,
Отут убуруччалаах
Тимир балаҕан
Куорат хаба оттотуттан
Дьөлө күөрэйэн
2790 Былыт онуутун курдук
Үөрүттэн үрдээн кестөр.
Тойоннорун-ыраахтаабыларын дьыэтэ
Ити буолуо диир,
Иһнэ тийэн өллөхпүнэ,
Туох буолуой диир.
Халлаан аһаара
Харангарар хамаандата
Ол дьыэ иһиттэн иһилиһнэ.
Харааннаах ыам бырдабын курдук
Киһи тахсан
2800 Чарапчыланан көрдүлэр.
Иһнэ гынан баран
Бары төптөрү
Дьыэлэригэр түстүлэр.
Ыһы дуу,
Ырыа дуу
Ол курдук
Саһа саһата
Аймалҕан буолар.
Дьыэ иһиттэн:
2810 — Алаата,
Алдьаххайбыт оҕото,
Абытайбыт-кулахайбыт,
Иэдээһипиит-куудааныкпыт.
Сүрүн иһи, оҕолоор!
Сүрэхтэрбит алдьанна,
Сүһүөхтэрбит кычыгыланна;
Көрүмүнэ сылдьан

-
- Гыннахпыт ини добор.
Көрүгнээххэ дылы киһи
2820 Көстөөхтөөбүт,
Билиминэ эмискэччи гыннаба ини
Эпчимнээххэ дылы киһи
Иһээhtiиргэ дылы.
Абыс хостой мэйиилээх
Алакалыыр Маарайдаан
Тойоннотор эһэбит,
Кыыдааннардаах тыллардаах,
Кыскыл улаан аттардаах
Кыыстыырыктыыр Бухатыыр
2830 Атахтарын анныгар
Мииннитэлээн сылдыар
Аналлардаах
Аттаайылыыр сылгытын
Уоран-талаан кэлбиккин
Кырыалардаах суолун кынчарыйан,
Тордуйалаах суолун
Тонгорбокко торумнаан
Иһээhtiиргэ дылы.
Бэйэбинэ да баара
2840 Сирдээриккин синнэрбит,
Халлааннардын хайыппыт,
Тимир ньылба
Оккун-маскын төптөрү ньылаппыт;
Болоһолоох модуннуура холоругу
Быһа туойан түһэрбит,
Ала кындыыс аргыстаспыт,
Силлиэ-боллоо сирдыттэммит.
Тоҕустуура болоһолоох
Дьонуннуура халарык
2850 Доҕордоммут быһыылаах;
Тоҕус уон тоҕус уорабайгын,
Сэттэ уон сэттэ кириэппэскин
Тоҕу хайы астарбыт куораттарын
Арбаа диэкки кырытыттан
Үстэй көстөн бэтэрээҕи
Халлаан ахан аңаара
Харангарар хамаандабын оттотунан
Уу курдук оломнотон,
Хаара курдук симилитэн,
2860 Оттоойулуур ходуула,
Мастаайылыыр чарпата онорон,

-
- Агтаайыгын түөттэйилиир тынгырабынан,
Кымныыкатын тэлиитинэн
Үстэй көстөн бэтэрээби
Киһилэргин-сүөһүлэргин
Тобу-хайы санаппыта
Этгэрэ көмүөлэ,
Онуохтара сылбаға
Буолан эрэр.
- 2870 Агтааныгын кэнниттэн
Өнньүөс үрэх буолан
Хааннара бырдыгыныны тохтон
Олороохтуур алааскын
Төбөтүнэн хайы охсон солообут;
Агтааныгын икки таныытыттан
Холлобостоох-холлобос
Бысағаһын саға
Кутаалардаах уотунан
Өрө хайа уһуурдаахтаан
- 2880 Иһээхэйдир быһыылаах;
Бэйэкэтэ буоллабына,
Санныларын байаатыгар түһэтэлиир
Кыһыл көмүс куударалаах баттаға
Туруорбуттай иэрэ туутун
Сүрэхтэрин кылын курдук
Туруойулуу тардыллыбыт,
Имнэригин хаана ииримтийбит;
Кииллэй маһым курдук
Кинэччэлии тарпыт,
- 2890 Хоххооллуура маһым курдук
Хоноччулуу тарпыт,
Хаппыттыыра маһым курдук
Ханаччылыы таппыт,
Иннин аһа буоллабына
Сизэрэ уотун курдук
Сирдыгинии убайбыт;
Бэйэкэтэ буоллар
Иккилинэ харахтарын уота
Уотгардаахый укулаат
- 2900 Хатат уотун курдук
Чабылыһа тохтон иһэр;
Ити аллаах
Алта ыйын хонугар
Аһаан тура-тура
Агырбаахтаан онгорбут

-
- Аардай тойон аҗакайгын
Анаарбатах абабытын;
Күөлэһитэн төрөппүт
Көмүстээхий дьылбэктээх
- 2910 Күннээйилиир күбэй
Хатыныктыыр ийэбин көрүммэтэх
Күрүлгэммит эбит ээт.
Ити аллаах аата
Ханныктар эрэ
Тугуттара иччэ буола
Бөскөйө бөлөкүтэ буолуоҕай.
Сүрүн аҗай, оҕолоор.
Алакалыыр Маарайдаан
Тойонуктуур эһэбит
- 2920 Быйылгылыыр дьылларга
Кэмнэрдээхий сааһын,
Кэрдийбинэ хаарын
Кэлээхтээбит быһыылаах;
Быйылгылаан дьылларга
Киэннииригэ Тыйаахтыр
Куораттарбыт биһиэнэ
Иитэ суоҕа иннэстиэбин иннигэр,
Аата суоҕа
- 2930 Алдьаныабын айыытыгар
Энньээйилиир киһини
Хангастатар хонноххуттан
Харабына аанһал
Имнэммитэ буолуоҕа;
Истэргинэн ааһангын
Эрэйдэри көрөнгүн
Кыыдааннардаах тыллардаах,
Кыскыл улаан аттардаах
Кыыстыырыкай Бухатыыр
Аналлардаах аттаайылыыр сүөһүтүн
- 2940 Уоран-талаан ылбатах
Суолларыгын буолуоҕа;
Бэртээниккин былдьаһан
Ылыммытын буолуоҕа,
Бэртэй аатын бэттээхтиэбэ,
Күллээнигин буккуллуоҕа,
Көмөрдөрүн өһүллүөбэ,
Үрдүк аатын бохтуоҕа,
Үрүн солон киртийиэбэ,
Энньэй киһи

-
- 2950 Айыккайынг уратынан
Буолан эрдин.
Быралыйа бырастыый! — диэт,
Ылы-чып бардылар.
Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улан аттаах
Кыыс Бухатыыр
Кини диэтэх киһи
Ыга сүүрдэн тийдэ.
Таранчытын атабын
- 2960 Тонгсуйан ньиргитэ-ньиргитэ
Сангара-сангара
Этэ-тыына турда.
Ол тонгсуйбутугар
Тимир дьиэ
Дьиэгинийэ түстэ,
Алтан дьиэтэ
Айгыста түстэ;
Дьиэтин оттоку ботунуоктарыттан
Уокка оттор
- 2970 Хардабастар саҕа мастар
Логлорута кыырайан түстүлэр,
Мас балабана
Баччалана түстэ,
Буор дьиэтэ
Бутарыйа түстэ,
Баҕанатыттан көхөгө
Барыта турута ыстанна,
Оһох хоротугар турар
Салыырдаах мууһун ууга
- 2980 Барыта уокка тохтон
Уотун утутан кээстэ,
Оһоһун буора бары
Чыыста сууһанан түстэ,
Маһа эрэ хаалла.
Кыыс Бухатыыр:
— Аллараабы дайды
Аарааннаах
Абыс бийһин ууһун
Аан баһылыга буолбут
Абыс хостой мэйиилээх
- 2990 Алакалыыр Маарайдаан
Тойонуктуур эһэм,
Нууччалыыннан дыраастый,

-
- Сахалыыннан дорообо!
Омуктууннан буоллар
Атас-доҕор!
Доҕоор диэтэ диэнгин
Толооһургуур буолаайынгыный,
Атас диэтэ диэнгин
Атыгырыыр буолаайынгыный.
- 3000 Кэбэ кыыл
Кэтэбин өлбүргэтин саҕа
Өнгүргэс төтөркөй
Мэнэ-дьэллик кулгааххын
Мин дыэкки
Сигэ туттан
Истэн сэргэхсийэн олор.
Киэннэй Дьяаны хатын
Кэнкэмэлээх эйгэтин саҕа
Чөл хаан көхсүгэр
- 3010 Таба түһэрэн
Толкуйданан-дуумайданан олор.
Тохсунньу ый
Тоҕус санатыгар тахсар
Икки уоттаах
Чолбон сулус хараххынан
Мин диэкки
Сигэ көрөн бүдүүлээ.
Билбиккин бигиччи,
Көрбүккүн көнгү-хангы,
- 3020 Истибиккин ибили
Этэ-кэпси тарт,
Түргэн-тарҕан собуустук.
Мин диэтэх киһи
Атабым анныгар мииннэр
Аналлаах ат сылгыбын
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах
Күөл маҕан
Ат сылгыбын
- 3030 Ким хайа киһи
Уоран-талаан ылбытын
Билбит-көрбүт буоллаххына,
Этэ-кэпси тат.
Этин-тириин бүтүнүнэ,
Сырдык дууһан баарына
Бэйэн ылбыт буоллаххына,

-
- Бэйэм гиэнин бэйэбэр,
Харабын уута сылааһына
Бүрүс-бүтүннүү,
3040 Тыбыс-тыыннаахты
Күн диэки
Өтгөйөн кулу.
Биэрбэтэргин эрэ
Үрдүк ааккын бохтогуом,
Үрүн солобун киртитиэм,
Бэрт ааккын бэтиннэриэм,
Ааттары сүтэриэм,
Төбөбүн түөрт гыныам,
Ортобун отут онгоруом,
3050 Анныгын алта гына алдыатыам,
Хайдыбатах халын тириигин хайытыам,
Хара түөкүн!
Тохтубатах дьоллоох хаангын тобуом,
Түөрт харахтаах ыт,
Күн аныгытыгар дылы
Түөкүнүн сүппэт.
Этгээх аты миинним
Эрэй сылаа таһаардым,
Эмис өйүө бэрдин бараттым,
3060 Эрэй сылааны көрдүм.
Инэн этэр тылым бүттэ,
Эппиэт тылгын
Этэ тат.
Дьыэ иһиттэн санга-сангата:
— Сэтгэ бууттаах
Буор сэлээппэ бэргэхэбин
Булан кулун,
Бизс уон бууттаах бэрэстээнкибин
Булан кулун,
3070 Тобус обус тириитинэн
Тиктэрбит сангыйахпын
Булан аҕалын,
Тобус уон бууттаах
Добуонай* мас торуоскабын
Булан кулун!
Норуоттара барытын
Булан биэрэллэр.
Абыс хос мэйиилээх
Ала Маарайдаан Тойон
3080 Дьыэтин иһиттэн

-
- Лиһигирээн тахсан,
Тийэн кэлэр
Ала Маарайдаан Тойон:
— Кыыдааннаах тыллаах,
Кыскыл улаан аттаах
Кыыстыырыга бухатыыр
Кытыкайым оботоо,
Тохтоо, болбой!
Уордайбытын омукка,
Тымтыбытын тыаба,
3090 Хайыллайтын* хаарга,
Буйуллайтын* буорга буоллун!
Мэийибитин холбоон
Сүбэтин-аматын ситэриэхпит.
Мииммит атын этин,
Сылдыбыт сылаабын,
Илистибит эрэйгин,
Сиэбит өйүөн атыытын
Толороохтуур хапытааллаах
Ытыкыйа кырдыаҕас
3100 Тириитчээнэ буолуом.
Аны кэлэн
Сырыы сылдыар,
Айан айанныырдаах
Буолуом дуо?
Алын өттүм ардабырбыт,
Үрүт өттүм түүнүгүрбүт,
Үрдүбүттэн үөт үүммүт,
Үөдэнэ өнгөйбүт
Киһи буолбаппын дуо?
3110 Аны кэлэн уоруйах уоруох,
Талабыр талыах,
Алдырхай алдыатыах,
Кэптээх кэлиилиэх
Киһибин дуо?
Хата баҕас
Тупсан-хапсан кэбиһиэх.
Наадабын сорукуун толоруобум.
Мин биир
Мэник таттык уоллаахпын.
3120 Ол уол ылан кэлбит сурахтааҕа.
Ону буоллар
Иһинэн аһардыбакка,
Саннынан тонорбокко

-
- Таптаан-маанылаан туруорабыт.
Торбоо тобоонунан,
Үүт түрээн үчүгэйдик
Тупсан-хапсан бүтгэххинэ,
Аналлаах ат сүөһүгүн биэриэхпит.
Хата мин улахан уолбар
- 3130 Эйигин ыллараммын
Кийиит оҕо
Огостуохпун баҕарабын.
Ол курдук кэлэннин
Киһи-хара буоларын буоллар
Үчүгэй буолуох этэ.
Сөбү эттим дуу,
Сүөлү эттим дуу?
Тугу хайа диэбиккин
Этэ, кэпсии тур.
Кыыс Бухатыыр:
- 3140 — Түөрт харахтаах
Харыалаах* хара ыт
Хара түөкүн!
Мин эр көрдүөн
Өлөөрү олорор
Сурахпын истэннин,
Ону абыраары,
Аналлаах ат сылгыбын
Уоран ылбыт эбиккин.
Оччо эр көрдөөбүт киһи
- 3150 Эн ханна баар уоллааххын
Күүтэ олоруом дуо?
Хата, эн,
Дьахтар гыммаккын дуо?
Кэл эрэ бэттэх! — диэт,
Үрдүгэр кэлэн түстэ.
Кырдыаҕас киһини
Төһө да,
Хачча да гыммата
Түннэри быраҕан түһэрдэ;
- 3160 Эмнык этин эттиэн,
Дьоллоох хаанын тоҕон
Үлтү тэпсэн барда;
Өлөрөн-өһөрөн бүтэрдэ,
Дьиэбэ сүүрэн киирдэ.
Алакалыыр Маарайдаан дьахтарын
Өрүүлээх баттаҕар түстэ.

-
- Таһырдыа сыһабаастаан
Курулатан таһаарда.
Улуу дайды дөлүһөнүнэн,
3170 Аан дайды амынныарынан
Сийин үөһэ
Килэйэн көстүөр дылы
Таһыйан киирэн барда:
«Ала Маарайдаан, тойон эринг — диир
Аналлаах ат сылгыбын
Ханна гыммытын этэн кулу.
Наадабын-сорукпун этэн биэрдэххинэ,
Өлөрүөм суоҕа».
Эмээхсин эрэйдээх
3180 Өлөр сангатын сангара
Ыты-туойа сыттаҕа
Уот Хайтырдаан хатын:
— Тохтоо, болбой,
Наадабын-соруккун этиэхпин;
Тутум чугус гына түс,
Харыс халбарыйа түс.
Мантан тус арҕаа диэки
Ыллар ыллык,
Аһылар аартык
Баар буолуоҕа,
3190 Ол үүтүн устун
Баран ис.
Ол бардаххына,
Биир тимир ампаарга тийиэбин.
Ол ампаары алдытан киир.
Ол киирдэххинэ,
Тоҕус арсыын дириннээх
Тимир бөгүрүөп¹
Баар буолуоҕа.
Ол бөгүрүөпкэ
3200 Эн аналлаах ат сылгыгын
Үс булас
Өрөгөр көбүлүн умса тардан
Икки илин атабынан киллэрбит,
Отут булас
Ончо кутуругун
Икки кэлин атабын
Ыккардынан киллэрэн,

¹ Бөгүрүөп — дьяама.

-
- Умсары тардан
Бүгүстээн туруорар.
3210 Сэтгэ булас
Нэлир көмүс сиэлин
Моонньун икки өттүнэн
Өрөн баран
Икки илин атабын
Бохсо тардан,
Тобус арсыын дирингнээх
Кирбэ иингнэ
Түһэрэн турар.
Хата аны онтукайын
3220 Өлөн эрэр буолуоба,
Онтукайгын барангын
Өрүһүйэ тарт.
Наадабын, соруккун эттим,
Кыл саба
Кычча тыыммын быһыма,
Үргүнньэхтээх
Үрүн тыыммын өлөрүмэ,
Сап саба
Салча* тыыммын салбаама.
3230 Күтүр диэн көрдөһөбүн,
Алыс диэн ааттаһабын.
Үс хаттыгастаах
Хара бараан күлүккэр
Үнэ-сүктэ
Сүгүрэйдии сытабын.
Тугун иһин
Ордоруох киһи буолуой,
Үлтү тэлсэн
Өлөрөн-өһөрөн кэбистэ.
3240 Өлүктэрин дьиэлэригэр
Сыһабаастаан киллэрдэ.
Тахса көтөн
Дьиэ үрдүгэр ыстанна.
Үрдүк өһүөтүн
Үлтү үктүөн түһэрдэ.
Ол гынан баран
Уоттаан кэбистэ.
Атын үрдүгэр түһэн
Куораты тула сүүрдэр.
3250 Оһуутуу турар
Уһун турба батыйатынан

-
- Ала Маарайдаан
Халлаан ангаарын
Харангардар хамаандатын
Дэлби сыннан,
Кырган, кыдыйан истэ,
Кырган, кыдыйан бүтэрдэ.
Куораты бүтүннүү
Уоттаан тигинэттэ.
- 3260 Тыһы ыт
Кутуругун да саба буруо
Хончойбот буолла.
Ибириир-тибириир
Тыастаабын эстэ.
Хотуттан, собурууттан кэлэр
Көй салгын
Көгүтэ турар
Кыһыл туранга буолла.
Маабы бэйэлээх
- 3270 Алдырхайдаах ааттыктаах,
Орускуоттаах уорбалаах,
Илиһэхтээх истээх
Үрдүк Тыйаахтыр хатын
Ааттын сүтгэ.
Кыыдааннаах тыаллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр толкуйдуур:
«Ааттаах киһи
Ала Маарайдаан тойону
- 3280 Ааттаах аатын
Сарбыйдабым — диир,
Үрдүк аатын
Бохтоттобум — диир,
Үтүө солотун
Сарбыйдабым диир.
Аналлаах ат сылгыбын
Тыыннаахтыы булан
Ыларым буоллар
Солоон кэлбит сорукпун,
- 3290 Санаан кэлбит санаабын
Ситтэбим дии саныам этэ.
Өстөөхпүн өһөгөйдөөтөбүм диэм этэ,
Билигин даҕаны
Синньэ буолбатах
Буоллабым дии.

-
- Аналлаах ат сылгыбын
Харабын уутун
Баттыг бабас тийдэрбин».
Тигэйэ-саарайа
- 3300 Тус арбаа диэки
Ыллар ыллык,
Аһыллар аартык барбытын
Үүтүн устун баран истэ.
Икки бэчээтинэй үрдүктээх,
Түөрт уон бэчээтинэй төгүрүмтэлээх
Тимир ампаар турар.
Атыттан сиргэ ыстанна,
Сүүрэн тийдэ.
Ампаар угаалыттан
- 3310 Ылан баран
Тигэрэ тардан кээстэ.
Тимир ампаара
Биилкэ маһын курдук
Ыһылла түстэ.
Үс арсыын
Тимир халбаннаах,
Тобус арсыын дирингнээх
Тимир бөгүрүөп* баар эбит.
Арыя тардан
- 3320 Өнөйөн көөртө:
Ата ол бөгүрүөп
Аһаар муннугар
Түөрт атаба
Түүрэ кэлгиллэн,
Кырыара тонгон-тонгон баран
Турар эбит.
Отут булас онгочо куйаар
Кутуругун чабычыалыттан* ылан,
Илиитигэр эрийэ охсон баран,
- 3330 Уһулу тардан таһаарда.
Көбүлэ икки илин атабын ыккардыгар
Умсары тардыллыбыт,
Отут булас
Онгочо куйаар кутуруга
Икки кэлин атабын ыккардыгар киллэриллэн,
Түүрэ тардан баайылан хаалбыт;
Сэтгэ булас
Нэлир көмүс сиэлин
Моонһун икки өттүнэн

-
- 3340 Өрөн түһэрэн
Икки илин атабын
Босхо* тардан кээспит.
Сүһүөбэр турбат гына
Умсары бүгүстээбит,
Таннары накаастаабыт,
Кэдэрги кэнчиэлээбит.
Ол буолбут сүөһү
Туох эттээх-хааннаах буолуоҕай:
Кур онуоҕа
- 3350 Курдарыта тахсыбыт,
Этэ-тириитэ эстибит,
Кыламана эрэ хамсыыр.
«Бу айылаах
Гыныан кэриэтин
Сиэн да кээспитэ буоллар
Син буолуо эбит — диэн,
Ытам аллайа түстэ.
Ол да буоллар
Харабын иччитэ тыыннаабын
- 3360 Хата көрдөбүм дии.
Аны иччэ* булан баран,
Өлөрөр үһүбүөн» — диэтэ.
Баайыытын барытын
Төлүтэ тыытан кээстэ.
Ат ойон тура эккириир.
Тыккараччы тыбыырда,
Никкирэччи кистээтэ,
Мууһун-хаарын
Дигиһийэн кулугуратта.
- 3370 Мэйиитин иччитигэр
Үнүүлүү анһан туран
Киһилии кэпсиир кэпсэллээх,
Сахалыы сангарар сангалаах
Буола турда
Күөл Маҕан ат:
— Аналлаах-мингэллээх
Мин иччим
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыргын дуо?
Түүлүм дуу,
- 3380 Харахтаах буолан
Көрөр үһүбүөн,
Кулгаахтаах буолан

-
- Истэр үһүбүөн дии санаабытым.
Абыс өргөстөөх
Аламай маѳан күн сырдыга
Үчүгэй да буолан баран
Турбут эбит.
Аата үөрдэхпин!
Аналлаах-минэллээх
- 3390 Иччим барахсан
Тугун баѳас үчүгэйгиний,
Бу баѳас өрүһүйбүккүн
Тугунан төлүүр үһүбүөн,
Сүөһү-сүөһү буоллаѳым дии.
Ол да буоллар
Мин диэтэх киһи
Адаархай арѳаһым үрдүгэр,
Мөгүркэй иэним үрдүгэр
Тахсан олорордоох буоллаххына,
3400 Ханна тийдэрбин диэбит дайдыгар
Болдьоххун-соруккун аһарбакка,
Сынһаланнык ильдэ сырыттарбын дии,
Саныам буоллаѳа этэ дии.
Дьэ мин уна диэкки
Кулугулаах кулгааѳым иһигэр
Түөрт оѳус тириитинэн тигиллибит
Түнэ бэрэмэдэй баар буолуоѳа.
Ол иһигэр
Биир түөрт кырыылаах
- 3410 Дьэнкир таас
Бэчиэрэ* буруус
Баар буолуоѳа.
Ону ылан
Түөрт тынғырахпын
Буруустаан кэбис;
Биир бытыылкалаах
Күүс уу баар
Ону бысаѳаһын бэйэн ис,
Түөртэн биирин
- 3420 Мин түүбүн онунуохтаа,
Түөртэн биирин
Атахпар кутан кулу;
Наркый кус
Сымыытын саѳа
Айыы үрүн
Сөлөгөйө* баар буолуоѳа.

-
- Хаба ортотунан быһа баттаа,
Түөртэн биирин
Мин айахпар уган кулу,
3430 Түөртэн биирин бэйэн сиэ,
Бычабаһын хаһааныхпыт;
Аны ханас диэки
Кулугулаах кулгаабым иһигэр
Түөрт орус тириитинэн тигиллибит
Түнэ бэрэмэдэй баар буолуоҕа.
Ол иһигэр
Биир биэс салаалаах
Бэккир бэрдьигэс
От баар буолуоҕа,
3440 Ону биир салаатын
Быһа тардан
Мин айахпар уган кулу,
Биир салаатын
Быһа тардан,
Ити мииннэ сылдыар
Атын айаҕар уган биэр.
Үс салаатын хаһааныхпыт.
Биир бытыылкалаах
Өлбөт мэнэ уута баар,
3450 Ону быһаҕастаа.
Түөртэн биирин
Мин айахпар кутан кулу,
Түөртэн биирин
Бысабаһын бэйэн ис,
Ол ордугун
Мииннэ сылдыар аккар
Кутан биэр.
Бысабаһа хаһааспыт буолуоҕа.
Ол кэннэ төттөрү угаттаа.
3460 Дьэ мин бу да
Айылаах буолан турдарбын
Түүл түһүү,
Бүт бүттэнэ*
Турдабым дии.
Ону аналлаах-мэнэллээх
Иччим барахсан,
Истэн толкуйдаан-дуумайдаан
Туруон буоллаҕа дии.
Улуу баҕайы
3470 Үс уол оҕолоох эбит.

-
- Кинилэр бабайылар —
Ала Маарайдаан тойону
Ааттары сүтэрбит,
Ороннору оһорбут,
Бэйэлэри мэлиппит диэн
Истибиттэр эбит.
Дьэ,
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
- 3480 Ир суолун
Ириэнэхтии ирдиэхпит,
Тор суолун
Тонгорбокко торумнуохпут диэннэр,
Аттарын туттан,
Өйүө-тайаа тэринэн бараннар,
Утуйан-сынньанан
Барыахпыт диэн онгостоннор,
Утуйа сыталлар.
Дьэ,
- 3490 Хаһан даһаны
Харахта симнэ
Ытык ыйаахпыт,
Суон оноруубут
Билэр суола буолуоҕа диэн,
Утары баран көрдөхпүт дии.
Аан дайдыбытыгар
Тийбит кэннэ ситтэхтэринэ,
Аан дайды дьолун алдыахтаһара,
Ииппит сүөһүгүн ингэриэхтэрэ,
- 3500 Баайгын-токкун баратыахтаһара,
Айыылаах киһини аймыахтаһара.
Ол кэриэтэ
Сиир буоллаһтарына,
Манна сиэтиннэр,
Оччоҕо
Аан дайдыбыт бүтүн хаалыа.
Куттарын-сүрдэрин ингэринэн,
Куйаһтарын кэтэн,
Онгостон уһулан,
- 3510 Хомуһуннарын-дибилгэттэрин киллэринэн,
Киэбирэн-онгостон тоһуйаһтарына,
Кыаттарыаһтара суоҕа.
Оттон билигин кинилэр
Манна кэлиэбэ диэн,

-
- Өйдөөтөхтөрүнэ — өйдөрүгэр суох,
Түһээтэхтэринэ — түүллэригэр киирэ илик.
Туох да онон
Огостонуута суох
Угуйан уола сыталлар;
3520 Бири эмэни
Баҕар биһиги
Анныбытыгар тэлгэнэр,
Үрдүбүтүгэр үллүнэр,
Дьон баҕас инибит.
Ирээт-саргы билиэбэ.
Дьэ, мин
Түүлүм-битим бүттэ.
Аны мииннэн кэлбит сонобоскун
Үөрбэ-дьүөрбэ холунун
3530 Үчүгэйдик тардан кэбис.
Сулардаах быатын
Моонньугар үчүгэйдик
Сөрүөн кэбис,
Үүнүн туура тардан ылан,
Омпуруун-томпуруун төргүүтүгэр
Ыга баайан кэбис,
Алгыстаах аан дайдытын диэкки
Үүрэн кэбис,
Дьэ,
3540 Маабыаттан* борҕоһуйбут
Муус сүһүөхпүн тэнитиэхпин
Миигин миин.
Икки санным таһынаабы
Күккүр таас кынатым
Хам тогон хаалла.
Онтубун ириэрдэ сотору
Орто дьэрис киһи
Айанныыр айанынан
Баран көрүөм буоллаҕа.
3550 Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Атын уна диэкки кулгаабын
Хаһан көрөр:
Түөрт оҕус тириитинэн тигиллибит
Түнэ бэрэмэдэй баар эбит.
Хостуу тардан таһаарда.
Иһин хаһан көрөр:
Түөрт кырыылаах

-
- 3560 Дьэнкир таас буруус
Бэчиэрэ баар эбит.
Онон ылан
Атын түөрт
Түөрүм көмүс тынгырабын
Буруустаан кыһыгыратта;
Биир бытыылкалаах
Күүс уу баар эбит.
Быһаҕастаан баран
Түөртэн биирин
3570 Атын айаҕар уган биэрдэ,
Түөртэн биирин
Бэйэтэ истэ;
Биир наркый* кус
Сымытын саҕа
Айыы үрүн сөлөгөйө
Баар эбит,
Хаба ортогунан
Быһа баттыыр,
Түөртэн биирин
3580 Атын айаҕар уган биэрэр.
Түөртэн биирин
Бэйэтэ сиир.
Сорбоотун хаһаанар.
Аны хангас диэки
Кулукулаах кулгаабын
Эмиэ хаһан көрөр:
Биир түөрт обус тириитинэн тигиллибит
Түнэ бэрэмэдэй баар.
Хостуу тардан таһаарда.
Иһин хаһан көөртө:
3590 Биир бытыылкалаах
Өлбөг мэнэ уута баар эбит.
Быһаҕастыыр,
Түөртэн биирин
Атын айаҕар кутан биэрэр,
Түөртэн биирин анаарын
Бэйэтэ иһэр,
Онтон соробун
Миинньэ сылдыар
Атын айаҕар кутар
3600 Сорбоотун хаһаанар.
Онтон
Бизэ салаалаах

-
- Бэккир бэрдьигэс
От баар эбит.
Биир салаатын
Быһа тардан
Атын айабар укта,
Биир салаатын
Быһа тардан
- 3610 Мииннэн кэлбит
Атын айабар
Уган биэрдэ,
Үс салаатын хаһаанна.
Ол кэнниттэн
Урукку угуллубут сирдэригэр
Угутаалаан кэбистэ.
Он орон-тэрийэн бүтэрдэ.
Ата хорулаччы ииктээтэ,
Батыгыраччы саахтаан тоһугуратта,
- 3620 Тыыллыталаан иннирин тыһа
Лыһыгыры түстэ,
Дьинигийэн кулугуратан кээстэ,
Холун тийбэт хоннуоланна,
Быа тийбэт быаталанна,
Хатыс тийбэт хат таманнанна,
Урукку чөлүгэр түһэр курдук
Төлөһүйэн тийэн кэллэ,
Бөскөйө бөлөнүйдэ.
Ханнык даҕаны
- 3630 Сырыны, айаны
Тулуйар кыахха-сыалга
Киирдэ дии санаан,
Иччитэ көрөн туран
Үөрдэ-көттө,
Санаата көтөбүллэ түстэ.
Аныгытын аныгы
Айбыт бэйэтэ
Билэр суола
Тириэтэбэ диибин.
- 3640 «Эдэр дьон
Биир эмит хонукка сылдыар
Өйүүннээх-үйэлээх буоллахпытына,
Бири эмэ кытары
Хангас-мангас бассар инибит.
Сырыны-айаны
Кыайар буоллахпына,

-
- Урукку уруккуннан
Аастаҗа дии,
Онон
- 3650 Оһорунуох тустаахпын» дии санаан баран,
Мииннэ сылдыар атын
Үөрбэ-үөрбэ холунун
Быттыгынан-хоннобунан
Үчүгэйдик ыга тардан кэбистэ.
Сулардаах быатын
Моонньугар сөллүбэт гына
Үчүгэйдик сөрүөн кээстэ,
Үүнүн туура тардан ылла.
Омпуруун-чомпуруун төргүүтүгэр
- 3660 «Ыга тардан баайан кээстэ.
Айыы оҕото
Алгыстаах аан дайдыгын булун», — диэн баран,
Төптөрү үүрэн кэбистэ.
Ол гынан баран
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах
Күөл манган атын
Үөрбэ-дьүөрбэ холунун
Тардыталаан кээстэ,
- 3670 Омпуруун-чомпуруун төргүүтүн
Төргүүлээн лаһыгыратта.
Бэйэтиттэн ынгыырдаах,
Бэйэтиттэн үүрээन्नээх үүннээх,
Бэйэтиттэн суурааннаах сулардаах,
Бэйэтиттэн айдааннаах хатыстаах
Онтукатын үчүгэйдик
Оннун булларан
Онортоон биэрдэ.
Эппэккэ-тэппэккэ ингэһэтиттэн
- 3680 Үктэнэ түстэ,
Халлаан хачанхата ынгыырын
Хантарбатыттан харбаата,
Хара харангаччы буолан
Хап бааччы олоро түстэ.
Тус хоту диэкки
Буоллар ханнык этэ диэн
Күннүк дыэкки
Күлэр көмүс уодьугунуттан
Эргитэ тардар.
- 3690 Күөл маҕан ат

-
- Үстэ-түөртэ өрө көтөр.
Түөртэ-биэстэ көппүтэ буоллар
Быраҕыа эбит.
Хайа да диэкки
Иппитин билбэтэ,
Сырдыкка-харанҕа
Киирэн истэ.
Икки кулгаабын тыаһа
Арылыас* кус
3700 Кынатын тыаһын курдук
Иһиирэн истэ.
Отто дайды
Улаҕатынан да
Барбытын билбэт,
Кин'киниир киэнг халлаан
Кыссынан да
Тахсан көппүтүн
Кыайан санаабата.
Төһө да, хачча да
3710 Буолтун билбэт;
Өрүн да, өтөрүн да өйдөөбөтө.
Ата чугус гына
Тохтуу түстэ.
Дьэ,
Онно көрөр:
Кыра собуу
Туора үрэх кэлбит.
Биир бэчээтинэй үрдүктээх
Тимир быһыт быһыллыбыт.
3720 Атын тыс быһарынан
Ууну кэстэрэн
Курулатан табыста.
Атыттан түһэ экирээн
Үрэххэ төттөрү сүүрэн киирдэ.
Тууну өрө тардан көрөр:
Үс өлүү туххары
Өлүү кээчирэ*
Балыга киирбит.
Тылбытың төлө тардан,
3730 Ууга кутан кээстэ.
Туутун үлтү тэбистэ.
Быһытын тоһоботун
Тоһута тыытта.
Биир да суох буола

-
- Устан хаалла.
Төттөрү табыста.
Сатыы киһини
Дьэс хайылыгынан¹ төкүнүтэр
Хара хоруур суол барда.
- 3740 Ол үүтүн устун
Баран истэ.
Биир тимир балабан көһүннэ.
Ыга астаран тийдэ.
Биир хара маҕаас* ат
Баайыллан турар.
Атыттан түһэн кэллэ.
Аттар сойулаһан бардыгынастылар,
Ол гынан иһэн
Тэбиэлэһэн бардылар,
3750 Аты быатын быстарда,
Иккиэн өлөссүбүтүнэн
Бырах бардылар.
Дьахтар дьэ айаҕар
Сүүрэн кэлэр.
Тарапчытын² атаҕар
Оноҕостоох саата
Ыйанан турарын
Супту тардан ылар.
Нөнүө кулгаах тааһыгар дылы
3760 Киэптээн тосту тардан кээстэ.
Хааман тийэн кэллэ,
Халҕанын хайы тилэхтээтэ.
Дьэ иһигэр
Тэтимнээх собустук тирэнэн
Көтөн түстэ.
Үс оһохтоох эбит,
Өлүү кээччэтэ балыгын
Үөлэн үстэ эргиппит,
Ыстаанын тамыгар анһынан кээспит,
3770 Ыскаамыйаҕа эмэһэтин
Уот диэки ититэн
Устунан утуйан тыылла сытар.
Дьахтар ыскаамыйаҕа таһса көттө
Абааһы уолун атаһынан
Икки хараһын ыккардынан

¹ **Хайылык** — хоолдук онуоҕа.

² **Тарапчы** — күүлэ баһаната.

-
- Сүүскэ тилэхтээтэ,
Сөдүөккэ уола соһуйан
Алдьархай бөбөнү көрдө,
Айдаан бөбө буолла.
- 3780 Ыстаанын тардына-тардына,
Кэннинэн биэстии саһааны
Бүтэйдии көтүөлээтэ
Тимир Тойбонсо:
— Атын-атын киһи,
Бабат да бабат!
Татат да татат!
Сууйбун сууй,
Тугуй хайаный,
Түтүөнэхпин-дөрбөгөйбүн,
Абытайбын-халахайбын,
- 3790 Аанайыкпын-туонайыкпын
Нуунайыкпын-наанайыкпын
Чулуп-чалып ини,
Атын киһи
Тутталыкпын-тутталыс!
Туналыкпын да туналыс,
Бабат да бабат,
Бай да бай!
Дьэ,
Сүрэххинэн-быаргынан
- 3800 Онобойдоох уһун дьоллоох
Кыыстай оҕо эбиккин.
Хата эрдэтигэр
Эрэй сылаа тахсымыабын иннинэ
Бэйэбинэн бэлчийэн*,
Көнгүлүнэн көччүйэн,
Дьаалабынан табыарыйан,
Үтэн-анньан,
Тэпсэн тийэн кэлбиккэр
Махчайаргар баһыыба,
- 3810 Тонхойоргор дорообо.
Үөмэн тийбэт
Үрдүк аатым,
Үтүө сурабым
Ала Маарайдаан Тойон
Аччыгый уола
Тимир Тойбонсо диэммин.
Үөмэн тийбэт
Үрдүк ааппын алдьата,

-
- 3820 Бэрийэн тийбэт
Бэдик аапшын бэтиннэрэ
Кээлтинг буолуо.
Абыс хостой мэйиилээх
Алаакалыыр Маарайдаан
Абакайым кырдыаҕаһы
Ааттарыгын сүтэрбиккин
Истигинэйэн баран,
Ирдээйилиир суолгун
Ириэнэхтии ирдээри,
Тордоойулуур суолгун
- 3830 Тонгорбокко торумнаары
Апшын тутан,
Өйүө-тайаа үөлүнэн,
Огостон-тэринэн
Олорор этим.
Хата баҕас
Бэйэбинэн кэлбиккэр
Үөрдүм-көттүм даҕаны.
Бабат-татат даҕаны
Байа-хайа буоллун!
- 3840 Ама атаҕастыахча айыыта
Айах диэки бууккунан
Мин диэтэх киһи
Чэгиэн диэтэх сирэйбин
Тэпсэ-тиэйэ турдаҕын
Тугун хайа абатай!
Иһэх соттор мас онгостубутун
Тугун хайа толооһой.
Эдэр дьахтар буолан барангың
Атыырбаабаккын даҕаны.
- 3850 Сэттэриккин-сэлээнгин
Ситиһиэхпит буоллаҕа,
Айыыкайгын-хараҕын
Толосуохпут буоллаҕа.
Бэйэ-бэйэ барахсан.
Сэттэбинэ салҕааһыннаах
Чолбоон олгуй салыырбын
Улахан бысаҕаһынан
Уута баһан ойобоспор олордон кулу.
Сэттэбинэ сииктээх
- 3860 Симириктиир наапта* хаптаһыммын
Уоттааныгын иннигэр
Тэнитээхтээн кулу.

-
- Ороннорум анныттан
Отуппуна бууттаах
Обуо-чобуо чохорооммун
Ойоѳоспор уурунуйан кулу;
Сыттыктарым анныттан
Сыаны быһар
Сытыгы чыркый быһахпын
3870 Аҕалагнын илиилэрбэр туттар
Тимир наарта хаптаһыммын
Хаптаҕайдыр иэнгинэн
Сытыталаан кулу.
Халыгнынныра хаһабын
Хайы тэлэн,
Хаччы ууран
Халылдыта оонньообум;
Үөдүккүнэ саалгын
Үлтү быһан ыламмын
3880 Тоноѳостой уураммын
Нуоҕалдыта оонньообум.
Харыс даҕаны
Халбарытыам суоҕа,
Тутум даҕаны
Чугуругуом суоҕа! —
Инньэ дии-дии
Өттүгүн сапсына-сапсына
Өрө эскирии турдаҕа,
Кыыс Бухатыыр:
— Түөрт харахтаах
3890 Харыалаах хара ыт,
Хара түөкүн,
Мин курдук дыахтар
Хара хаһатын
Хаһаангыттан хайытангын,
Хаччы уурангын
Халылдыта үөрэммит
Хара түөкүнгүнүй.
Мин курдук дыахтар
Суон саалын
3900 Төһөттөн тоноѳос ууран*
Нуоҕалдыта оонньообут дурааккыный!
Тылын-санган
Тугун абатай.
Төбөҕүн түөрт гыным,
Бэйэбин биэс гыным,

-
- Тохтубатах дьоллоох хаангын тобуом,
Хайдыбатах хангыл тириигин хайытыам,
Эллэммэтэх эмньик эккин эттиэм! — диэт,
Сүүрэн тийэн кэлэн
- 3910 Тылын төрдүттэн ылла.
Өлөссөн дьиэлэрин
Сэлээппэ кыл бэргэһэ гына
Тобу көтөн табыстылар.
Өлөссөн ыс быдаанынан
Тыынан истилэр.
Сытыы-сытыытык
Сырайга бэссиһи барда,
Балам-баламаттык
Баска бэссиһи буолла,
3920 Эпчимнээх-эпчимнээхтик
Эмэхэбэ тэбиэлэһэн бардылар.
Үөл тыа маһыттан
Үчөһө маһа тахсыбат гына
Үлтү тэпсэн табыстылар;
Хаппыт тыа маһыттан
Хамыс хаата тахсыбат гына
Хампы үктүөтүлэр.
Ириэнэх сирин
Иэччэхтэринэн илдйиритэн,
3930 Тон сирин
Тобуктарынан чоҕойдоон
Аан дайдыны алдыаттылар.
Дайды көстүбэт
Чаана буолла,
Ый көстүбэт
Ыспата буолла,
Күн көстүбэт
Күдэнэ буолла,
Чоҕур көстүбэт
3940 Тумана буолла.
Өлөссөн дьэ лиһигирэһэн истилэр.
Абааһыбын диэн атабаастатыа,
Сөдүөккэбин диэн сүгүн сүүтгэриэ суох быһыылаах;
Күн киһитэбин диэн көөрүтгүбэтэ,
Айыы киһитэбин диэн атабаастаппата.
Тэбис-тэннэ барыстылар.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Биир ый отут хонугун буолуутугар

-
- 3950 Тимир Тойбонсо бухатыры
Дулгалаах* дьогдюрутуттан
Логлу тэбистэрдэ,
Хайыкаан халтаныттан
Халты тэбиннэрдэ,
Киһилээх тааһын
Кэтэбиттэн астарда,
Ыннаах тааһыгар тиэрдэн
Ытыттан ылла,
Хайылыгыттан харбаата,
- 3960 Куолдьаарыттан кууста,
Ыйыстарыттан ыга тута.
Сартан үрэбин диэки
Саба бырахта,
Боруулаах үрдүгэр тиэрдэн
Моонньоох мэйиитин
Булгу сөрүөн түһэрдэ,
Адыаччы үрдүгэр тиэрдэн
Арбаһыттан мииннэ түстэ.
Кыраайка кыыннаах,
- 3970 Хорболдьуннаах уктаах
Сыты чыркый быһабын
Сулбу тардан ылла.
Түөһүн сэриитин
Лэһигирэччи быста,
Буордаах ураһа саба
Боролуйа сытыйбыт
Нохтолоох тойон сүрэбин
Түөрэ олуйан таһаарда.
Түөһүттэн мииннэ олорон
- 3980 Тойон сүрэбин
Тырыта-хайыта быһа олордо.
Абааһыта өлөн-өһөн иһэн
Ыһыта-хаһыта дьэ сүрдэннэ.
Сангара-инэрэ,
Тыллаах-өстөөх буолан
Дьэ сытта:
— Хатыай, хатыай киһи,
Тохтоо, болбой,
Абытайбын-халыхайбын,
- 3990 Нуунайыкпын-наанайыкпын,
Абакайбын-сүтүкэйбин!
Кыайар курдук кыайдабын,
Бохсор курдук бофустун,

-
- Кирдик да бэрди
Бэрт дииллэр эбит,
Ааттаабы аатгаах дииллэр эбит,
Дьонуну дьонун дииллэр эбит,
Күүстээби күүстээх дииллэр эбит.
Ый-ый, ай-ай,
4000 Анаайыгым-туонайыгым
Өлөрбүтүн-өһөрбүтүн хомолтотун.
Хотугулуур өтгүбүн
Хорболдьуннаан куобатаар,
Илин диэки өтгүбүн
Ирим-дырим харахты быһаар,
Арбаа диэки өтгүбүн
Алтаннардаан кэбиһээр,
Собуруулуу өтгүбүн
4010 Соһолордоон кэбиһээр,
Хоккуллуура тиитинэн
Хоруоптардаан хонкунатаар,
Уолахтатар тиитинэн
Устуруустаан унаарытаар,
Киилбинэлиир маһынан
Кириэстэрдээн килбэтээр,
Чабыллахтыр тиитинэн
Чардааттаан* чабылытаар;
Мин диэтэх киһи
4020 Сийкэй симэһин эппин-хааммын кэһимэ,
Сэтгэриктээх-сэлээннэрдээх буолуоҕа,
Айыылардаах-харалардаах буолуоҕа,
Бири кыайтын иннигэр
Иккистэрэ баар буолуоҕа,
Иккини кыайтын иннигэр
Үһүстээх дьон буолуохпут.
Кэнэбэски үөскүүр
Кэнчээри киһи-сүөһү
Кэлэ-бара сылдьаннар
Маабы диэтэр мааны киһи
4030 Онуохтарын элээмэтэ
Бу сытар эбит диэн
Үнэ-сүктэ сылдьахтара.
Чардааттаан чабылытан,
Обуруотаан унаарытан кэбиһээр.
Быралыйа бырастыый!
Көбөрө-көбөрө өлөн барар.
Дьахтар онтон тура экирээн

-
- Сэтгэ баай харыйа тиити
Сууллары тардан,
4040 Кини үрдүгэр сууһаан түһэрдэ.
Уоттаан бирдыгинэттэ.
Уот сизэн кээстэ,
Харыата хаалла.
Харыатын өлүү хааннаах байбалыгар
Күрдьэн киллэрдэ.
Силиргэхтээх баай харыйа тиити
Сууллары тардан ылла.
Ытыйан бирдыгинэттэ.
Арааһынай аччах*,
4050 Сиргэ киирэр чиэрбэ,
Чоху, хомурдуос, уу кыһа, ынах тыла,
Арааһынай боростуой үөн буола
Бары устан, кыйбаннаһа турдулар.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Үлэни бүтэрбит киһи быһыытынан
Суу гына түстэ.
Сөдүөккэ өтөбөр төнүннэ.
Аналлаах ат сылгытын
4060 Көссүһэ кэллэ.
Тимир Тойбонсо ат сылгытын
Быһа тэбэн өлөрөн кээспит.
Атын тутан ылла,
Сынньанар, утуйар суох.
Атын үүнүн, ыңгырын
Үчүгэйдик оннун булан оноттоото.
Эппэккэ-тэппэккэ инэхэтиттэн
Үктэнэ түстэ.
Хара хараначчы буолан
4070 Хап-бааччы атын үрдүгэр
Олоро биэрдэ.
Тус хоту диэкки
Айаннаан ньиргиттэ.
Бэрт ыраах дайды эбит.
Дьэ, били,
Кэтэбинэн кэнгистэрдээх,
Уолугунан олоссордоох,
Айабынан онхойдоох,
Хайыһар иэбиитин курдук
4080 Эриллэбэс-буруллабас
Энир-мэнир ааттыктардаах дайды буолар эбит.

-
- Ордук эрэйдээх-сылаалаах,
Ордук моһуоктардаах,
Күннэтэ аайы күрэсиэктээх,
Ыйын аайы ырычаактаах
Дайдылар буоллулар,
Эрэйдээх буолан истэ,
Бэрт диэн мэхэйдэрдээх,
Бууса-бууса* моһуоктардаах,
4090 Күннэрэ кэстүбэтэх көрүчүөктэрдээх
Дайды буолан истэбэ.
Бууса кытаатан иһэрэ
Тугун сүрэй диэн
Дьахтар дьахтар курдук
Мунаахсыяа истэ.
Сүрдээх улахан сүлгэлээх
Туора үрэх бирдьигинээн кэллэ.
Атын мииммитинэн
Кэхэрдэн* куугунатта.
4100 Икки бэчээтинэй үрдүктээх
Тимир быһыт быһылла сытар.
Атын ингэһэ тэбэринэн ууну
Кэхэрдэн табыста.
Кэхэрдэн тахсаат,
Атыттан түһэ эккирээтэ.
Быһыкка төттөрү сүүрдэн киирдэ.
Хоннобун анныгар дылы ууга
Күр гына түстэ.
Туутун өрө тардар.
4110 Ыарабырдыта собус
Тыаба көгөбөн таһаарда.
Алта өрүү туххары
Өлүү кээччирэ балыга киирбит.
Туутун тылбыытын
Төлө тардан балыгын ууга кутта.
Туутун дэлби тэбистэ.
Быһытын тоһоботун
Турута тыытан баран
Таннары уһааран ыытта.
4120 Тахса көтөн атын миинэр.
Сатыы киһини
Дьэс хайылыгынан дирингнээх
Суол устунан айаннаан истэ.
Сэттэ хос мэйиилээх
Кыталык ала ат сылгы

-
- Онуутаан баабынатта.
Сэргэни кытта
Өрө тийһэн эрэр эбит.
Атыттан түһэ эскирээтэ,
4130 Атын ыытан кэбистэ.
Аттар сойуолаһан бардыгынаатылар,
Ол гынан иһэн
Тэбиэлэһэн бардылар.
Абааһы улун ата
Быатын быһа тарта.
Өлөссөн мэнгэ халлаан
Улабатыгар түһэн хааллылар.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
4140 Тимир балаһанга
Өрө сүүрэн кэллэ.
Тарапчытын* атаһар
Онобостоох саата турар.
Сулбу тардан ылан
Нөнгүө кулгаабын
Тааһыгар дылы киэптиир.
Илиитинэн кыайан тосту тарпата.
Маска эндэрдии ууран баран
Тосту үктүөтэ.
4150 Сүүрэн кэлэн халбанын
Хайы тилэхтээтэ.
Биир тилэхтээһинигэр алдыаммата.
Баар күүһүн баттаабакка
Иккис тилэхтээһинигэр
Дьэ алдыанна.
Бухатыыр киһи
Буоллабым диэн
Тэтимнээх собустук тирэнэн
Дьибэ ыстанна.
4160 Абыс хос мэйиилээх
Абааһы атамаана
Абыс илии
Ардайдаах сырайдаах,
Тобус илии
Хохтоох ньуурдаах,
Халдыаайы кыыл
Хайдыбытын курдук
Халластыгас харахтаах,
Сыыр кыыл

-
- 4170 Сыллан түспүтүн курдук
Сылластыгас сырайдаах,
Аллараа уоһа алта уллун,
Үөһээ уоһа үс уллун
Сөдүөккэ сүрдээбэ,
Хоһоллой хорсуна
Ыстаанын тамыгар анһынан баран,
Эмэһэтин уот диэки гына
Ыскаамыйаба устунан
Утуйан тыылла сытар.
- 4180 Өлүү кээчирэ балыгын үөлэн
Алта оһохтоох дыэни
Алтата эргиппит.
Утуйан муннун тыаһа
Сүүл этин тыаһын курдук буолбут.
Кыыс Бухатыыр
Ыскаамыйаба таһса көтөн
Икки харабын ыккардыгар
Сүүскэ тилэхтиир.
Биирдэ тилэхтээбитигэр уһуктубата.
- 4190 Баар күүһүн харыстаабакка
Иккиһин тилэхтээтэ.
Дьэ соһуйан,
Алдьанан турда.
Тимир Сириэдики:
— Бабат бабат!
Атын киһи.
Татат-татат!
Нуунайыкпын-наанайыкпын!
Тугум хайаный!
Аанайыкпын-туойаныкпын!
- 4200 Абаккабын-сүтгүкэбин!
Атын киһи.
Туоналыкпын тутталыс!
Сүрэххинэн-быаргынан оноойдоох
Уһун дьоллоох
Кыыстайылыыр Бухатыыр
Хата баһас
Эрэй сылаа таһсыабын иннитинэ
Бэйэбинэн мэлтийэн,
Көнүлгүнэн көрүлээн,
- 4210 Дьаалабынан табыарыйан
Үтэн-анһан,
Тэпсэн-тиэйэн кэлбиккэр

-
- Махчайаргар баһыба,
Тонхойоргор дорообо!
Ир суолгун
Ириэнэхтии ирдээри,
Тонг суолгун
Тонгорбокко торумнаары
Аналлаахай ат сонобоспун тутан
4220 Баайан ахан туруорабын.
Өйүө-тойоо үөлүнэн
Бэлэмнэнэн бүшпүтүм.
Нуунай-наанай,
Чулуп-чалып.
Үтүө киһи
Үөмэн тийбэт
Үрдүк ааппын үргүө,
Ытык киһи
Ылбаан тийбэт
4230 Ыар ааппын ыйытар,
Бэрт киһи
Бэрийэн тийбэт
Бэдик ааппын
Билиэн буоллабына —
Абыс хостой мэйиилээх
Алакалыыр Маарайдаан
Уоҕамына оттобуна оҕотчооно
Сэтгэ хостой мэйиилээх
Сир анаара элиэнчиктээх,
4240 Халлаан анаара халадаайдаах
Тимир Сириэдики дин
Ааттарыктаах, сурахтаах
Киһи хайа буолабын.
Улуустарын кулубата,
Нэһиликтэрин кинээһэ
Мин хайа буоллабым.
Алакалыыр Маарайдааны
Ааттарыгын сүтэрбитин.
Эмиэ ол курдук миигин
4250 Ааттарыкпын сүтэрээри,
Кэлийбитин буолуоҕа.
Бэрт диэтэр
Ааттарбын истэннин
Бэтиннэрэ, мэккиһэ
Кэлээхтээбитин буолуоҕа.
Үрдүк диэтэр

-
- Ааттарбын истэнгин
Бохотоору буллун ини.
Сигэ талах курдук эриһиэхпит,
4260 Бууттай курдук бугуттаһыахпыт,
Бэскиэ курдук мээрэйдэһиэхпит.
Уоллаах кыыс оҕо
Мантан атын буолуо дуо диэх курдук
Күлэн-оонньоон араһыахпыт.
Бэйэ-бэйэ барахсан
Бири-иккини кыайбыккынан
Алыс киһиргээмэ.
Тэһииннэргин тардыам,
Уодьуганнын салайыам,
4270 Абытайгын аҕалыам,
Ааныйыккын этитиэм,
Сырайдаргын сытытыам.
Маабы хайы бэйэлээх
Бииргэ ахан төрүөбүт
Үрүн көмүс бырааптын
Ханна хайа гыммыккын
Иэннэргиттэн булларыам,
Мааны хайы бэйэлээх
Алларааны дайды
4280 Аҕабына баһылыга буолбут
Абыс хостой мэйиилээх
Алакалыыр Маарайдаан
Аҕакайым оҕонньоору
Ханна хайа гыммыккын
Этгэрдээхий-хааннаргыттан
Иэстээн-ирдээн ылыабым.
Маабы хайы бэйэлээх
Халлаан ахай аҕарын
Харангардар хамаандабын
4290 Ханна хайы гыммыккын
Хайдыбатах хангыл ахан тириигин
Хайыталаан тураммын буллаттарыам.
Үөһөөнгилиир дайды
Үүрөөннэрдээх-аарааннардаах
Үстүнэлиир бийһигэр
Үтүө ааты истибит,
Үрүннүүрү солону ылбыт
Үтүөбүнэ үөлөөннээхтэрбин
Ханна-ханна үөдэн-таһаа онорбуккун
4300 Үрдүккүнэ ааккын

-
- Тохтотон туран биллэриэм.
Нуунайыкпын-нуунайык,
Наанайыкпын-наанайык;
Ыһаарайдаан ыманнатыам,
Сокуускаалаан сонтонготуом,
Дибдир-дибдир тиниктиэбим,
Добдур-добдур тонсуйуобум.
Хата биирдэ ыстыыр бүлтэлээх,
Хамыйахха хааннаах,
4310 Сып гынар сылаах барахсан
Бэйэбинэн бэччийэн,
Көнгүлгүнэн көстө хааман кэлиммиккэр
Yөрдэбим диибин.
Сэттэбинэ салбааһыннаах
Чаан алгый салыырбын
Улахан бысабаһынан
Уута баһан олордон кулууй хайа;
Сэттэбинэ сииктээх,
Дьэбиннэрдээх тимир наапта хаптаһыммын
4320 Аал уотум иннигэр
Абаланнын чэгиэннэрдик тэниппэхтии тарт;
Ороннорум анныттан
Отушпуна бууттаах
Обуо-чобуо чохорооммун
Ойобоспор ууран кулу;
Сыттыктарым анныттан
Сыаны быһар
Сытыы чыккый быһахпын
Ыланнын илиикэйбэр тутгар.
4330 Ырбаахылаах болтуон тимэхтэрин,
Ыстааннары баҕастары
Нэмсигэйдэнэн, нэлэйдэнэн баран
Тимир наапта хаптаһыммар
Хаартыбына иэннинэн
Хамнаабакка сыта тардан кулууй!
Халынныыра хаһабын
Хайы тэлэн ыламмын
Хаччы уура халылдыта оонньообум,
Суоннай диэтэх саалгын
4340 Туура быһан ыламмын
Тонобостой ууруобум,
Нуобалдыта оонньообум;
Ымах-ымах ыстыабым,
Амах-амах амсайыабым!

-
- Кыыс Бухатыыр:
— Тохтоо болбой!
Мин курдук дыахтар
Халын хаһатын
Хаччы ууран хаһан
Халалдыта оонньообутунуй?
4350 Хара түөкүн!
Мин курдук дыахтар
Суон саалын
Туура быһан ылан
Чолойо-чолойо симинэн
Хаһан торолуйбут дурааккыный.
Сатана иигэ
Санган тугун абатай!
Мин эһигини бастаан
4360 Уһун суолгутун оломнооботобум;
Кэтит суолгутун кэспит
Кэргэннээхпин билбэппин.
Эн аһан
Абыс хостой мэйиилээх
Алакалыыр Маарайдаан
Аналлардаах ат сүөһүбүн
Уоран-талаан ылбыта.
Бэйэм киэнин бэйэм
Ситэн кэлэн көрдүөбүшпүн
Эмнык эппин эттиэбитэ,
4370 Хара хааммын таһаарбыта.
Бэйэ тыына бэйэбэ харбас.
Тыыммын көмүскэммиппин
Буруйдаах курдук санаммаппын.
Эн даһаны
Ир суолун
Ириэнэхтии ирдиэм,
Тонгорбокко торумнуом диэн,
Огостон бөхсүнэн олоробун диэн,
Илэ бэйэн айаххынан
4380 Этэ-кэпси турабын.
Мэлдьигэһэ суох огостон,
Саанар сураххытын истэммин кэлбитим.
Ол курдук
Огостумматаххыт буоллар
Кинилэр ханна бааллары диэн,
Ыйытан туоһулаһан
Кэлиэ суох эһим.

-
- Абааһытын абааһылар диэххэ дылы
Хара батталгытыгар кэлэн,
4390 Өһүргэнэ-өстүйэ сылдыабыт.
Эн да миигин
Харыстаары турабын дуо?
Кыайдаххына-хоттоххуна
Билигин да тыммын көмүскэниэм.
Эйигин да
Ааттары сүтэриэм,
Ороннору оһоруом,
Бэйэлэри мэлигиэм!
Сүүрэн кэлэн
4400 Тылын төрдүгэр түстэ.
Дьиэлэрин ыратын
Тобу көтөн табыстылар.
Өлөссүү үтүөтэ
Манна көһүннэ.
Уруккуга дылы буолуо дуо,
Уон оччолоох
Охсуһуу буолла;
Аспыт суолтан
Атын алдыахай табыста,
4410 Хамныыр тыа маһын
Хамыс хатаата
Тахсыбат гына
Хампы тэбистилэр.
Үөл тыа маһын
Үчэһэ маһа оппот гына
Үлтү үктүөтүлэр.
Халлаанна тийэр
Хадаар таастары
Дьэриэспэ тахсыбат гына
4420 Дэлби тэбистилэр;
Ириэнэх сирин
Иэччэхтэригэр дылы
Имитэн бардылар;
Тонг сирин
Тобуктарыгар дылы
Чоһойдоон истилэр,
Хапыт сирин
Хайылыктарыгар дылы хамнаттылар.
Бий көстүбэт ысыпата буолла,
4430 Күн көстүбэт күдэнэ буолла,
Дайды көстүбэт чаана буолла;

-
- Модут-модуттук моойго бэссиһи буолла.
Сытыы-сытыытык сырайга бэссиһи буолла.
Абааһы уола
Адыаччы үрүйэтин иирэтэ
Сатаан үүммэтэбин курдук
Тимир тэбинэр баттахтаах.
Кыыс онтуттан ылла.
Абааһы уола
- 4440 Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Саннын байаатыгар түһэн,
Көмүс куударалаах баттабыттан
Харбаан ылла.
Баттах-баттахтарыгар түһүстүлэр,
Куйахы-куйахаларын
Ньылбырыта тыыган ыллылар.
Суордуу кылана түһээт,
Силиргэхтээх баай харыйа тиити
- 4450 Сулбу тардан ыланнар,
Төбөлөрүн үүтүн устун сырбатыстылар.
Биир да суох гына
Үлтү сынһан кээстилэр.
Өлөссөн дьэ
Ыыс быдаанынан тыынан истилэр.
Аан дайдыны алдыттылар,
Ийэ дайдыны иннэрдилэр,
Отто дайдыны
Олобуттан уларыттылар;
- 4460 Хоту халлаан улабатын
Иннэри үктүөн
Абыс үөстээх
Араат байбалы
Арыы чай гына
Линигирэччи тэпсэн бардылар;
Тобус үөстээх
Тумара байбалы
Торулуур туос хонуу онгордулар;
Далай иһинээби балык тахсан
- 4470 Аһаабат буолла,
Түү кынаттаах
Түһэн аһаабакка
Халлааныгар хаайтарда,
Харгыйан өлөр өттө буолла;
Сырдыыр халлаан сырдаабат,

-
- Тахсар күн тахсыбат,
Кэлэр дьыл кэлбэт буолла;
Сут судулбан улаатта,
Алдьархай, орускуот
4480 Улаханньык табыста;
Айыылаах киһи айманна.
Бу дьон
Ааһан-суоттаан көрдөхтөрүнэ,
Үс төгүрүк
Сылы мэлдьи охсустулар.
Хайалара даһаны
Кыайар кыахтарыттан табыстылар.
Үөһээ дойдуга үрүмэдийбэт
Үүттээх таас олбохтоох
4490 Үрүң Айыы Тойон:
«Орто дайдыга
Туох алдыаххайа турда?
Ону көрөн кэлин» — диэн
Үс бухатыыры түһэрдэ.
Аллараа дайды
Аат тойоно
Буор Моһойдоон Тойон:
«Орто дайдыга
Туох алдыаххайа турда?» — диэн
4500 Алта бухатыыры таһаарда.
Орто дайдыттан
Үтүө бухатыыр өлөссүүтүн көрүөхпүт диэн,
Үс бухатыыр
Үтүөтэ талыллан барда.
Барыта уон ордуга икки бухатыыр буолла.
Били дьон
Өлөссүбүттэрин кубулуппатылар.
Сири, халлааны сингнэрдилэр.
Арбаа халлаан туспатын,
4510 Хотугу халлаан улаһатын
Иннэри үктүөн түһэрдилэр;
Өлүү бадарааннаах
Байһалын уутун
Ыраахтарын быһыһынан
Ыга үктээн таһаараннар,
Тыһы куба тумса
Халлаанна тиййэр
Нуой мотуомун* таһаардылар;
Били

-
- 4520 Уон ордуга икки бухатыыр
Өлүү уутугар устан хааллылар;
Орто дайдыны
Сэлиэһинэй бурдук лэппиэскэтин курдук
Дагдаччы көбүтэн таһаардылар.
Били дьон өлөссүбүттэрин
Ааһан-суоттаан көрдөххө,
Абыс төгүрүк дылы туолла.
Абааһыбын диэн ахсаабат,
Сөдүөккэбин диэн сүүттэрбэт.
- 4530 Биһиги бухатыырбыт
Айыыбын диэн атабастаммата,
Хонголлой бухатыыра диэн
Оччо хотторбото.
Өлөссөн эрийсибиттэрин
Күн бүгүнүгэр да дылы мөлтөшпөтүлэр.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Абааһыны сири иккитэ харбатта,
Абааһы уола биһиэнин
- 4540 Биирдэ харбатта.
Тохсус сылын туолуута буолла.
Кийилээх тааһыгар тиэрдэн
Кэтэбиттэн ылла,
Дулбалаах чохчуругар*
Дьукку тэбиннэрдэ,
Хайыкаан халтангыттан
Халты тэбиннэрдэ,
Ыыннаах тааһыгар тиэрдэн
Ыытыттан ылла,
- 4550 Сартан үрэбин баһыгар тиэрдэн
Самабыттан баста.
Хайылыгыттан харабалаата,
Куолдыаарыттан* кулукулаата,
Ыйыстарыттан ыга ылла;
Боруулаах үрдүгэр тийэн
Моонньоох мэйиитин
Булгу сөрүөн,
Адыаччы үрдүгэр ильдэн
Арбаһыттан мииннэ түстэ.
- 4560 Сыккырыыр сырдык дууһата,
Үккүрүүр үрүн тыына
Өтүгэр мииннэрэн
Тобус арсыыны тобулу,

-
- Абыс арсыын дайдыны
Аһарда бырахта.
Түөһүттэн мииннэ түстэ.
Кытаайка кыыннаах,
Хорболдуннаах уктаах
4570 Сытыы чыркый быһабын
Сулбу тардан ылла.
Сэттэ харабын тэһэ аста,
Сэриитин лэһигирэччи быста,
Нохтоолоох тойон сүрэбин
Түөрэ олуйан таһаарда.
Ытыы-ытыы ырыалаах буолла
Тимир Сириэдики:
— Ыый-ыый-ыыйбын!
Ханастатар атабар ииктэтелиир
Кыыстаайылыыр оҕоҕо кыаттарбытым
4580 Тугун хайа хомолтотой.
Сордоойулуур суоллаатаҕа,
Суорумалыыр соруктаатаҕа,
Итэбэстиир ирээттээтэбэ.
Ыый-ыый-ыыйбын.
Өлөрбүтүн-өһөрбүтүн
Тугун хайа куһаҕанай.
Өтөрүктүүр өйүүннээх
Итэбэстэй ирээттээх,
Быһаҕастай оҕоһуулаах
Киһи хайа эбиппин.
4590 Ыый-ыый ыыйбын,
Аай-аай аайбын!
Төтүөнэһпин-дөрбөгөйбүн,
Абыҕайбын-халахайбын!
Мин диэтэх киһи
Ыраастыыра эппин-хааммын ыскайдаама,
Чэгиэн эппин-хааммын тэпсимэ.
Хотугулуур диэки
Куоҕалкайдыр төбөлөөх,
Хоппоборкуур силистээх,
4600 Хонноххойдуур хатырыктаах
Хоххолуура тириинэн
Хоруоптардаан хонкунатаар;
Уолахтыыра тириинэн
Устуруустаан унаарытаар,
Киилбинэлиир маһынан
Кириэстэрдээн килбинэтээр;

-
- Илин диэки өттүбүн
Ирим-дырим харахты
Быһыныйан кэбиһээр;
4610 Собуруулуу диэки өттүбүн
Соһолордоон кэбиһээр,
Хотугулуур өттүбүн
Хорһолдьуннаан куоһатаар.
Көһөрө-көһөрө
Өлөн барда.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Ойон тура экирээтэ.
Сэттэ баай харыйа тиити
4620 Үрдүгэр сууһаан түһэрдэ.
Уоттаан бирдьигинэттэ.
Харыатын өлүү хааннаах байһалыгар
Күрдьэн күүгүнэтэн киллэрдэ.
Силиргэхтээх харыйаны
Туура тардан ылан,
Ытыйан бирдьигинэттэ:
Аччаа арааһа,
Чоху, ынах тыла, уу кыыһа, хомурдуос буолан,
Кыймагнаһа турдулар.
4630 Кыыс Бухатыыр
Биир суол үлэни
Бүтэрбит курдук сананна.
Төттөрү атыттан араһпыт сиригэр таһыста.
Ата бараһсан
Этэ-тириитэ эстэн баран
Дууһата эрэ кэлэн турар.
Холун тийбэт хонкуота куурбут,
Быа тийбэт быттыата быстыбыт,
Хатыс тийбэт хат тамана хаһпыт,
4640 Киринэтин* сыата иирэ бараммыт,
Ииммит-хаһпыт, хаһпара эрэ хаалбыт.
Ол да гыннар
Этэ-тириитэ итэбэстэнэр гына алдьамматах,
Мүһэтэ-харыта бүтүн.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Хайдах гынай дьэ,
Айанныры толкуйдуур.
Ыңырын, үүнүн онордо.
4650 Уруккутааһар санааргыыр быһыыннан буоллулар.

-
- Уруккутааҕар ат мэйиитэ, санаата ыараабыт.
Бухатыыр киһи санаата
Модут буолар баҕайыта —
Ол быһыыгынан төннүбэтэ.
Арааһынайы дьэ
Саныыр буолан барда.
«Төннүбүтүм да иһин
Син сайылыа,
Хайата да син биир», — диир.
- 4660 Дьэ айаннаан ньиргиттэ.
Дьэ
Бэһэбэтээбэр мэхэйдээх,
Уруккутааҕар ордук оспуордаах,
Хамнаатар эрэ хадаардаах,
Бардар эрэ баламат,
Ырааттабын аайы ырычаактаах,
Кэнгээтэбин аайы
Ордук кимиэһиннээх,
Уруккутааҕар ордук
- 4670 Оспуор дойду буолар эбит.
Ол устунан баран истэ.
Күтүр ыраах
Күннүгү көрсөн истэ.
Алыс ыраах аартыгы
Ааһан истэ.
Урукку кэлэр үрэхтээбэр
Икки оччо киэптээх
Туора үрэх тигинээн кэллэ.
Уруккаттан идэтин хаһан хаалларыай.
- 4680 Атын мииммитинэн
Үрэххэ көтүтэн түһэрдэ.
Ата тургуйбата,
Көбө түстэ.
Харбатан куугунатта.
Ол иһэн көрдөбүнэ,
Үс бэчээтинэй үрдүктээх
Тимир быһыт
Быһылла сытар эбит.
Унуор туораата.
- 4690 Атын түһэн баайаат,
Быһыкка төттөрү сүүрдэ.
Кэһэн киирэн,
Тууга барыам диэбитэ —
Төбөтүн борууга эргийэ түстэ.

-
- Тыажа былыргыта
Бухатыыр бэрдэ буолан
Нэһиилэ табыста.
Быһытын уһааран кээһиэм диэн,
Тоһоһотуттан тардыалаата.
- 4700 Биир да туллубата,
Дьулайда, бэркиһээтэ.
«Кэлэн хаалан бараммын
Хайдах гыныамый» — дии саныыр.
Атыгар тахсан
Атын мииннээт,
Сатыы киһини
Дьэс хайылыгынан дирингнээх
Суол устун айаннатан истэ.
Биир биэрэстэ
- 4710 Тийибитин кэннэ
Ат уһуутуур таныытын тыаһа иһиллэр.
Ата суоһурбатан
Төптөрү хайыһа түстэ.
Маабы соруттарбат бэйэтэ
Дьэ соруттарар буолла.
Бран-дьудьэйэн гыннахтара ини, оһолор,
Куттаммыта обуна эбитэ эрэ.
Маабы сыыдам ахан бэйэтэ
Соруттарар буолан хаалаахтаата.
- 4720 Ол да буоллар баран истилэр.
Бэйэтиттэн үүннээх-ынғыырдаах,
Икки саннын таһыгар
Дьапталба таас кынаттаах,
Толбонноох курбуһахтаах,
Үс сиринэн
Мииннэри куруустаах,
Үс сиринэн
Тимир бүгүйэх систээх
Тимир борон ат сылгы оһуутаабытыгар
- 4730 Икки таныытыттан холлобостоох
Холлобос быһаһаһын саба
Кутаалаах уоту
Өрө уһуура турдаба.
Ат утары көрөр
Кыаба суох буолла,
Дьахтар аты соруйа сатаан баран
Түһэн сиэтэн кэллэ.
Сэрэнэр киһи быһыытынан

-
- 4740 Быатын-туһабын үчүгэйдик
Түүрэн кээстэ.
Ат сүүрэн тийэн
Сойуолаһан көрөөрү гыммытын
Анараа ат утары көрдөрбөгө.
Тоҕус тутуулуктаах,
Сэттэ тирээбиллээх,
Абыс аһаабыллаах
Тимир балаһан дьиэ
Былыт оһуутун курдук
Өрө күдэрийэн турар.
- 4750 Былыргыта бухатыыр дуома киһи буолан,
Сүүрэн тийдэ.
Тарапчатын атаһар
Оһоһостоох саата ыйаанан турарын
Супту тардан ылан тардан көрдө.
Тынгырах да
Кырыаччытын* саһаны хотуһпата.
Тосту үктээн кээһиэм диэн
Маска эндэрдии ууран баран
Үрдүгэр таһса эккирээтэ.
- 4760 Били баһайы
Өбүллэн баран
Өрө тыһыһыһытыгар
Дьогдойор иэнинэн ыһтта.
Төттөрү ылан ыйаан кээстэ.
Халһанын хайы тэбэн
Иһирдье көтөн түһүөм диэн,
Кэлэн тилэхтээн
Халты тэбинэн,
Хаатты иэнинэн барда.
- 4770 Туран киһи эрэ буоллар
Киһилии аһан киирдэ
Тоҕус оһоһтоох дьиэни
Өлүү кээччэрэ балыгынан
Тоҕуста эргиппит.
Бойбордоох эһэ тириитэ тэллэхтээх,
Муну даһаны
Уол оһону одьунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ,
Абааһы диэн атамаана,
- 4780 Хонголлоу диэн хорсуна,
Сөдүөккэ диэн сүрдээбэ,
Биллибэт бэрдэ

-
- Көрүөхтэн атын көрүгнээх,
Тэмтэрийбэт тимир киһи,
Дьаакыраама* таас киһи
Эмти быһан ылыам интиттэн диэн,
Этэ суох быһыылаах,
Инэн тэһэ анньыам диэн,
Тириитин көрбөтө.
- 4790 Уна диэки утуян
Муннун тыаһа сүүлэр этинг тыаһын курдук.
Дьахтар хараба халтарыйда,
Санаата бэккиһээтэ,
Өйө куттанна.
Киирэн хаалан баран
Хайдах гынай,
Тахсан барыан бэккиһиир.
Оронно тахса көтөн
Икки харабын ыккардынан
- 4800 Сүүскэ тилэхтиир.
Олох билбэт.
Үстэ омуруйан тилэхтиир
Ончу билбэтэ.
Бу бабайы
Уһуктарын кэтээтэ.
Биир ый
Орулуур отут хонугун мэлдьи
Олордо да уһуктубата.
Отут хонон баран дьэ
- 4810 Уот диэки эргийдэ.
Чарапчыланан көрөн баран,
Хомурус гынан сонньуйар.
Сангара-ингэрэ сытта
Уот Уһутаакы:
— Кыыдааннаах тыллаах
Кыскыл улаан аттаах
Кыыс Бухатыыр,
Нууччалыыннан дыраастый,
Сахалыыннан дорообо,
Омуктууннан буоллар
- 4820 Атас, добор,
Бийигиннэн буоллар
Дьөхө биллэх*!
Добоор диэтэ диэнгин
Толооһургуу истээрингий.
Дьэ манна, туюх абай

-
- Наадалааххар, соруктааххар кэлээхтээтинг.
Солоон кэлбит соруккун
Этэ-кэпсии тур.
Мин диэтэх киһи
- 4830 Үөмэн тийбэт
Үрдүк ааппын
Үргүүр буоллаххына,
Ытык киһи
Ылбаан тийбэт
Ыар ааппын
Ыйытар буоллаххына,
Бэрт киһи
Бэбийэн тийбэт
Бэдик ааппын
- 4840 Билиэххин бабардаххына —
Аллараангы дайды
Аарааннаах абыс бииһин ууһун
Аан баһылыга,
Үөһээ дайды үүрээन्नээх
Үс бииһин ууһун
Үрдүк үөрэхтээбэ,
Отто дайды одьунааһа.
Өргөс быллыт үктэллээх,
Дэгиэ быллыт тэллэхтээх,
- 4850 Оһуу быллыт олбохтоох
Уот Уһутаакы диэн
Мин хайа ааппын
Урут даһаны
Истэн билэн кэллиг ини.
Отто дайды
Улууһун кулубата,
Нэһилиэгин кинээһэ
Мин хайа буолуохтаабым дии.
Һа-Һа-Һаах.
- 4860 Хотугу халлаан
Хотойор мындаатын
Дьыппинийбэт тирээбилэ,
Байаатгыбат баһаната,
Тостубат тулааһына
Мин хайа буоллабым дии.
Дьэ ону кытары
Хайа бэйэбинэн
Ньюур холоһуобум,
Нөрүөн көссүһүөбүм диэн

-
- 4870 Кэлээхтээбитинг буолуоҕай.
Эн барахсан
Миигин кытта тулуйан
Өс кэпсэгэрдээххин дуо?
Хайа диэkki өттүбүттэн
Хайы тардар
Хайалааххын харахтаатын дуо?
Ити диэkki өттүттэн
Илды тардыам диэн
Иринэбин иһиттин дуо?
- 4880 Туох диэkki туспатыттан
Тоҕу тардан ылар
Тутааттаахпын толкуйдаатын дуо?
Хатыай-хатыай киһи!
Хата,
Этэрбэскин, энингин ухулан,
Ис-тас танаскын сыгынньахтанан барангын,
Улаҕалыыр өттүбэр түһэнгин,
Утуяахтаан көрөөхтөө.
Иирээннэри, илиһэби тардыма,
- 4890 Эрэйдэри, сылаалары таһаарыма,
Боростойго муннаныма,
Иччитэххэ эрэи көрүмэ,
Эккин, тириигин эллэтимэ.
Хата,
Улаҕабар киирэн утуяангын
Ойох-дьахтар буол,
Обонньор, эмээхсин буолуохпут.
Һа-Һа-Һа-Һаах! — күлэн алларастыыр.
Кыыс Бухатыыр:
— Дьэ
- 4900 Ол буоллабына
Үтүө дьон оттотуттан,
Үрдүк остуол үрдүттэн
Сулуу атыы баайангын,
Тылы-өһү бэссинэн,
Киһилии кэскиллэнэн
Аҕалаах-ийэм хоонньуу хоннобун иһиттэн
Анаттаран араардан
Сүгүннэрэн кэлбит
Тойон эрим диэммин
- 4910 Сөбүлэнэн эйиэхэ
Сытан биэриэм дуо?
Эрбэбинг эпчиминэн,

-
- Атабын албаһынан,
Түөһүн күүһүнэн
Кыайан бохсон туран,
Дьахтар онгостуон буоллаба.
Мин хагдан окко түстэхпиттэн
Үтүө түүллээх-түүлүгэр,
Кэссиэ кырдыбаас тылыгар,
4920 Айыыттан-тангарттан ыйаахтаах,
Тэн мээрэй күүстээх
Бухатыыр киһиэхэ эргэ барар
Ыйаахтаах-онгоруулаах дьахтарбын.
Итэбэс күүстээх киһиэхэ бардахпына,
Эмиэ сагаммаппын,
Уордайдахпына, өлөрөн кээһиэх тустаахпын.
Ордук күүстээх киһиэхэ бардахпына,
Эмиэ сагаммаппын.
Уордайдахпына өлөтгөрөн кээһиэх тустаахпын.
4930 Онон айыыттан-тангарттан ыйаахтаах
Тэн күүстээх дьон
Түбэһиспит эбит буоллахпытына,
Ойох-эр буоларбытыгар
Хайабытыгар да тутулукпут суох.
Онон боруобайдахар дьон буолуохпут.
Эн аара
Икки бырааттаах эбиккин
Ону мин курдук дьахтар
Онгостубут буруйбун
4940 Эн курдук киһиэхэ
Кистээбэккэ этэбин:
Иккиэннэрин суох гынным.
Кыайдахпына мин
Эйигин да суох гыным.
Тугу ол курдук
Өстөстүгү диир буоллаххына,
Эһигини урут мин булбатабым.
Үөрдэххинэ — аҕабар үөр,
Хомойдоххуна — аҕабар хомой.
4950 Түһээтэппинэ — түүлбэр суоҕа.
Эһигини хара харахпынан көрбөтөбүм,
Хаптабай кулгаахпынан истибэтэбим!
Эн аҕан
Анаардастыгы атабаастаан,
Атабым анныгар мииннэр
Аналлаах ат сылгыбын

-
- Уоран-талаан ылбыта.
Ол ат сылгыбын
Ирдиэн-сойуолаан кэлбишпэр
4960 Эллик-эппин эллээри,
Хара хааммын тобоору онгостубут
Ону тыыммынан көмүскэнэн
Өлөрөн-өһөрөн кээспитим.
Онуоха өстүйэннит
Бүтүн аба уһунан
Сайыалыахпыт* диэн онгостубут
Сураххытын истэммин,
Эрэйдэрэ-сылаалара
Аччыгый эрдэбинэ
4970 Эрдэтигэр-сыллатыгар
Кэпсэтээри кэлэбин.
Онуоха буоллабына
Саабырынай* батыяны
Сааһынан наардыгыт,
Кылааннаах тимири
Кытытынан кыстыгыт,
Уһуктаах тимири
Утары турабыт,
Өспүн этиэм иннинэ
4980 Үөрбө кылаан үрдүгэр түһэрэбит.
Онтон өстүйэн
Өлөсүүгэ тийэбит.
Көмүскэмэт буолуом дуо?
Абааһы уола күлэн:
— ha-ha-ha-haах — диир.
Кырдыга даҕаны
Кэссиэни-кэссиэ дииллэр эбит,
Үтүөнү-үтүө дииллэр эбит,
Дьоһуну-дьоһун дииллэр эбит.
4990 Сөпкө этэбин,
Ол да буоллар
Боруобайдаһаахха син сөп, — [диэт],
Туран кэллэ.
Ыстаал тимир
Ыстааннаах эбит,
Элбэх тимир
Этэрбэстээх эбит,
Дьоһун тимир
Томукалаах эбит,
5000 Үтүө тимир

-
- Үтүлүктээх эбит,
Модут тимир
Болтуолаах эбит,
Бэрт тимир
Бэргэхэлээх эбит —
Онтун барытын тангынна.
Ол кэнниттэн
Сангара-инэрэ турда:
— Мантан тустай хоту халлаан,
5010 Тустай арбаа халлаан ыккардыгар
Сэтгэ байбал билиитигэр,
Абыс байбал арытыгар,
Тобус байбал тобойугар
Бухатыыр өлөссөр
Чыыстай буолата баар
Онно баран оонньоох.
Сирдии таарыйа
Мин бастыах тустаахпын, — диэт,
Атын диэкки
5020 Дук гынарга дылы гынна да,
Мэнэ халлаан улабатыгар
Түһэн хаалла.
Дьахтар атын үрдүгэр түһэн
Кэнниттэн охсон куугунатта.
Төһө-хачча да
Барбыттарын билбэтилэр.
Бухатыыр өлөссөр
Чыыстай буолатыгар
Тийэ биэрдилэр.
5030 Аттарыттан түһэ эккирээн
Аттарын ыталаан кээспиттэрэ
Халлаан түөрт туспатыгар
Уот кыыдам буолан
Ыһыллан хааллылар.
Уот Уһугаакы
Сангалаах буола турда:
— Дьыэлээх киһи
Таһаараттан* хоноһо киирдэбинэ,
Остуол тэрийэн
5040 Туруорарын оннугар
Мин бастыам дуу,
Кэлээччи хоноһо
Дорообо биэрэрин оннугар
Эн бастыан дуу?

-
- Онуоха биһиги кыыспыт
Бу курдук диэн
Сангалаах-инэлээх буола турда:
— Былыр-былыргыттан
Үрдүк танара айбыта:
5050 Кэссиэ өбүгэ* алгыһа
Уол оҕо, эр киһи
Бастыырга ыйахтаах.
Ол быһыытынан эйиигин
Бастатарбын көрдүүбүн*.
Уот Уһутаакы бухатыыр
Хатарыылаах хатан илбис
Тимир батыйатынан
Дьахтары төбөтүн устун биэрэр.
Аһаран биэрэн
5060 Сьыһа оҕустарар.
Дьахтар улуу үрэх
Тоҕойдуу баартын курдук
Уһун турба батаһынан
Абааһы уолун
Төбөтүн устун биэрэр,
Мэийиитигтэн буор бурбас гына түһэр.
Абааһы уола
Батыйаны илиитигэр түһэрэн
Ньылбы тардан ылар.
5070 Ол кэнниттэн
Хатан илбис батыйатынан
Иккистээн охсор.
Дьахтар аһаран биэртэ —
Тобус арсыын сири
Тобулу таһыйан,
Сэттэ арсыын сири
Дьөлү таһыйан,
Абыс арсыын дайдыны
Аһара дайбаата.
5080 Бу бағайы батыйатын
Үс гына
Булгу таһыйан кэбистэ.
Дьахтар буоллабына
Ыстаанын сиэбиттэн
Сүүс бууттаах
Чугуун мээчигин
Сулбу тардан ылла.
Кулгаах үүтүн устун

-
- Охсон куугунатга.
5090 Били киһи
Кулгаах тааһын онуоҕар
Чугуун мээчик
Наркый кус сыммытын хабын курдук
Үлтү таһыйан кээстэ*.
Абааһы бухатыыра
Ыстаанын сиэбиттэн
Тобус уон бууттаах
Чомпо таас сүлүгэни
Сулбу таһыйан ылла.
- 5100 Кыыс Бухатыыры
Төбөтүн устун биэрдэ.
Дьахтар эмиэ аһаран биэрдэ.
Сүлдүгэһин* үс гынна,
Булгу таһыйан кээстэ.
Аны кыһыл илиилэринэн
Түсүһүү буолла,
Өлөссүү үтүөтэ,
Охсуһуу улаhana буолла,
Алдьаххай бөбө барда.
- 5110 Уруккутааҕар уон оччо
Ордуктаах охсуһуу барда.
Мэнэ халлааны сатарыттылар,
Нэриилиир нэс
Түөрт түгэни ньиргиттилэр.
Аан дайды алдьанна,
Улуу дайды уларыйда;
Сырдыыр халлаан
Сырдаабат буолла,
Тахсар күн
- 5120 Тахсыбат буолла,
Кэлэр дьыл
Кэлбэт буолла;
Үрдүк үһүөн буолла,
Хаар самыыр түстэ,
Дайды таба биллибэт
Дьаабыта буолла;
Сир сингиннэ,
Халлаан хайынна,
Отто дайды
- 5130 Олоҕо уларыйда,
Киэн алдьаххай
Дьэ мантан үөскээтэ.

-
- Айыылаах киһи айманна;
Үөһээ дайдыга
Үрүмэдийбэт үүттээх таас олбохтоох
Үрүн Айыы Тойон
Утуйбатаҕа үс хонно;
Алларааны дайды
Абыс бийһин ууһун тойоно
5140 Буор Молойдоон Тойон
Утуйбатаҕа түөрт хонно.
Бу дьону дьэ
Хайдах да гынар
Сир баранна.
Кыһынныын-сайынныын
Тобус төгүрүк
Сылы мэлдьи өлөһүннүлэр.
Уот Уһутаакы
Кыайыах да буоллар кыайбат.
5150 Тэн күүстээх киһи буолан,
Ойох ылаары
Харыстаан өлөссөр.
Кирдиктэнэн өлөссөрө эбитэ буоллар
Олох тулутуо суох эбит.
Кыыс күүһэ-күдэбэ баранна,
Эмньик этэ эллэннэ,
Хангыл тириитэ хайынна,
Дьоллоох хаана тобунна,
Аны ханна да барар
5160 Кыаҕа баранна.
Күүһэ-күдэбэ баранан
Өлүү бадарааннаах байбалыттан
Түөрэ үктээн көбүтэн таһаарбыт
Сыгынахтаах сылбабын
Баһыгар-кутуругар
Биллэбэ түһэ сытан сынньанннылар.
Уот Уһутаакы күүһэ барамматар сытта.
Тус собурууттан
5170 Мулгуйа элэйбит тумустаах,
Кэлтэйэ элэйбит кынаттаах,
Үүнэр түүтэ
Төттөрү барбыт
Тураах көтөн
Сахсайан кэллэ.
Кинилэр тосту көтөн кээспит
Тимир хахыйах

-
- Харыалаах хара курунахтарын
Төнгүргэхэ турарыгар
Сарк гына олоро түстэ.
5180 Киһилии кэпсиир кэпсэллээх,
Сахалыы сангарар сангалаах
Тураах:
— Даах-даах, дуух-даах,
Иэтэр-туотар,
Иннэл-таннал,
Даах-даах!
Хаар самыыр,
Нуунай-наанай,
Чулуп-чалып.
Кыыдааннаах тыллаах
5190 Кыыс Бухатыыр,
Баламатын да бэрт.
Бу дайдыга кэлэнгин,
Сыттабын куһаҕанын,
Аһыннахпын-харыһыйдахпын.
Хайа бэйэбинэн
Кыайыам-хотуом диэнгин
Ити бэйэлээх
Улуу ахан күтүрү,
Обургу ахан дыаалыны
5200 Туох ахай кыаххынан
Кыайар-хотор киэптээххиний.
Куттамматын да бэрт эбит.
Абыстыыра салаалаах
Айыыкайым атаратын аҕаламмын.
Ойобоскор түһэрдим.
Ону көрөн ыл.
Хангас диэки хараҕа
Эргэлээх буолуоҕа,
Онто буоллар ханнык диэн
5210 Анньан хайа көрөөр.
Таба хайгы астаххына
Өлөр тыына онно баар.
Онтукайын үчүгэйдик тутуннаххына
Хайдах эмэ гыныан этэ.
Даах-даах!
Төптөрү көтөн
Сахсайа турда.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр

-
- 5220 Тыллаах буола сытта:
— Былыр-былыргыттан эниги
Уол оҕо, эр киһи
Баттахтаабы баһылыырга
Айыллыбыт-онһууллубут дьоннугут.
Кэссиэ өбүгэ
Алгыһыгар баар
Эр киһи, уол оҕо
Үрдүкү буоларыгар
Ыйаахтаах-онһуулаах дьоннугут;
- 5230 Дьахтар аймах барахсан
Анныкы айыллыбыт омуҥ
Буоллахпыт дии.
Онон
Кыыс оҕо
Кыыстыйдым быһыылаах,
Дьахтар киһи
Дьахтатыйдым бадахтаах.
Хаччатыгар да буоллар эниги
Ордук миэстэлээх дьоннугут.
- 5240 Ол быһыытынан
Эн оттун.
Күүс-күдэх баранна,
Этим-тириим эһиннэ.
Айыыттан-танараттан ыйаахтаах
Тэн мээрэй күүстээх дьон
Түбэстибит быһыылаах.
Хата, тупсан-хапсан кэбиһиэх,
Оҕонньор, эмээхсин буолуохпут,
Аны охсуһууну ууратыахпыт,
- 5250 Оҕо төрөтөрбүтүн,
Олох озоробутун онгостуохпут, —
Инньэ дии-дии
Ытыы-соннуу,
Ыллыы-туойа сытта.
Били үлүгэр
Күлэн алларастыыр:
— Мин да
Үчүгэйтэн киэр буолбаппын,
Туксумуна хайыахпытый.
- 5260 Сүүрэн кэлэн
Көтөбөн ылла.
Үөһээ уоһуттан
Үс хамыйах хааны,

-
- Аллараа уонугтан
Алта хамыйах хааны
Супту угураан ылла.
Кыыс көрдөгүнэ,
Кирдик даҕаны
Хангас хараҕын
5270 Оонньуур иччитэ
Эргэлээх эбит.
Онто буоллар
Ханнык диэн,
Атаратын сиэбиттэн
Хостуу тардан ылаат,
Хангас диэки хараҕын
Тэһэ анньан атаратын
Кэтэбин уолаҕаһынан таһаарда.
Абааһы уола
5280 Этэ тардан кыһы
Үс көс таһыгар тийэн
Түһэр гына бырахта.
Ол гынан баран
Өтүгүн сапсына-сапсына экирээбитигэр
Халлаан үс сиринэн кустуктанна.
— Хайа эмэ
Муодалаах-кубулҕаттаах
Сэттэ дагыр омук
Дьигэ дьиктээх,
5290 Чиэрбэтэ-чиэрбэлээх
Дьиккэр халлаан уола
Суор-тураах буолан
Кубулунан-кубулуйан кэлбитин
Билиминэ сытаммын,
Бу айылаах буоллабым.
Абам-сүттүм,
Аанайыкпын-туонайыкпын!
Мин туспар
Суордуун-тураахтыын сокуонньуттар.
5300 Аата абам сүттүм.
Халлаан суорун,
Тураабын курдук санааммын,
Аахайымына хааламмын,
Бу айылаах буоллахпын көрбөккүөт;
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр,
Талбаарахтаан баран

-
- Тастарыгын толбон эбит,
Элкээрээхтээн баран
5310 Истэригин эриэн эбит;
Куруубай дьахтар
Куолута-куолулааххын,
Баранаак дьахтар
Майгыта майгылааххын,
Түөкүн дьахтар
Дьүһүнэ-дьүһүннээххин,
Илэ-бодо күүскүнэн
Кыайан-бохсон
Өлөрбүтүн буоллар
5320 Өлбөтөбүм кэриэтэ
Саных этим;
Олуктаргар охтордун,
Хардыларгар хааллардын,
Умса түһэн биэрэн
Арбастарыгым кэһиитинэн
Хаамтардабым диибин
Иттэннэри түһэн биэрэн,
Түөстэригим элээнинэн
Сүүтгэрдэбим диибин.
5330 Уоран-талаан өлөрбүтүн
Тугун хайа абатай.
Хомолтотун куһаҕанын,
Аанайыкпын-туонайыкпын,
Абаккабын-сүттүкэбин
Ый-ый-ыйбын!
Кыг кылдыа,
Хан хаалдыа эрдэпинэ,
Обо буолан
Улаатарым саҕаны
5340 Мэник буолан эрдэпинэ,
Айыыта суоҕу
Айыылаабытым буолуоҕа,
Буруйа суоҕу
Буруйдаабытым буолуоҕа.
Сэтгэрэ-сэлээннэрэ
Сиппит кыыла дуу?
Өлбүшпүнэн өлүөм суоҕа,
Сүппүшпүнэн сүтүөм суоҕа.
Кыыс оҕон
5350 Кыптый, сүүтүк
Былдыһарын саҕана,

-
- Уол оџон
Оноџостоох сааннан
Оонньуурун саџана
Күрүлгэннээх-харылџаннаах
Көй хаан холумтанын ортотунан
Күөрэйээхтиэм буолуџа.
Эн диэтэх киһи
Умнарыгын саџана,
5360 Мин диэтэх киһи
Өйдүүрүгүн саџана
Ый кыһылыгар,
Дьыл ыпсыырыгар
Аны биирдэ
Көрсүһөхпүт буолуџа.
Ханна бырахпытым эбитэй.
Аа-абам-сатам!
Бу айылаах буолуом иһин
Саатар
5370 Хараџым көрөр,
Кулгааџым истэр,
Күдүгэ көстөр дайдытыгар
Түһэр гына
Бырахпатах буолаџым.
Саатар үрдүгэр сытаммын
Өлүөм-өһүөм этэ.
Дьоллоох дьолун
Киһи кыайбат
Кыыла буолар эбит.
5380 Аа абам-сатам!
Эккирээмэхтээн иһэн өлөн
Кур гына түстэ.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр тугу гыныаџай.
Сүүрэн кэлэн көрбүтэ:
Уна диэкки хараџа
Оннуттан уһулу көтөн
Сүтэн хаалбыт.
Сэттэ уон
5390 Баай харыйа тиити
Сууһаан түһэрэн,
Уоттуу сатаан кээстэ да,
Уот кыайан сиэбэтэ.
Хайдах гыныай
Оннук хаалларда.

-
- Ол да буоллар
Кыайбыт-хопсут курдук сананан
Бухатыыр өлөссөр буолатыгар
Төһөнөн кэллэ.
- 5400 Ата дууһата эрэ кэлэн
Турар эбит.
Этин-тириитин бараттарбыт.
Өлөрбүтүн-өһөрбөтөбүн тугун билиэй?
Мүһэтэ-харыта бүтүн,
Ыңгыра-үүнэ баар.
Атын уңа диэкки
Кулукулаах кулгаабын
Хаһан көрөр:
Түөрт орус тириитинэн тигиллибит
- 5410 Түнэ бэрэмэдэйи
Хостуу тардан таһаарда.
Түөрт кырыылаах
Дьэңкир таас
Бэчиэрэ бурууһун
Сулбу тардан ылла.
Атын түөрт тыңырабын
Буруустаан кырылатта.
Биир бытыылка бысабаһа
Күүс уу баар
- 5420 Ону ылан аңаарын
Атын айабар кутан биэрдэ,
Бысабаһын бэйэтэ истэ.
Наркый кус сыммытын саба
Айыы үрүн сөлөгөйө
Аңаара баарын
Атын айабар кутан биэрдэ.
Хангас диэкки
Кулгаабын хаһан
Түөрт орус тириитинэн тигиллибит
- 5430 Түнэ бэрэмэдэй баарын
Сулбу тардан таһаарда.
Бытыылка аңаара
Өлбөт мэнэ уута баар
Сорбоотун атын айабар
Кутан биэрдэ,
Сорбоотунан түүтүн онунуохтаата.
Биз салаалаах
Бэкир бэрдигэс оттон
Биир салаатын

-
- 5440 Быһа тардан ылан
Атын айабар уган биэрдэ.
Били бэрэмэдэйдэрин
Атын кулгаабар
Төптөрү угуталаата.
Ата
Быа тийбэт бытталанна,
Холун тийбэт хоннуоланна,
Хатыс тийбэт хат таманнанна,
Тубуста-торолуйда,
5450 Уойда-төлөһүйдэ.
Аан дайды ахтылбаннаах,
Турук дайды суохтулбаннаах.
Өйдөнөн ааһан,
Суоттаан көрдөбүнэ,
Аан дайдыгтан араһпыта
Үс төгүллээн
Тоһус төгүрүк сыл буолбут.
Былааннаах болдьох,
Кэмнээх кэрдии
5460 Буолан да барбыт.
Ити кэмнэ
Тийдэрбин дии саныыр.
Атын эппэкэ-тэппэкэ ингэһэтигэр
Үктэнэ түһээт,
Хара хараначчы буолан
Хап-бааччы олоро түстэ.
Тус собуруу диэкки
Буоллар ханнык диэн
Атын салайа тарта,
5470 Көгүтэн куугунатта,
Айаннаан чордоон
Көгүтэн куугунатта.
Үс ый
Тоһус уон хонуга туолууга
Алгыстаах аан дайдытыгар дьэ
Үнэн-сүктэн кэлэн,
Үөһээ дайдыгтан
Нэлэйэн-хотойон түстэ.
Ол түһээт,
5480 Төкүнүйэ-күөлэһийэ түстэ да,
Айыы кыһын
Үтүөтэ буолан,
Ангааттыбытынан барда,

-
- Күн кыһын
Күндүтэ буолан,
Күөгөлдыйбитинэн барда.
Сүөһүтэ-аһа
Биир да итэбэстэммэтэх;
Дьоно барахсаттар
5490 Үчүгэй бэйэлээхтик олорбуттар.
Эбир ыһахтара эргийбит,
Тунах сайыннара
Туксан турар уочата эбит.
Үүт туран
Үчүгэйдик олорбуттар.
Үөрдэ-көттө.
Айыы аһын
Ахтыбытын быһыытынан
Алта-сэттэ сылгыны өлөрдө,
5500 Туох да дуоннаабы сизэбэтэ;
Абыс-сэттэ мэхэмээн
Арыны сиэтэ;
Утаппычча гыннаба дуу
Уонча буут
Кымыһы истэ.
Ол кэнниттэн
Биир ый
Орулуур отут хонугун быһа
Утуйан-уоскуйан турда.
5510 Хайа үйэ туххары хараарбыт
Хара дьайын
Хара далай уутунан
Хаһыыра-хаһыыра
Халты аннынна;
Күөх көлөһүнүн
Күөх далай уутунан
Өгүрүөлүү-өгүрүөлүү
Көнү анныммыта
Көбөн көтөр буолан
5520 Көмөбөйүн аннынан
Көгүрү көтөн табыста,
Суунан-тараанан бүттэ.
Кэскиллээх кэтэбэриинигэр
Нэлэйэн-хотойон олорор
Балтын ырата
Бэрт абыһахтык астаабыт,
Аата-суола биллибэттик

-
- Абыс-сэтгэ
Сылгыны буһарбыт
5530 Ажалан ууран биэртин
Айабын хамсатта;
Абыс-тобус мэхэмээн арыны
Амсайан көрөр курдук аһаата,
Утаппыт киһи санаатыгар буолуо,
Кыра собус
Кымыһы ажалан биэрдэ.
Аһаан-сизэн бүттэ.
Алталаах атыыр сылгы саба
Алтан сарай
5540 Аранҕаһыгар* тахсан олорон
Баттабын тараанан
Күөгэйэ олордо.
Тус илин диэккиттэн
Ибир-сибир
Тыал тыалырда.
Эмис ынах
Илим харахтаабын
Сыатын курдук
Эбир-чуобур былыттар
5550 Эңсиллэн тардылыннылар,
Күн аннын диэкиттэн
Көнгүллээх тэллэх саба
Үүт кэрэ былыттар
Көгүрүтэ ойуталаан табыстылар,
Собуруу халлаан диэккиттэн
Соһо хара былыттар
Суксуруһан суулулар,
Тус арбаа халлаантан
Ыас хара былыт
5560 Кыра-кыратык
Ибир-дьибиэ быкта,
Хотуттан былыт суох.
Дьахтар баттабын тараана олорон
Өрө көрөр:
— Былытым ойуута эгэлгэтэ
Тугун үчүгэйэй, — диир
Хара киис
Баттаба бэргэхэлээх,
Тириитэ сангыахтаах,
5570 Илин тыһын тириитин
Мунһан онорбут үтүлүктээх,

-
- Кэлин тыһын тириитин
Мунһан онгорбут этэрбэстээх,
Кутуруга моойторуктаах
Уол оҕо одьунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ
Сатыы былыкка тардыллан туран,
Сангара-ингэрэ турда
Харылыас Мохсоҕол:
— Кыыдааннардаах тыллардаах
- 5580 Кыыстыналыыр Бухатыыр,
Нууччалыыннан дараастый,
Сахалыыннан дорообо,
Омуктууннан атас-добор!
Атас диэтэ диэнгин
Атынҕырыыр буолаайабын,
Добор диэтэ диэнгин
Толоохургуур буолаайабын.
Киэннэй дайды
Киэргэниитэ-киэмсийиитэ
- 5590 Кэбэ көтөр
Биэрибэй бастаан
Кэрэ диэтэх сылгым
Кэккэлэһэ сиэссэн
Иһэллэрин курдук
Кэрдиис диэтэх хайам
Кэтэхпинэ өттүгэр
Кэридээхтии үүммүт
Кэйдэм-суодам тииттэрбэр
Кэрийээхтии түһэ сылдьан,
- 5600 Киэһэлэрдээх сассыардаабы дьааһыкка
Кэпсии-ипсии олорор
Кэтэхтэрин өлбүргэтин саҕа
Өнүргэстиин сөтөркөй
Мэнэ дьэллик
Кулукулаах кулгааххын
Мин диэки
Сигэ туттан
Истэн ахан
Сэнгээрэн олор эрэ,
- 5610 Тэргэн маҕан күннээх ыйым
Тэгилгэннээх тэрчитин саҕа
Икки уу чэлбэркэй хараххынан
Мин диэки
Сигэ көрөн бүдүүлээ,

-
- Алаастаах сыйһым
Ангаардаах бысағаһын саға
Ала диэтэх
Далбар көхсүгэр
5620 Таба хайгыы истэн,
Тойоннонон-толкуйданан олорууй.
Туох дайды норуота
Туран тийэн кэллэ диэн
Ыйытар буоллаххына,
Ханнык дайды хамаандата
Хааман кэллэ диир буоллаххына —
Үтүө киһи
Үргээн тийбэт
Үрдүк ааппын
5630 Үргүүр буоллаххына,
Ытык киһи
Ылбаан тийбэт
Ыар ааппын
Ыйытар буоллаххына —
Бэрт киһи
Бэрийэн тийбэт
Бэдик ааппын
Билиэн буоллаххына —
Тустай илин халлаан
Элкээрэр энгээрин
5640 Иннэри баттаан
Үөскээн үөдүйэн олорор
Күрүөлээби күөдүшпүт,
Хаһалаабы ханаппыт
Күрэнг аас атырдаах
Күрүөлээх-хаһаалаах
Күрүө Дьөһөгөй тойон
Ол орто оҕото
Хара киис
Баттаба бэргэхэлээх,
5650 Тириитэ сангыахтаах,
Халлаантан танараттан ыйаахтаах
Хандабай хара аттаах
Халлаан уола
Хаарымтабай Харылыас Мохсобол диэн
Ааттаах-суоллаах
Киһи буолабын.
Талан кэлбит наадабын,
Солоон кэлбит сорукупун

-
- Этэн кэпсээн барыабым.
5660 Үс хатгыгастаах
Үөлэр манган халлаан
Үрүт өттүгэр олохтоох
Үргэл тойон отто уола
Уохтаах аттаах
Орой Хара бухатыыр диэн баар.
Ол эн бииргэ төрөөбүт
Хатын балтыгар
Бар дьон майгытынан,
5670 Өбүгэ куолутунан,
Хаан тангара дьаллыгынан,
Киһи буолар кэскилигэр,
Саха буолар саргытыгар
Туксарыылаах суорумдьуннаан,
Холбохуктаах хоһоһоннон,
Итэбэлээх илдьитинэн,
Тириэрдэ этэр тингсигинэн
Кэлэн турабын.
Тугу диэбиккин
Сөп да, суох да буоллар,
5680 Биллэрэргэр көрдөһөбүн.
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Былыт диэкки
Өрө көрөн олорон,
Сангара-ингэрэ олордо:
Кыыс Бухатыыр:
— Кинилэр курдук дьону
Ыһыы-тойук хоһоонунан
Холдьоҕо олоруом дуо?
Эһиэхэ да тийибэтэрбин
5690 Титиик* да буоллар
Дьиэм курдук саныыбын,
Ураһа* да буолтун иһин
Отто олорорум быһыытынан
Уотум курдук саныыбын.
Оннук эбит буоллабына
Отто дайды ньургунунан
Көстө хааман кэлэннэр,
Алаһа дьиэбин арыян
Аал уотум иннигэр,
5700 Иэримэ дьиэм иһигэр,
Үрдүк тангарам анныгар,

-
- Үрдүк остуол үрдүгэр,
Үтүө дьон оттотугар
Үскэл ахан дьүһүннэрин
Көрдөхпүнэ билиэбим.
Ол да буоллар
Аны итинник сырыыттан эниги
Урайдаргыт ордук буолуо этэ.
Иккитэ-үстэ сылдьан
- 5710 Эрэйдэннинг диирин диэбэппин.
Саха киһи быһыытынан
Саха сиригэн садьыыстаан,
Күн дьонун быһыытынан
Күн сириг үрдүнэн
Көстө кэлин.
Сүүс сөдүөккэ сүллэриттэн*
Сүрэбим алдьанна.
Кэлэр дьон буоллаххытына,
Киһилии кэскиллэнэн кэлин.
- 5720 Ол кэллэххитинэ,
Манньыктары эрэйиэм:
Түөрт уон биир бараа
Икки саннын сабы түһэр
Сабаба дьабыллаах
Сур дьабыл
Атыр сылгыта абалаарыг;
Түөрт уон биир бараа
Килбиэн кэрэ биэ сылгыта,
Түөрт уон биир бараа
- 5730 Дьоруо ат сылгыта,
Түөрт уон биир бараа
Ыас хара ат обус сүөһүтэ абалаарыг.
Икки өттүттэн
Уоннуу сүөһү
Өлөссүүлээх буолуоба,
Үгэрдээх-сүктэрдээх буолуоба,
Тобус мөһөөк
Түгнэри кэриэстээх
Атыр манньыат
- 5740 Сынгаах хонноруулаах*
Буолуох тустаах.
Ону кэрэйдэххитинэ,
Бэйэбитин бэйэбит билиниэххит.
Онуоха да
Уопсай буолбатар

-
- Мин эмиэ
Туом туомар
Ыан иһэр ыанньыктаан,
Аһыыр иһиттээн,
5750 Таннар таҥастаан,
Мииннэр аттаан
Биир дьылга сиир идэһэлээн
Бытыах тустаахпын.
Ол мин
Бииргэ төрөөбүтүм иннигэр
Нөҥүө дууһа
Хараба харабым* суох,
Нөҥүө дууһа сүрэбэ
Сүрэбим суох.
- 5760 Эдэрдэр бэйэлэрэ
Көссөн билиэхтэрэ.
Мин ону туораттан тугу билиэмий.
Сүрэхтэрэ сөбүлэстэбинэ,
Санаалара таптастабына,
Барааччыны барыма диэм суоҕа.
Суорумдью* киһи буоллаххына,
Итинтэн итэбэстээбэккэ-быһабаастаабакка,
Этэ-кэпсии тиэртэххинэ,
Үчүгэй буолуох этэ.
- 5770 Үөһээ киһитэ:
— «Сөп» — диир,
Аны үс хонон баран
Огостон-тэринэн кэллэрбит —
Дии санаан бардым.
Онон эһиги даҕаны
Огостон-тэринэн
Олоруоххут буоллаҕа дии.
Эппит тылбын ылыммыккар
Баһыыбаны кытта быраһаай!
- 5780 Кыыс дьэтигэр киирдэ.
Били хамначчыт уола эрэйдээх
Биир кэлимсэ тары*
Уокка үтэн ириэрэн баран,
Эргим-ургум тутан
Көмүллүү олорор эбит.
Уолун диэки
Харабын кырытынан көрдө,
Мүтүк-мүтүк сонньуйда,
Сангара-ингэрэ олордо

-
- Кыыс Бухатыыр:
5790 — Хамначчыт улум барахсан,
Үчүгэйдик үлэлээбиккэр-хамсаабыккар
Үөрдүм-көттүм.
Бачча дылым тухары
Сылдыбыт сылаабын,
Эрэйдэммит эрэйбин
Баччаанна дылы
Тугу иһитиннэрбэт диэн
Кэнэгэдийэ саныырын буолуо.
Айан бөбө ахсанытан,
5800 Суол бөбө солбонутан,
Сылайан-элэйэн кэлэммин,
Эйигин кытта
Кэпсэтэ иликпин.
Сынньанан баран
Мантан антах дьэ кэпсэтиэхпит.
Ахсаана биллибэт
Абыс уон
Атыыр сылгыттан
Биир халын үөрдээх
5810 Атыырда талан ылан,
Ананан кэбис.
Мин атыырдаах сылгым диэн
Аатты-суоллуу сырыт;
Суота-суумата биллибэт
Тобус уон тобус
Хотон ынах сүөһүттэн
Биир халын үөрдээх обууста
Миэнэ диэн билэр гына,
Биир таптыыргын талан
5820 Ананан кэбис;
Ахсаана биллибэт
Аллаах аттарган
Абыс-сэттэ атта ананан кэбис.
Дьэ, эн эрэйдээхтэн
Эрэй арахсыа суоҕа.
Дьэ, биһиги балтыбытыгар
Үөһээ дайды
Үс хаттыгастаах
Үөлөт маҕан халлаан
5830 Үрүт өттүгэр үөскээбит
Үргэл Тойон диэн баар эбит.
Ол отто уола

-
- Уохтаах аттаах
Орой Хара бухатыыр диэн
Ол киһи суорумдбулатан барда.
Дьэ онуоха
Үс хонон баран
Огостон-тэринэн
Бүтэр гына кэпсэттим.
- 5840 Түөрт уон биир бараа
Атыыр сылгы
Киирэр олбуорун
Түөрт маһынан төгүрүтэн бүтэр.
Түөрт уон биир бараа
Дьоруо ат сылгы
Угуллар олбуорун
Үс маһынан төгүрүтэн бүтэр.
Түөрт уон биир бараа
Биэ сылгы
- 5850 Киирэр олбуорун
Иккилии маһынан бүтэр,
Түөрт уон биир бараа
Атыыр оҕус
Угуллар олбуорун
Түөрт маһынан төгүрүт;
Түөрт уон биир бараа
Ат оҕус угуллар олбуорун
Үс маһынан төгүрүтэн бүтэр;
Түөрт уон биир бараа
- 5860 Ынах-сүөһү далын
Икки маһынан эргитэн бүтэр;
Түөрт уон биир бараа
Түнүр¹ түһэр аранаһын оҕус.
Түөрт уон түнүр түһэр
Сэргэтинэ ас,
Түөрт уон хотобой² түһэр
Сэргэтинэ ас.
Бачча киһи
Үс хонукка иһэр
- 5870 Уутун бэлэмнээ,
Бачча киһи
Үс хонукка оттор
Маһын мастаа.

¹ Түнүр — урууга күтүөтү кытта кэлэр дьонноҕор.

² Хадабай — урууга күтүөтү кытта кэлэр дьон.

-
- Манан мин этэрим бүттэ.
Абааһытын уола
Суордуу кылана түһээт,
Тарын дэлби бырахта,
Сангара-ингэрэ олордо:
— Аа, аата сорум эбит!
- 5880 Иччэ бэйэлээх үлэни
Мин соботобун үлэлиэхпэр дылы
Эн тугу гыныххыный.
Ала Маарайдаан уолаттара эйигин
Сэттэ синньигэстэлээххин*
Сыйан сизн баран,
Ышпыттара дуо?
Ол эбэтэр кинилэр
Киһи буолар кэскилгэ
Кэлэр эбит буоллахтарына,
5890 Дьибэ-уокка кириэхтэрин.
Абааһыга дылы дьөссө
Арангастана-арангастана.
Аата сорум, дьайым эбит.
Хайа сыстыганнаах ыарыыга
Сиэппит сирэбэстэрий,
Мунгум-тангым эбит ээ.
Суордуу кыланаат,
Арбах сүгэтин
Сулбу тардан ылаат,
5900 Тахсан барда.
Аан дайдыта
Аан туманынан эргийдэ,
Дьүгүс халарыгынан* дьүгүлэннэ,
Ыс быдаанынан тыынна.
Үс хонон баран
Тугу эппитин толордо.
Киирэн утуйан хаалла.
Күнүскү сассыардаангы ыккардыгар
Ырыа диэтэх кыыл,
5910 Санга-инэ,
Былыт сыллыбытын курдук
Киһи барахсан,
Сүөһү барахсан үүрүллүбүт.
Кыыс Бухатыыр
Уолун туруору тардар.
«Кытаат — диир
Түнгүрэттэргин тэһиин тут».

-
- Абааһы уола
Ымас гына түһээт,
5920 Таһырдыа ыстанна.
Түөрт уон түнүрү, түөрт уон ходобойу
Сиргэ үктэннэрбэккэ,
Ат үрдүтэн ыла-ыла,
Арангаска бырабан истэ.
Атгарын бары баайда.
Уруу түһэр
Отуутун быһыытынан
Уот оттон бардыгынатта.
Сыһыытыгар сүүрэн тийдэ.
- 5930 Тобус сыл тухары
Толору уойбут
Туолан баайтаһын
Тобус сылгыны
Тутан таһаарда.
Иннэ дэлби бырахта,
Манна аҕалан охтордо.
Түнүрэттэр аһылыктара диэн,
Түөрт уон сылгыны сыһыттан
Үүрэн хототон таһаарда.
- 5940 Өлөрөн-өһөрөн,
Астаан-үөллээн кээстэ.
Уһалаабы умсардылар,
Түөстээҕи түннэрдилэр.
Уруу-тары буоллаба,
Тимир ингэхэлээх чиеһиннэ,
Алтан ингэхэлээх айгыһынна,
Болбукта ингэхэлээх муһунна,
Хаптаҕай хайыһардаах хабырыста,
Сомоҕо сүгэхэрдээх суксуруста.
- 5950 Ааспыт аһаата
Тонмут итиннэ.
Ыстангаһыт, кылыһыт онно,
Ырыаһыт, олонхоһут онно,
Эрбэх эпчимнээбэ онно,
Түөс күүстээбэ онно,
Бөбөс бөбөтө онно.
Абааһы уолугар тэн киһи
Биир да суох буолла.
Икки хонон баран
- 5960 Барар майгылара,
Аттанар айылгылара,

-
- Көһөр күннэрэ
Буолуох тустааба.
Күннээх тангара
Күдэннээх былытыгар көстүбэтэх,
Халлааннаах тангара
Хаһыннаах былытыгар харахтаабатах,
Былыттаах тангара
Быгтахтаах буолуо диэн быкпатах
- 5970 Күн Туналынса
Чуулааныттан тахсан тийэн кэллэ.
Эдьийин ойбоһугар кэлэн олардо.
Сык-сык ытыыр,
Маһан кулун баттабынан
Харабын уутун согто-согто
Сангара-ингэрэ олардо
Күн Туналынса:
— Эдьий,
Омук сиригэр бараннын
Киһи-хара буол диэн,
- 5980 Тэрийэн-дьаһайан
Биэрбитин быһыытынан
Хайаатар да
Барар буоллабым.
Бэйэн кэриэтэ
Көрө сылдыахпын
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах
Күөл маһан ат сылгыгын
Миэхэ биэрэн,
- 5990 Ыгыан буоллаба;
Киистэн киргиллээбин,
Үүстэн өлбүргэлээбин,
Саһылтан саһахтаабын*,
Бөрөттөн бөттөлөөбүн*,
Эһэттэн бойбордообун,
Түнэттэн түүнүктээбин,
Сарыыттан халыгын
Миэхэ биэриэн
Буоллаба дии;
- 6000 Сылгыттан кэрэтин,
Ынахтан алатын,
Ат обустан тардылаабын,
Атыыр обустан батылаабын
Биэриэн буоллаба дии;

-
- Торбостон үрүүлээбин*
Кулунтан көбүллээбин,
Атыыртан дыабыллаабын,
Аттан дьоруотун
6010 Биэриэн буоллаба дии;
Чаанныыктан алтанын,
Салыыртан бөбөгүн,
Таас иһигтэн урустаалын,
Ньюоскаттан көмүһүн,
Хамыйахтан хатынгын,
Ымыйаттан* ытарбалаабын,
Дьороонтон томторболообун
Биэриэн буоллаба дии.
Онуоха
6020 Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Саңара-ингэрэ олордо:
— Этэрин сөп,
Ол да буоллар
Көс туоратталаах,
Күннүк усталаах,
Ат сылгыбын
Биэриэм суоҕа.
Олордон көрө-көрө,
Сытыаран көрө-көрө
6030 Киистэн киргиллээбин,
Саһылтан сабахтаабын,
Бөрөттөн бөлтөлөөбүн,
Эһэттэн бойбордообун
Син таһааран симээтэ,
Тан таһаара тангыннарда,
Оңорон-тэрийэн бүтэрдэ.
— Дьэ, хамначчыт уолум,
Сыһыыгар киирэнгин
Сылгыгыттан кэрэтин
6040 Сыһыйан-талан таһаар;
Атыыргыттан дыабыллаабын
Мунһан булан кэл;
Ат сылгыгыттан
Дьоруолаах буоллар ханнык диэн
Туган-хабан ажал;
Ынах сүөһүгүттэн алатын
Булан-талан таһаар;
Атыыр обускуттан

-
- 6050 Батыылааҕа буоллар ханнык диэн
Булан-талан таһаар;
Ат оҕускуттан
Тардыылааҕа ханнык диэн
Билэргинэн мус.
Ол гэннэ
Бу оҕо
Уостаах-тиистээх чочулуур
Чуобур атын тут.
Абааһытын уола
Күлүс ғынан хаалла.
- 6060 Аҕыс-сэттэ аттан
Аллаахтара буоллар ханнык диэн
Тутан ылан
Мииннэн баран
Аҕыс иилээх-сабалаах
Алгыстаах аан дайдытын
Сылгы-ынах сылгылааһыныгар
Аҕыста-тоҕуста эргийдэ.
Били эппит анаабыт
Сылгытын, ынаҕын
- 6070 Барытын аҕалан олбуорга муста.
Барар дьон
Барар майгылара буолла.
Отто халлаан бухатыыра
Орой Хара Бухатыыр
Кынырҕастаах кымньытын туппутунан
Дьыэҕэ киирэн кэллэ.
Онуоха
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс бухатыыр:
- 6080 — Дьэ,
Бииргэ кырдыар үөлээннээххин
Бу онорон, тэрийэн олоробун.
Бар дьон майгытынан,
Өбүгэ куолутунан,
Үтүө дьон санаатынан,
Үрдүк тангарам анныттан,
Үрдүк остуол үрдүттэн,
Алаһа дьыэм иһиттэн,
Аал уотум инниттэн
- 6090 Киһи-хара буолун диэн
Дьоллоох лаастыбанһабын*
Биэрэн туран,

-
- Уонча уолу төрөттүттүннэр,
Уонча кыыһы төрөттүттүннэр,
Үс үйэ туххары
Өйөнүһэн-үөлээннэһэн олордуннар диэн,
Үтүө өһүм хоһоонунан,
Үтүө санаабынан
Үтүө үөлээннээххин
- 6100 Онорон-тэрийэн олоробун.
Дьэ ыл — диир.
Орой Хара Бухатыыр
Күн Туналынсаба
Кымньыытын биэрэр,
Сиэтиһэн тахсаллар.
Били абааһы уола кыыһы
Уостаах-тиистээх
Чочулуур чообур akka
Мииннэрэн биэрэр.
- 6110 Көтөх уйбат
Көмүһүн көмүстээбиттэр,
Ат уйбат
Алтанын алтаннаабыттар,
Сэтии уйбат
Симэбин симээбиттэр.
Бырастыылаһан дьэ бардылар.
Сөдүөккэ уола
Сүөһү үүссэн эмиэ барыста.
Кыыдааннаах тыллаах
- 6120 Кыыс Бухатыыр
Соботобун олорон хаалла.
Бары баран хааллылар.
Киэһээ аһылыгын
Аһаан баран утуйан хаалла.
Сөдүөккэтин уола биллибэтэ.
Утуйан туран баран
Тэрилин бэйэтэ тэриннэ,
Үлэтин бэйэтэ үлэлээннэ.
Эмиэ киирэн утуйан хаалла.
- 6130 Уола кэлбэтэ.
Утуйан баран турда.
Үлэтин эрдэ бүтэриннэ.
Алта атахтаах
Алтан сарай арангаһыгар
Баттабын тараана олордо.
Тус илин диэккиттэн

-
- Биир үүт кэрэ аттаах
Өбүллүбэт үрүн көмүс тагастаах киһи
Арай ыллыы-ыллыы
6140 Сиэллэрэн бөскөрүтэн иһэр.
Кини диэкки
Кырыы да харабынан
Кынчарыйан көрбөккө,
Тус хоту диэкки ааһа турда.
Дьахтар кыыһыра саныыр.
«Ама мин
Соботобун олорорум иннигэр
Киирэн да тахсаахтаабат буоллаба.
Ымпытын-чымпытын
6150 Истиэм этэ».
Дьиэтигэр киирэн утуйда.
Сассыарда эрдэ турда.
Үлэтин, сырыытын
Хап-сабар үлэлээтэ.
Бээһэ киһи саната
Ыллыы-ыллыы бу иһэр.
Иһиттэбинэ, кинини туойар холобурдаах.
Кырыа харабынан
Кынчайан да көрбөккө ааста.
6160 Кыыс бухатыыр
Кыыһыра санаата.
«Бэйэ, сассын
Кэлэбин дуу, суох дуу», — диэтэ.
Ордук эрдэ туран
Үлэтин, сырыытын
Эрдэ бүтэриннэ.
Алта атахтаах
Алтан сарай арангаһыгар
Эмиэ тахсан олордо.
6170 Бээһэ киһитэ
Кэлэр сириттэн
Эмиэ иһэр.
Дьэ киирэр дуу,
Ааһар дуу диэн
Арангастан көрө олордо.
Ааһарын курдук
Ааһа турда.
Кыныр-кыныр ыллыыр.
Дьахтар арангаһыттан сиргэ ыстанна.
6180 Кэнниттэн сырыста.

-
- Ситэ көтөн тийэн атын
Отут булас онгочо кутуругуттан ылла.
Аты туора тардаат,
Күн диэки
Күлэр көмүс тэһиинигэр түстэ.
Сангара-ингэрэ турда
Кыыс Бухатыыр:
— Бу хайа буолабына
Бээһэ-бээһэниттэн,
Үнүр-үнүргүттэн
- 6190 Ыллыыр-ырыа хоһооно,
Туойар тойук номоҕо
Онгостобун дьүһүннээх.
Хаһаангыттан билбиккэр
Эн миигин таптаан-маанылаан
Ыллыыр-туойар буоллаххына,
Аал уотум иннигэр,
Алаһа дьыэм иһигэр,
Үрдүк остуол үрдүгэр,
Үтүө бэйэм оттобор киирэнгин
- 6200 Күлэн-оонньоон тахсыаххын,
Ыллаан-туойан барыаххын.
Таптаан-маллаан ыллаабытын буоллар
Ол курдук гыныа этин.
Элэк-сыҕаан онгосторун биллэр.
Мин сыстыганнаах ыарыыга
Ыалдьан сыппаппын.
Эн саҕа киһи
Эбиэккэ аһаан тахсар
Астаах курдук саныыбын.
- 6210 Эн саҕа киһи
Эбиэккэ итгэн тахсар
Уотун оттон олоробун дии саныыбын.
Эн саҕа киһи
Эбиэккэ киирэн тахсар
Дьылээх курдук сананабын.
Тохтоо болҕой.
Ханнык улуус
Хамаандата буолабын,
Туох улуус
- 6220 Норуота буолабын.
Ким ааттаах-сурахтаах киһигиний,
Кэс тылгын кэпсии-ипсии тур.
Өс тылгын өһүлэ тур.

-
- Эр киһи
Мантан өһүргэнэн
Саннын байаатыгар түһэр
Кыһыл көмүс куударалаах баттабын
Туруорбут иирэ туутун
Сүрэбин курдук
- 6230 Өрө хончос гына түстэ.
Иннин аһа сиэрэ уотун курдук
Сирдьигинии убайан табыста.
Муннун хаана буруолаата,
Сүүһүн хаана сүүрүктээтэ,
Киил мас курдук
Кэнэччи тардан барда,
Токоол мас курдук
Хоноччу тардан барда,
Хапшыт мас курдук
- 6240 Ханаччы тардан барда.
Атыттан сиргэ ыстанаат,
Атын ойоһонуттан
Уһун турба батаһын
Сулбу тардан ылла.
Тайахтанан туран
Сангара-инэрэ,
Этэ-тыына турда
Көңүл Бөбө бухатыыр.
— Акаарыгын туох улаханга уруунабын.
Мин эн саба дьахтары
- 6250 Көрөн баччаанга тийибитим.
Кэлэри ажалбат,
Барары ыппат
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Сыаптаах ыта быһыылаах.
Илэ бэйэтэ итинник буолуо суох этэ.
Эн миэхэ туох наадалааххыный?
Сылдырбын бэйэм билэ сылдыбын.
Былыр харабым хааннаах,
- 6260 Уоһум уоһахтаах этэ;
Сиһим этэ ситэ илигэ,
Буутум этэ буһа илигинэ
Аналлаах ат сылгыгын
Абааһы атамаана
Ала Маарайдаан Тойон
Уоран-талаан барбытын

-
- Этэ-кэпси кэлбиппин
Ону тутан
Эмныйк эппин эллээбитин,
6270 Хара хааммын таһаарбытын,
Дьолллоох хааммын тохпутун,
Кыһыл эппин кырбастаабытын.
Ол гынан барангын
Ордугун кулут гыммытын.
Хатымсыйбытын урут эрэ буоллун.
Иэскин төлүөм,
Иэнин тириитин өрөбүнээбэр
Сымнабас гына онгоруом.
Сырайгын дэлби сынньан
6280 Эмһэбинээбэр кэтит гыным.
Аны биирдэ
Хорум үөбүтэлии тур.
Далайга киирдэхпинэ,
Балык сылдыар сиригэр
Балык буолааччыбын;
Киэн халлаанна
Көтөр кынаттаах
Сылдыар сиригэр
Көтөр кынаттаах буолааччыбын;
6290 Отто дайдыга
Киһи сылдыар сиригэр сырыттаһпына,
Киһи буолааччыбын;
Сүөһү сылдыар сиригэр кэллэхпинэ,
Сүөһү буолабын;
Айыы сылдыар сиригэр кэллэхпинэ,
Айыы буолабын;
Абааһы сылдыар сиригэр сырыттаһпына,
Абааһы буолабын.
Сүүс сүлэр омук
6300 Үөрэбэ үөрэхтээхпин,
Сэтгэ дагыыр* омук
Дьыгэ дьиктээхпин,
Бис мэгээл* омук
Миэрэтэ миэрэлээхпин.
Ала Маарайдаан Тойон
Эн аккын ылар наадатыгар
Кэлэн барбыта.
Ол абааһы сылдыбыт дайдыта диэммин,
6310 Кинини үтүктэн
Абааһы буолбутум.

-
- Ону онорбут оноруун этэ,
Этэрбэскин кууттарбытын,
Эмэһэбин сотторбутун,
Энньэ кулут гыммытын
Урут эрэ буолуоҕа.
Иэстэриккин төлүөм,
Уостуганнһын салайыам,
Уодьуганнһын көннөрүөм.
- 6320 Эн үйэлэрэ туолбут,
Саастара бараммыт,
Үдүк буолбут
Абааһы аймахтарын
Үлтү кэһэн кэлбиккинэн
Үтүө-соло онгостоннун
Киһиргээмэ бэккэ.
Миигин эмиэ
Ала Маарайдаан Тойон
Аҕатын ууһун
- 6330 Ааттары сүтэрбитин курдук
Кинини даҕаны
Ханна гынар үһүбүөн
Диирин буолуоҕа.
Сабыдыаллаах киһилээх,
Сабырбаннаах сүөһүлээх
Соҕуруу халлаан
Соһолоох мындаатын
Иннэри баттаан олорор
Баай Сабыһа диэн баар.
- 6340 Ол улахан уола —
Күн түһэр
Көмүс быарыгар
Көнгүлүнэн күөһээбит,
Айыы түһэр
Алтан хайатыгар
Дьаалатынан табыарыйбыт,
Бий түһэр
Ыраас хайатыгар
Ырҕальиан үөскээбит,
- 6350 Толоннордоох үнгүлээх,
Көспүнэлиир усталаах,
Күннүкпүнэ туоралаах
Күөкэрилиир күрүн аттарыктаах
Көнгүл Бөбө диэн бухатыыр
Ол хайа буолабын.

-
- Дьэ
Сигэ курдук эриһиэхпит,
Буут курдук мунгалыхахпыт,
Хол курдук холоһуохпут.
- 6360 Күн бээһэ
Этэрбэскин хататтарбыт,
Эмэхэбин сотторбут,
Илиин иһиттэн таһаарбыт
Энньэ кулуккун билиминэ кэлэнгин,
Эмньик эппин
Эттиэри тураһын дуо?
Дьоллоох хааммын
Тоһоору турбаккын дуо?
Эйигиннээбэр улахан акаары
- 6370 Бу дайдыга
Баар буолуо дуо?
Тэһиингин тардыам,
Нотуораһын көннөрүөм!* — диэт,
Дьахтар үрдүгэр түстэ.
Сыыптаах ыты
Быппыт курдук
Икки баһалаах дьоннор түбэһистилэр.
Сытыы-сытыытык
Сырайга бэссиһии барда,
- 6380 Баламат-баламаттык
Баска бэссиһии буолла,
Күүстээх-күүстээхтик
Көбүскэ бэссиһии буолла.
Охсуһуу улаххана буолла,
Өлөссүү үтүөтэ барда,
Этиһии элбэбэ буолла,
Мэкиэр бэрдэ турда.
Кинилэр курдук дьон
Хамсаабыттарын кэннэ
- 6390 Ороскуота суох буолуо дуо:
Айыһылаах аан дайды алдьанна;
Ахсаана биллибэт
Атыыр сылгы айманна;
Суота-суумата биллибэт
Тоһус уон тоһус
Хотон ынах кыйданна.
Бу дайды буоллаһына
Хаппыт тыатын маһын
Хамыс хаата

-
- 6400 Тахсыбат гына
Хампы тэпсэн,
Үөл тыа маһын
Үчэһэ маһа
Орпот гына
Үлтү тэпсэн,
Өлөссөн-эрийэн истилэр.
Тонг сири
Тобуктарынан чомойдоотулар,
Ириэнэх сири
- 6410 Иэччэхтэринэн имиттилэр,
Хаппыт сири
Хайылыктарынан хамнаттылар.
Икки тэн бухатыыр
Өлөссүүтэ дэлэлээх буолуо дуо?
Мэнэ халлаан сатараата,
Нэрилийир түөттүгэн* ньиргийдэ,
Отто дайды
Ойуулаах ото-маһа баранна,
Күн көстүбэт күдэнэ буолла,
- 6420 Ый көстүбэт ыспата буолла,
Дайды көстүбэт чаана түстэ,
Сири синнэрдилэр,
Халлааны хайыттылар.
Бу дьонно
Мантан антах уһаатахтарына,
Сатаныа да суох курдук
Буолан бардылар.
Куттаах киһи
Кутун үргүттүлэр,
- 6430 Айыылаах сүөһү
Алыс диэн айманна,
Алдыахай бөбө буолла.
Үс төгүрүк дьылга
Өлөссүбүттэрэ туолла.
Хайалара да хайаларын
Кыайар кыахтарыттан табыстылар.
Ол да буоллар
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
- 6440 Күүһэ-күдэбэ өһүллэн барда.
Дьахтар дьахтардыйыах курдук
Буолаары гынна.
Булгу да кыайтарбаттар

-
- Кыра кыратык кыатгарар буолан барда.
Үһүс төгүрүк дыыла туолан,
Үс төгүрүк дыыла кэлиитигэр
Сытан сынньаныах курдук
Буолан бардылар,
Баран түһэ сыттылар.
- 6450 Ол сытан эрэ
Кыыдааннаах тыллаах
Кыыс Бухатыыр
Сангара-ингэрэ,
Этэ-туойа сыттаба
Кыыс Бухатыыр:
— Кэбэ кыыл
Кэтэбин өлбүргэтин саба
Өнүргэс сөтөркөй
Тэнэ дьэллик
Кулукулаах кулгааххын
- 6460 Мин диэкки
Сигэ туттан,
Истэн сэнээрэн сыт.
Алаастаах алаас сыһыы
Анаардаах бысабаһын саба
Алаа далбар көхсүгэр
Таба истэн
Толкуйдана-тойонноно,
Дуумайдана түс.
Тэргэн мабан
- 6470 Күннээх-ыйым
Тэгэлгэннээх тэрчитин саба
Чэлгиэн алаас
Икки уу
Чэлбэркэй хараххынан
Сигэ көрөн бүдүүлээ.
Дьэ,
Былыр былыргыттан
Кэссиэ өбүгэ
Өһүн хоһоонунан,
- 6480 Үрдүк тагара ыйаабынан
Эһиги дьон
Бийигини бастыырга
Ыйаахтаах-онгоруулаах
Дьон буоллахпыт дии.
Мин
Кыыс оҕо

-
- Кыыстыйыах быһыыланным,
Дьахтар киһи
Дьахтарыйыах быһыылаахпын.
6490 Үрдүк танараттан ыйаахтаах
Былыргы кэссиэ өбүгэ айбыта
Туох даҕаны атыра быһылыктыабыгар
Оноһуллубут-айыллыбыт
Дьон буолаххыт дии.
Ол хайаан даҕаны
Хаалыаҕар сатаммат.
Ити курдук
Биһиги барахсаттар
Санаабыт кылгаһа
6500 Биллэн турар.
Уол оҕо,
Эр киһи
Саныыр санаата
Халлаан ырааҕар,
Далай дирингэр
Тэнгнээх диэн
Кэссиэ өбүгэ
Эппитэ баара биллэр.
Мин барахсан
6510 Хайдах даҕаны киһи
Хас да омук
Үөрэбэ үөрэхтээбин,
Туох да буолан
Кубулуйан сылдыарын
Билэр-көрөр
Үөрөбүм суох буоллаҕа.
Эн диэтэх киһи
Элбэх омук
Идэтэ идэлээххин
6520 Мин тугунан билиэхпиний.
Күн бүгүн да эн
Туох буолаары сытаргын
Аны оннук буолуоҕа диэн
Билиминэ сытабын.
Онон миэхэ
Өстүйүмэ-өһөрүмэ.
Хата мин
Айыыттан-танараттан ыйаахтаах,
Тэнг мээрэй күүстээх
6530 Бухатыр киһиэхэ

-
- Эргэ барар
Бйаахтаах-онгоруулаах
Дьахтар диэн
Үтүө түүлээх
Түүлүгэр баара;
Онон мин
Тэнг мээрэй күүстээх-күдэхтээх
Бухатыыр киһиэхэ
Эргэ барыах тустаахпын.
- 6540 Онон биһиги
Хата туксан кэбиһэн баран,
Холбоһорбутугар сөп.
Былыр оннук этэ диэн,
Эн миэхэ
Өскүн өһүлүөх тустааххын.
Бырастыы гынаргар
Күтүр диэн
Күүстээх көрдөһүүнү көрдөһөбүн,
Алыс диэн
- 6550 Ааттаһыыны ааттаһабын.
Үтүө тылбын өлөрүмэ,
Хаарыан тылбын хаалларыма,
Кэриэс тылбын кэһимэ,
Мааны тылбын бырабыма,
Улуу тылбын оломноомо.
Дьэ эһиги омук
Баттахтаабы баһыйарга
Айыллыбыт дьон быһыытынан
Баһыйарга тийдинг быһыылаах,
6560 Сыһахтаабы сыһытарга
Айыллыбыт дьон быһыытынан
Сыһытарга тийдинг быһыылаах.
Аны
Куһаҕаммыт аастын, туксуох*,
Үчүгэйгэ барыах.
Охсуһууттан уурайан
Олохпутун онгостуох.
Тугу диэтин,
Сөбүлээтин дуу,
6570 Сүдүргээтин дуу?
Көнүл Бөбө:
— Дьэ буо,
Аан бастаан
Ойбон хайыгар

-
- Кэлэн олодохпуна,
Ити курдук
Тылы этэн
Ааттыаба диэн санаабатабым.
Уол оҕо,
Эр киһи буоламмын
6580 Иннигин ыллабым дии.
Өтөр да
Өйүүннээх буолан барангын,
Алыстаабыт эбиккин,
Биир да тылы этиппэккэ,
Халлаан суора
Аска түһэрин курдук
Үрдүбэр түһэргэр
Үчүгэй аҕай этинг ээт.
Дьэ ону аахсан
6590 Өстүйбэтэрбин да,
Кэннэки үһүн олох
Устатын туххары
Олоруох диэбитин быһыытынан
Үөрэннин, өйдөннүн диэн,
Хомойбуспун санаабын этэбин.
Аны үчүгэйгэ барар буоллахпытына,
Куһаҕаммыт бүттэбэ.
Тугустахпыт дии дьэ.
Тупсубут дьон быһыытынан
6600 Тура эскирээтилэр.
Үс күннүк сиртэн
Күлүмүрдээн кестөр
Күннэй көмүс балаҕаннарыгар
Иирээннэрэ бүтэн
Эйэлээх дьон быһыытынан
Илии илиилэриттэн
Сиэтиһэн баран
Аал уоттарын иннигэр,
Алаһа дьийэлэрин иһигэр
6610 Кэскиллээх кэтэбэриин оронноругар
Эйэлээх эр-дяхтар быһыытынан
Кэккэлэхэ олорон,
Кэпсэппитинэн бардылар:
— Сытан сынньанан,
Угуйан уоскуйан,
Аһаан сиэн баран
Ыарыыланан сылаан-илээн

-
- Тахсыбытын кэннэ
Маабы ахсаана биллибэт
- 6620 Тобус уон тобус
Хотон ынабы
Ирдээн сайыалаан,
Хамыйан-түрүйэн
Алгыстаах аан дайдыларын
Буллартыан буоллаба, — диэн кыыс этэр.
— Оннук буолумуна,
Бэйэбит даҕаны
Тугу гынаары
Өлөссө сылдьаммыт
- 6630 Сүөһүбүтүн кыйдаан кээстэхпит буолла.
Торбо толоонунан
Сүүс бырыһыан
Барытын булан ыллахпытына,
Туох буолуой.
Буор-буор буолан,
Сүтэн өлөн-өһөн
Хаалбыт буоллахтарына,
Кирдыгэ бэриkitэ суох суол
Буолла ини.
- 6640 Туораттан туох да
Мэһэй-оһол ылбатах
Анаардас бэйэ онһоһуута диэтэххэ,
Оччо үчүгэйэ суох
Суол буолуох күрдүк.
Ол да буоллар
Ону улаханна ууран
Ойох-эр буоларбытыгар
Тутуулукпут суох.
Уос кураанах олоруохтааҕар
- 6650 Саҕа эрэ буоллаба дии, — диэн,
Көнүл Бөбө бухатыыр
Саҕа аллайа түстэ.
Абыс хопсой хоспоһу
Ааһа көтөн,
Араҕас арыы үтүөтүн
Ахсаана күрүүтэ
Биллибэт гына
Астаан-үөллээн,
Абыс ампаары
- 6660 Ааһа сүүрэн,
Үрдүк сааллаах үтүөтүн,

-
- Халынг халалаах халынгын,
Хат таманнаах талытын
Күөстэнэн-астанан,
Аһаан-сиэн,
Чаалыйбытынан налыйбытынан
Бардахтара дии.
Хайа дэлби
Күнүс туруобай
6670 Күн бараньяба дии.
Харангалыыр түүн хатын хапчайда.
Кэргэнни киһи быһыытынан
Бииргэ утуйдулар.
Эдэр дьон
Бииргэ сытар буолан баран
Тугу гыныахтарай,
Утураспытынан, сылласпытынан бардылар.
Киһи буолар кэскиллэрин
Дьэ кэпсэттилэр,
6680 Саха буолар саргыларын
Дьэ манна онгоһуннулар.
Үс саха
Үөскээбит өбүгэтин үлэтин
Дьэ манна үлэлиллэр,
Оҕо төрөтөр онгостууну
Дьэ манна онгоһуннулар,
Олох туксар остуоруйата
Дьэ мантан табыста;
Уон киһи
6690 Оонньоур оонньоутун
Дьэ оонньоотулар,
Сүүс киһи
Сүбэтин сүбэлэннилэр,
Алта киһи
Саныыр санаатын
Дьэ санаатылар.
Утуйан хааллылар.
Биир ый
Орулуур отут хонугун тухары утуйдулар.
6700 Хайатын мэлдьи сытыахтарай,
Дьэ уһугуннулар.
Дьахтар киһи туран
Уотун отгон,
Күөһүн күөстээн
Бүтүнэн барда,

-
- Эр киһи ойон туран эскирээтэ.
Хараарбыппыт буолуо диэн,
Хара дьайдарын
Хара далай уутунан
6710 Хаһыыра-хаһыыра
Хасты анньыннылар.
Көлөһүттэрэ
Хара харангаччык буолан
Хабарбаларын анньынан
Хайы көтөн табыста;
Күөх көлөһүттэрин
Күөх далай уутунан
Өгүрүөлүү-өгүрүөлүү
Көнү анньыннылар,
6720 Көбөн көтөр буолан
Көмөбөйдөрүн анньынан
Көтөрү көтөн табыста.
Суунан-тараанан бүттүлэр.
Көөннүүө кымыһынан
Күөмэйдэрин онһуннулар,
Саамай* кымыһынан
Санааларын тарбаттылар,
Арабас арыынан
Айахтарын туксардылар,
6730 Сөнөй сүөгэйинэн
Сүрэхтэрин сөрүүккэттилэр,
Көмүрүө онуобунан
Тиистэрин сааннылар,
Халын хаһаны
Хасса суох хааланнылар,
Үрдүк саалы
Үксэ суох сиэтилэр.
Баар дьоно диэх курдук
Аһаан-сиэн бүттүлэр.
6740 Ас үтүөтүн аһаатылар,
Тыл үтүөтүн кэпсэттилэр.
Бээһээ мэхэйдэрэ
Мэлигир буолбут,
Иллэрээ күннээби иирээннэрэ
Иччитэх буолбут,
Үнүгүргүтээби* өстөрө
Өйгө суох.
Эр киһи толкуйдуур:
Киниэхэ да

-
- 6750 Үлэ-сырыы элбэх.
Хаһан даҕаны
Ким кэлэн үлэлээн биэриэй,
Үлэлиэм буоллаҕа диир.
Аналлаах ат сылгытын
Толоон толуу сыһытыгар
Атабын баайан кээспитэ.
Онтукатын көрдөнө барда.
Тойон толуу сыһытын
Онугоргу өттүгэр
- 6760 Томтор булгуннааха
Аналлаах ат сылгыта
Турар эбит.
Атын сиэтэн
Дьиэтигэр кэллэ.
Босхо быллыт бототун
Болк гына уурда,
Сир липпэтэ тэллэбин
Лип гына тэлгээтэ,
Халлаан хачанхата* ыңгырын
- 6770 Хап гына ыңгырдаата,
Үөрбэ-дьүөрбэ толонун
Тардыталаан кэбистэ.
Дьиэтигэр көтөн түстэ.
Сүөһү сылгылана
«Бардым доҕор», — диир,
«Сотору кэлиэм», — диир.
Тахса көтөн атын
Эппэкэ-тэппэккэ инэһэтиттэн
Үктэнэ түһэн баран
- 6780 Сүөһү сылгылыыр
Киһи быһытынан барда.
Оччо сүрдээхтик ырааптатахтар.
Тойон Тойболу оҕуһун,
Ый Ыналынса ынабын,
Халлаан Дьаралынса
Үөрүн атыбын,
Күн Көйбөрү биэтин
Сотору булаттаата.
Хата бастын бастыгнара
- 6790 Бааллар эбит дии санаата.
Абыс иилээх-саҕалаах
Алгыстаах аан дайдытын
Ии курдук эргийдэ.

-
- Атын сиртэн кэлэн
Аһаабыт суола биллибэт.
Бэйэлэриттэн эрэ үргэн
Онно-манна
Сыссыбыт сүөһүлэрин
Сорбоотун сититэлээтэ.
- 6800 Үүрэн-түрүйэн аҕалан
Сылдыар-сылдыар сыһыларыгар,
Аһыыр-аһыыр алаастарыгар,
Хонор-хонор хоноотторугар
Мунһан-түрүйэн кэбистэ.
Сирэ-дайдыта
Луобатыһыта-лээбэтийбитэ сүрдээх.
Тиэргэн иччитэ
Күн Көйбөрү
Бизбитин аҕалан ыан,
6810 Кымыс мунһан
Аан дайдыбыт иччитин
Аһатыаһпыт диир;
Халлаан Дьаралынса
Үөрбүт атыырын тутан,
Ыһыах ыһан
Өнгүн-түүтүн
Тупсарыаһпыт диир;
Тиэргэн иччитэ
Ый Ыналынса
6820 Ынаһпытын тутан ылан,
Суорат онгорон
Тойон Тойболу оҕуспутугар
Ыһыах ыһыаһпыт диир.
Үс хонукка
Кымыс мустулар,
Үс хонукка
Бүрүөгүн бүрүйэн
Суорат онгордулар.
Тиһиликтээх тиэргэннэрин дьэҕдыттилэр.
- 6830 Тобус тоҕойдоох
Тойон сэлэни астылар.
Аан дайды
Аар баҕаһын астылар,
Алтан чачыры баайдылар
Ачаах-ачаах аайы
Уот отгон баран
Тобус сиринэн томторболоох

-
- Дьороон айабы ыланнар
Толору кутан баран,
6840 Абыс сиринэн
Агырыалыы ойуулаах
Алгыстаах айабы
Тутан баран,
Сэттэ сиринэн
Дьэрэкээнни ойуулаах
Сиэллээх айах иһити
Ситэрдэ кутан баран
Сэттэ кытыт
Кымыһын кытаран,
6850 Кырдыбаас сөнгөлүн холбоон,
Эскэл этэтин элбэтэн баран,
Айахтаахха аһапакка эрэн,
Уостаахха уулаппакка туран,
Аан бастаан алгыстаах
Аан дайдыларын иччитин
Аатын ааттаан тураннар
Ас кээһэллэр,
Алгыс диэни
Билбэт дьон буоллулар.
6860 Онтон
Отто кэрдии
Уот иччитин
Аатын ааттаан туран
Уокка ас кээһэллэр.
Онтон
Халлаан Дьаралынґса атыырдарыгар
Өрө ыһаллар,
Ол кэнниттэн
Сылгыларын киэн тиэргэнин
6870 Аатын ааттаан тураннар
Тиэргэннэригэр ыстылар,
Онтон
Устар далайга куттулар.
Онтон тобоун
Бэйэлэрэ аһаатылар.
Аны
Ынах сүөһү
Аһа хаалла.
Аан бастаан
6880 Аан дайды иччитин
Аатын ааттаан

-
- Уокка ас кээһэллэр,
Оттоку миэстэбэ
Уот иччитин
Ааттаан туран
Уокка ас кээһэллэр;
Тойон Тойболу
Обустарыгар ыһаллар.
Тиэргэн киэбин тухары
- 6890 Киэнг тиэргэн аатын ааттаан ыстылар,
Аны устар далайга куттулар,
Онтон тобохун бэйэлэрэ аһаатылар.
Күлэллэр-оонньоуллар,
Үөрэллэр-көтөллөр.
Халлаан Дьаралынса
Атыырдаах сылгыларын
Олбуорун аһан биэрэллэр.
Атыыр тиэргэн хаба оттотугар
Ааннаан күөлэһийэр.
- 6900 Тыбыыран баран дьигиһийэр.
Үрүн түүннэн дьигиһийбитэ
Үрүн кулун буолан сырыста;
Хара түүннэн дьигиһийбитэ
Хара кулун буолла,
Улаан түүннэн дьигиһийбитэ
Улаан кулун буолла.
Атыыр тиэргэни тула сүүрэн
Кулуннуу оонньоото.
Үөрдэрин хомуйан
- 6910 Хонор-хонор хоноотторугар,
Аһыыр-аһыыр алаастарыгар,
Сытан сынньанар сыһыыларыгар
Үлтү хомуйан үүрэн-түрүйэн барда.
Тойон Тойболу обустара
Бөрдүгүнүү аһаатыыр,
Буору хаһар,
Ону-маны эргийбитэ буолар.
Үрүн түүннэн илгистибитэ —
Үрүн торбос буолла,
- 6920 Хара түүннэн илгистибитэ —
Хара торбос буолла,
Кугас түүннэн илгистибитэ —
Кугас торбос буолла.
Киирэн аргый абай
Хонор-хонор хоноотторугар,*

-
- Аһыыр-аһыыр алаастарыгар,
Сытан сынһанар сыһыларыгар
Бара турдулар.
Аан дайдылара
- 6930 Хонон тура-тура
Уостубат ньургуһуна улаатта,
Симиттибэт симэтиэйэ* ситтэ,
Ото-маһа ордук
Оһуорданна, ойууланна,
Кытарбыт кырааската көбөрдө,
Хагдарыйбыт ото-маһа чэгиэрдэ,
Алдыаммыт кысса осто.
Сирин үрдэ
Сиибиктэ* буолла,
- 6940 Дайдытын үрдэ
Таатта буолла;
Маһын үрдэ байахтыйда,
Отун төрдө ордук
Оһоойу буолла;
Сиир ото ордук
Сизэмэлээбинэн сэккэлэннэ,
Аһыыр ото
Амтаннаабынан айгыһынна;
Иһэр уутун
- 6950 Имэннээбинэн эргиттэ,
Эбир ыһыабы эргиттэ,
Тунах сайына тубуста,
Барбыт көтөрө кэллэ,
Тонмут сирэ ирдэ,
Өлбүт кыыла тилиннэ,
Сүшүт кыыла көһүннэ.
Киэн дайдыта киэргэннэ,
Турук дайдыта тубуста,
Аан дайдылара аатырда.
- 6960 Дайды тахсан налыян,
Сир тахсан сириэдийэн,
Налыйан-наскыйан,
Байан-тогон,
Илдьирийбиттэрэ иллэрээ күн,
Орускуотурбуттара урут эрэ буолан,
Аатыран-чаалыран,
Туксан-туналыян,
Сынһанан-сыналыян,
Олохторун булунан,

6970 Аал уоту отгон,
Алаһа дьиэни барбардан,
Сатыы тайаба,
Атгаах үтэтэ буолан,
Үс саханы үөскэтэн,
Түөрт саханы төрөтөн
Күн бүгүнүгэр дылы
6977 Олорбуттара эбитэ үһү.

КОММЕНТАРИЙДАР

Быһаары сурук

«Саха боотурдара» серияба Дьяангы улууһуттан «Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр» олонхо киирдэ. Бу тахсар олонхону Дьяангы улуунун Элгэс нэһилиэгин олонхоһута Михаил Николаевич Горохов-Муойа толорбутун, 1945 с. Тыл, литература уонна история институтун научнай корреспонденна Т.Т. Данилов сурукка түһэрбитэ. Олонхо хоһоонунан строкаларга наарданан суруллубут эрээри, бэчээккэ бэлэмниирбитигэр хоһоонун кэккэтин олук хоһооннорунан сирдэтэн көннөрүүлэри киллэрдибит. Онон олонхо текстэ барыта 6977 поэтической строка буолла. Олонхону суруйааччы персонажтар сагаларын иннигэр кимнээх ыллаан-туойан эрэллэрин ааттарын суруйар эбит. Ону текстэ сыһыана суобун киллэрбэтибит, соробор хайаан да аатын ыйдахха сатанар курдугун иһин киллэрдибит.

Рукопись үөрэнээччи тэтэрээтигэр кылыгырас биир тэн буочарынан суруллубутунан сэрэйдэххэ, маннай олонхоһут этэн биэриитинэн сурукка түспүтүн үрүнэр таһаарбыт быһыылаах. Биллэн турар, олонхону суруйааччы ол туһунан тугу да анаан бэлиэтээбэтэх. Бэл аатын-суолун, ким-туох киһи буоларын туһунан толору суруйбатах. Т.Т. Данилов фольклорист Н.В. Емельяновы кытта билсэллэр, сибээстэһэллэр этэ. Ааспыт үйэ сэттэ уонус сылларыгар кини Д.А. Томская олонхолуурун быыбар хампаанньатын саҕана, сарсыарда бчааска дылы дьону аралдытан олонхолоппуттарын истибитин, аһара үчүгэйдик олонхолуурун, Дария Андреевна олонхотун хайаан да суруйар наадалаабын туһунан иһитиннэрэн суруйбутун билэбин. Ол сурук сектор архыыбыгар дуу, Николай Васильевич кумаабыларын быһыгар дуу буккулла сылдыар буолуохтаах. Т.Т. Данилов атын олонхоһуттары кытта үлэлээбитэ биллибэт. Кини туһунан эдэр чинчийээччилэр ирдэһэн булуохтара диэн эрэниэххэ сөп.

Олонхо толору аата «Кыыдааннаах тыллаах, кыскыл кылаан атаах Кыыс Бухатыыр» диэн эбит. Ол эрээри научнай литератураба «Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр» диэн кылгатыллан киирбит [Емельянов, 1983, с. 60]. Олонхоһуттар репертуардарын көрдөххө, кыыс бухатыырдар анал ааттара суох буолаллар эбит. Үксүгэр кыыдааннаах, кылааннаах диэн эпитеттэринэн араастаһаллар. Д.А. Томская олонхото «Кыыс Кылаабынай Бухатыыр» диэн буолбут. Биллэн турар, ис хоһоонноро, сюжеттара бэйэ-бэйэлэригэр майгыннаспаттар. Дьэ ол иһин фольклористар кыыс бухатыырдар ааттарыгар эпитеттэрин бииргэ киллэрэн, анал аат быһыытынан туттубуттар диэн сэрэйдэххэ сөп.

Т.Т. Данилов олонхону сурукка-бичиккэ тиһэригэр билиилээх

фольклорист Г. У. Эргис сүбэлэринэн сирдэспитэ сэрэйиллэр. Георгий Устинович 1944 сыллаахха ТЛИНЧ Института сэрии сылларыгар сабылла сылдьан баран иккистээн тэриллибитигэр идэтийбит фольклорист быһыытынан айымньылаах үлэтин саҕалаабыта. Республика улуустарыгар норуот айымньытын хомуйааччылар, институт научнай корреспонденнара баар буолбуттара, анал дастабырыанна бэриллибитэ. Т. Т. Данилов бэйэтин институт штатын таһынан научнай корреспонденна диэн суруммутунаан көрдөххө, Г. У. Эргини кытта алтыһан үлэлээбит, кини сүбэлэринэн туһаммыт. Бу кэмнэ Г. У. Эргис «Спутник якутского фольклориста» диэн фольклору хомуйааччыларга көмө пособиета тахсан, кинилэр фольклор айымньыларын суруйалларыгар улахан көмө, тирэх буолбута. Дьэ, ол да иһин Т. Т. Данилов М. Н. Горохов-Муойа «Кыыдааннаах тыллаах, кыскал улаан аттаах Кыыс Бухатыыр» олонхотун хоһоонунан наардаан толору суруйдаба. Итиэннэ аһыйах да буоллар билинги аабааччылар өйдөөбөт уонча тылларын туспа арааран ылан, олонхоһуттан бэйэтиттэн быһааттарбыта кэрэхсэбиллээх. Кини быһаарыыларын туох баарынан страница анныгар нүөмэрдээн туспа киллэрдибит. Олонхо тексигэр олонхоһут хайдах санарбытынан Дьяаны аакайдаан санарар говорынан суруллубут тыллар уларытыллыбакка киирдилэр.

Эргэрбит, түөлбэ тыллар суолталарын быһаарарга Э. К. Пекарская, Г. Ф. Сивцев, саха диалектологическай, саха тылын быһаарыылаах тылдыттарынан туһанныбыт. Сорох тыллары Верхоянскай улууһун учуутала Мария Афанасьевна Стручкова быһаарда, киниэхэ көмөгүн иһин махтанабыт.

Тыллар быһаарыылара

- 30 — Сири чабычах ... — Сири: сири иһит олус үчүгэй онгоһуулаах, улахана да сүрдээх [СТБУТ. С. 435].
- 39 — ... мағаната — лит. бағаната.
- 54 — Туналынса ... — рук. Таналынса.
- 57 — Өнүрэмэр ... — «ввозрасте между тремя или четырьмя годами о рогатом скоте» [Пек. стлб. 1953].
- 57 — ... мойуонун — лит. муонун.
- 58 — Өйөнүһэн ... — лит. Өйөһөн.
- 110 — ... дьылбэктээх — лит. ньылбэктээх.
- 137 — Киргис киинэ — Аан ийэ дойду эргийэр киинэ диэн суолтаба туттуллубут [СМА быһаарыыта].
- 139 — Дьөгдүн ньургуна — дьөгдүүр ньургуна — сис, хотоол ньургуна [СМА быһаарыыта].
- 153 — Бурул ... — диал. буулуур, улаан өгнөөх сылгы [СКТ С. 55]
- 160 — ... хордобостоох — «хордобос — протяженная возвышенность, возвышенное место, называемое релкою, пригорок, высота берега, иои поля слогами» [Пек. стлб. 3503].
- 161 — Кытаайка кырдабастаах — сир-дойду ойуулааһыныгар туттуллубут тыл ситимэ.
- 163 — ... ыссан — лит. ылсан.
- 167 — Өгөөйү ... — омуктар ааттара, ардыгар «өгөөйү».
- 170 — Наарынан ... — лит. наарданан.
- 173 — ... наамыкталардаах — диал. иирчэх талах [ДСЯЯ с. 177].
- 179 — ... дайдыга ... — лит. дойдуга.
- 185 — ... түмэлдьилээх — түмэлдьи — болонь, мезга [Пек. стлб. 289].
- 186 — Үлаады ... — лит. алаады.
- 187 — Бэспизэрэ ... — «от русского просвира, просфора» [Пек. стлб. 447].
- 188 — ... дьорооттоонун — диал. — дьороон — уһун синныигэс хонуу [ДСЯЯ с. 98].
- 191 — ... сибиктэлээх — лит. сиибиктэлээх — сиибиктэ — ойуур саба-тыгар, күлүк сиргэ үүнэр сүөһү таптаан сиир лабаалаах боруута [СКТ с. 108].
- 199 — Бабажа ... — бабах — аат. эргэр. Хас да сиринэн моонньоммут, кэрэниистгэрдээх, ойуулаах үс саһаан үрдүктээх сэргэ [СТБКТ С. 26].
- 202 — ... — ойуна — лит. ойууна.
- 206 — Таабысхааннаах ... — «обыкновенный белый заяц» [Пек. стлб. 2516].
- 229 — Обоойу оттордоох — диал. элбэх [ДСЯЯ с. 183].
- 232 — ... собооттордоох — диал. — собоон — жеский, непитательный (осене) [ДСЯЯ с. 210].
- 261 — Сара ... — аат. Сайын түүлээн, көппөт буолан биир сиргэ сылдыар көтөр (кус, хаас) [СТБКТ С. 147].
- 280 — Судаһын ... — диал. үрүйэ, онхой, хайа хаспабын салаата [ДСЯЯ с. 47].
- 292 — ... мэйиитин — диал. төбөтүн [ДСЯЯ с. 169].

- 299 — Добдугураha ... — *т.үм.т.* добдугураа — үрүт-үөһэ доп-доп диэн эрэр курдук кубулуппакка улахан-улаханлык добдуйан сангар [СТБКТ С. 55].
- 320 — Анаабыллаах ... — *диал.* сүөһү тийхин онорорго айабын атытар мас [ДСЯЯ с. 47].
- 327 — Мэйии ыарыы ... — *диал.* төбө ыарыыта [ДСЯЯ с. 169].
- 336 — Орододоһун ... — «Ородоһун тийник — вторичный (менее сильный) болезненный припадок» [Пек. стлб. 1868].
- 347 — ... биллэриктээх — биллэрик — *эргэр.* балаһанга киирэр ааны утары эркингэ сыста турар орон [СТБТ, Т. II. С. 317].
- 350 — ... кэтэбирииннээх — кэтэбэрийин — дьиэ иһин киирэр ааны уонна оһоҕу утары өттө [СКТ с. 80].
- 351 — ... үгэхтээх — үгэх — *эргэр.* былыргы саха ыала кыра сээкэйи ууарга анаан, хотонун уонна балаһанын икки ардыгар туспа быһаан онорбут кыракый хоһо [СКТ с. 152].
- 353 — ... холоруктаах — холлорук — кыра долбуур [СКТ с. 165].
- 359 — ... туоратталаах — *лит.* туоралаах.
- 361 — ... остооллоох — *лит.* остуоллаах.
- 362 — Сааскы саарым уутугар — сааскы тарын уута [СМА быһаарыыта].
- 379 — ... ытгыйалардаах — *лит.* кытыйа — (эргэр.) Аһы кутан остуолга туруорарга аналлаах миискэ курдук мас иһит [СКТ с. 76].
- 380 — ... кытахтардаах — кытах — *аам. эргэр.* таас саба улахан мас кытыйа [СТБКТ с. 105].
- 386 — ... бииркэлэрдээх — *лит.* биилкэлэрдээх.
- 390 — Кырадаһый ... — кырадаһын диэн тылтан тахсыбыт кыра диэн суолталаах [СМА быһаарыыта].
- 396 — Өрүөх ... — *лит.* өрүөх — кыһыах (скребок для выделки шкур животных) [СТТТ с. 210].
- 404 — Ийбинэ хапытаалбыт — баайбыт олох суох диэн суолтаба туттуллар [СМА быһаарыыта].
- 454 — Сөнгөл ... — *диал.* иһит түгэбэр сөһпүт тобох [СТТТ с. 165].
- 456 — ... онуобунан — *лит.* унуобунан.
- 470 — Ураанхайтан ... — сахалар бэйэлэрин ааттанар иккис ааттара [СТБКТ с. 215].
- 567 — ... күөлэттэр — *лит.* күөллэр.
- 578 — ... хоруутаан — хоруутуур — сылгыны хоруу, хоруу диэн ынгырап [СКТ с. 169].
- 591 — ... хоноотторугар — *лит.* хонууларыгар.
- 613 — ... бааттын — *лит.* барбытын.
- 618 — ... сүүрүктээтэ — *лит.* сүүрэлээтэ.
- 624 — Албаһаабыттара ... — *диал.* — албаннаа диэн тылтан — албыннаабыттара [ДСЯЯ с. 43].
- 626 — Уоран удуруйан — уоран халаан, былдыаан барда диэн суолта [СМА быһаарыыта].
- 638 — Мэччиктээх имнээх — иэдэс унуоҕа өрө тэппитин эппиттэр [СМА быһаарыыта].
- 659 — Сөдүөккэ ... — абааһы.

-
- 662 — Ымы ... — ыбылы тупшут диэн суолтаба туттуллубут.
711 — ... амынныарынан — хаппыт ньыыраайы лабаа [СКТ с. 22].
755 — Аллараабы ... — лит. аллараангы.
797 — Дьүгэл ... — дьүгэлий диэн тылтан тахсыбыт.
798 — Кэбэл ... — кэбэлий диэн тылтан тахсыбыт.
844 — Нэлэмэн тэччитигэр — тэлгэхэтигэр диэн суолтаба туттуллубут.
872 — ... бучугурас — лит. бочугурас — куруппааскыттан кыра эриэнни-ни борон дьүһүннээх мас көтөрө [СТБТ т. II с. 426].
896 — Энирэх баайтаһын биэ — диал. — эримэх — төрөөбөт биэ [ДСЯЯ с. 32].
921 — ... тамааннарын — лит. таман.
923 — ... симиргэхээн сыаны, эти — симиир диэн тылтан — эргэр. ары кутулар тири иһит [ДСЯЯ с. 207].
936 — ... хоспобу — рук. хопсобоу — хоспох — дьэ хангас ойбоһугар сыһыары ол-бу малы, аһы-үөлү ууарга аналлаах кыра намыһах тутуу [СТБКТ с. 235].
941 — ... салыырыгар — лит. солууругар.
950 — Өйүө-тайаа ниэккэннэ — өйүө-тайаа угунна диэн суолтаба туттуллубут.
977 — ... бототун — бото — аты ынгырдыырга арбаһыгар ууар оту, сиэли үүйэн (сирийэн) онгорбут эбэтэр атын халын сымнаты тэлийэ [СТБКТ с. 34].
998 — Кутуунһа балык — окунь балык аатыттан тахсыбыт буолуон сөп.
1000 — Сизэбэлэһэ балык — осетр балык аатыттан тахсыбыт буолуон сөп.
1021 — Оһуутуу ... — лит. уһуутуу.
1030 — ... хотобойун — хотобой — көтөр кынатын уһун бөдөн куорсуна [СКТ с. 169].
1049 — Кириэсинэй ... — нууччалыы крестный диэн тылтан.
1067 — ... дуумайданан — нууччалыы думать диэн тылтан.
1072 — Чэлбэккэй ... — лит. чэмэлкэй.
1213 — ... үлэгэр — лит. үлүгэр.
1214 — ... адылатыма — лит. одулатыма.
1234 — ... тааттаһыан — Таатта сирин курдук налыы көнө диэн суолтаба туттуллубут.
1242 — Таатта ... — Таатта сирин аата туттуллубут.
1265 — Бүрү-бүтүн — лит. бүттүүн.
1354 — Бачыр ... — олорор, сыллар буолбут, хаама илик оҕо [СТБТ т. II с. 280].
1392 — Лаастыбанһатын ... — нууччалыы «благословление» диэн тылтан.
1410 — Түктүйэ ... — эргэр. бүтэйдии тигилибит туос иһит [СКТ с. 140].
1446 — Симиирдийэн ... — симиир диэн тылтан тахсыбыт Симиир — эргэр. убаҕас үүт аһы туттарга аналлаах, тириинэн онгоһуллубут, үөһэнэн суптугур хончобор иһит [СКТ с. 109].
1466 — ... хомордообун — лит. хобордоох.
1517 — ... мөгүрүк ... — лит. мөнгүрүк — (эргэр.) үөр сүөһү [СКТ с. 86].

-
- 1572 — Майаактардаах ... — нууччалыы «маяк» диэн тылтан.
1602 — төбөтүн ньургунунан ... — төбөтүн оройунан [*СМА быһаарыыта*].
1619 — ... мундаата — *лит.* мындаа — үрүт, арбас [*СКТ с. 88*].
1629 — ... убайан — *лит.* умайан.
1647 — ... түүлэр ... — *лит.* түүлдүгэр.
1670 — ... оломо ... — ууну кэһэн эбэтэр кэстэрэн туоруур үчүгэй үктэллээх чычаас сир [*СКТ с. 95*].
1673 — буустаах ... — *лит.* муустаах.
1673 — ... үтүмэх — кыһын мунханы муус аннынан тардан ытырга туттуллар уһун урабас [*СКТ с. 155*].
1714 — Урустаал ... — нууччалыы хрусталь.
1674 — Хачыраат таас ... — хачыгырас диэн тылтан тахсыбыт.
1739 — Онуоргу ... — *лит.* унуоргу.
1740 — Хамыс от ... — *лит.* хомус.
1742 — Наалбаан ... — *лит.* ньаалбаан.
1747 — Дьэс Хотообо — абааны кыһын аата, «Есть готово».
1990 — ... тоборооно — *лит.* томорооно.
2042 — Инэн ... — *лит.* итинэн.
2100 — ... уостуганыгар ... — үүн тимирэ (ат айабар кэтэрдиллэр тимирэ) [*СКТ с. 149*].
2318 — ... хайы ... — *лит.* хайа.
2321 — ... тамыгыттан — *лит.* такым. — киһи тобугун кэтэбэ, сүөһү кыыл кэлин атабын сүһүбүн чочобор унуоҕа [*СКТ с. 127*].
2323 — ... байаахтаммыт ... — байах — арыый улахан, арыый обургу [*СКТ с. 28*].
2497 — Дьороон ... — *лит.* чороон.
2498 — Айах ... — иһит диэн суолтаба туттуллубут.
2500 — Быраантан ... — *лит.* мыраантан.
2635 — ... Дьүһэгэй ... — Дьөһөгөй.
2650 — Аранас ... — *лит.* арабас.
2726 — Өннүөрүбэр ... — *диал.* хайа өннүөһөн көр — хайыһан көр (оглянуться) [*ДСЯЯ с. 276*].
2757 — Боччоннуур ... — *лит.* быгылыыр.
3074 — Добоунай ... — довольно диэн нуучча тылыттан кирибит буолуон сөп.
3090 — Хайыллайтын ... — хаһылай диэн тылтан тахсыбыт, хаһыллайдын диэн тымгыбыт киһини этэллэр [*СМА быһаарыыта*].
3091 — Буйулайтын ... — буйуһуй диэн тылтан тахсыбыт, тэһиригэбит диэн суолталаах [*СМА быһаарыыта*].
3141 — Харыалаах ... — *лит.* хоруолаах.
3229 — Салча тыыммын салбаама — халча диэн тыл. Хара тыыммын салбаама. [*СМА быһаарыыта*].
3318 — ... бөгүрүөп ... — *диал.* бадыбаал, булуус (погреб, подвал) [*ДСЯЯ с. 67*].
3328 — ... чабычылыттан ... — чабыыча диэн тылтан буолуон сөп — рыба чавыча [*Лек. Стлб. 3546*].

- 3342 — Бохсо ... — лит. босхо.
- 3361 — ... иччэ ... — лит. итиччэ.
- 3411 — Бэчиэрэ от... — диал. бэчэрик талах — намчы талах [ДСЯЯ с. 82].
- 3426 — Сөлөгөйө ... — ингэмтиэлээх, күүс-күдэх киллэрэр сүмэ [СКТ с. 114].
- 3463 — ... бүттэнэ — лит. биттэнэ.
- 3540 — Маабыаттан ... — лит. баарынныттан.
- 3572 — ... наркый ... — кус арааһын эппиттэр.
- 3699 — Арылыас ... — орулуос — кус аата [Лек. Стлб. 158].
- 3727 — ... кээччирэ — лит. кээчэрэ — хатыгыс кырата, уһун синньигэс тумустаах [СКТ с. 81].
- 3744 — ... мабаас ... — белоголовый, белокрылый [Лек. стлб. 1500].
- 3804 — ... бэлчийэн ... — лит. мэччийэн.
- 3860 — ... наапта ... — лит. наарта — санки особого устройства [Лек. стлб. 1682].
- 3900 — ... тонобос ууран — лит. туос ууран.
- 3951 — Дулгалах ... — лит. Дулбалаах.
- 4017 — Чардааттаан ... — делать над могилой крышу [Лек. стлб. 5580].
- 4049 — ... аччах — (диал.) баба [ДСЯЯ с. 44].
- 4089 — Бууса-бууса ... — нууччалыы пуше.
- 4099 — Кэһэрдэн ... — лит. кэстэрэн.
- 4142 — Тарапчытын ... — лит. чарапчы.
- 4239 — ... сэлиэнчиктээх — лит. сэлиэччиктээх.
- 4544 — ... чохчуругар — томторугар диэн суолтаба туттуллубут.
- 4553 — Куолдыарыттан... — диал. хабарба [ДСЯЯ с. 124].
- 4640 — Киринэтин ... — загривок, затылок [Лек. стлб. 1107].
- 4756 — Кырыаччытын ... — сүөһү, сылгы хаарын ыраастыыр тэрил.
- 4785 — Дьаакыраама ... — якорь диэн нууччалыы тылтан тахсыбыт.
- 4822 — ...Дьохо биллэх — абааһы санга алайыыта.
- 4966 — Сайылыахпыт ... — өлөрүөхпүт диэн суолтаба туттуллубут.
- 4973 — Саабырынай батыяны — саабыла диэн тылтан тахсыбыт буолуон сөп [СМА быһаарыта].
- 5038 — Таһаараттан ... — лит. таһыттан.
- 5050 — ... өбүгэ ... — рук. өбүгэһэ.
- 5054 — ... көрдөһөбүн — рук. көрдүүбүн.
- 5094 — ... кээстэ — лит. кэбистэ.
- 5103 — Сүлдүгэһин ... — входные жердовые ворота уизгородей [Лек. стлб. 2387].
- 5540 — Арангаһыгар ... — киһи унуоҕа диэн суолтаба буолбакка бухатыыр олорор олоһо диэн суолтаба туттуллубут.
- 5690 — Титиик ... — летний хлев для рогатого скота [Лек. стлб. 2690].
- 5692 — Ураһа ... — летнее жилище якутов [Лек. стлб. 3062].
- 5716 — ... сүллэриттэн — кэлэриттэн диэн суолтаба туттуллубут.
- 5740 — Сынгаах хонноруулаах — часть калыма, когда тот час же после первого сговора невесты жених уплачивает родителям за рукобитие монетами и деньгами [Лек. Стлб. 3488].

-
- 5757 — ... хараџым... — *рук.* хараџам.
5766 — Суорумдью ... — *лит.* суорумнью.
5782 — ... тары — тар — *эргэр.* приготовленная извареного молока кис-
лое молоко (суорат) [*Пек. стлб. 2564*].
5884 — ... синньигэстэлээххин — *лит.* синньигэскин.
5903 — ... халарыгынан — *лит.* холоругунан.
5993 — ... саһахтааџын — саџах диэн тылтан — цельная сголовой илап-
ками шура [*Пек. Стлб. 2018*].
5994 — ... бөттөлөөбүн — бөрө тириитэ бөртөлөөбө, үчүгэйэ [*СМА быһаа-
рыыта*].
6005 — ... үрүүлээбин — үрүө — деревянная палочка, которую надевают
через нос телят, чтобы они не могли сосать.
6301 — ... дагыыр — даџыыр — добавочный надел [*Пек. Стлб. 663*].
6303 — ... мэгээл — өйдөммөт тыл.
6373 — Нотуораџын көннөрүөм — натура диэн нуучча тылыттан.
6416 — Нэрилиир түөттүгэн — аллараа дойду.
6564 — тупсуох — *рук.* ... туксуох.
6726 — *рук.* саамай ... — *лит.* саамал.
6746 — Үнүргүгүтээби ... — *лит.* үнүргүтээби.
6769 — ... хачанхата ... — хадьанха — вмешательство [*Пек. стлб. 3229*].
6932 — ... симэтиэйэ ... — билибэт суолталаах тыл.

Персонажтар анал ааттарын ыйынныга

Аар Куудара Мас — Аал Луук Мас курдук аналлаах мас (181).

Адаам аға — библияттан киирбит аат (6).

Ала Маарайдаан Тойон (759, 1121, 1977, 2071, 2129, 2766, 2825, 2918, 2990, 3079, 3165, 3252, 3279, 3472, 3814, 3823, 4236, 4247, 4282, 4364, 5883, 6265, 6305, 6328) — Кыыс Бухатыыр атын уорбут Аллараа дойду бухатыыра.

Алай Тойон (1138) — Кыыс Бухатыыр дойдутун иччитэ.

Алай Хатын (1139, 1183) — Кыыс Бухатыыр дойдутун иччитэ.

Баай Сабыйа (6339) — Көңүл Бө҅ө аналын дыно.

Буор Моһойдоон Тойон (4497, 5140) — Аллараа дойду баһылыга.

Дьибэ ийэ (8) — библияттан киирбит аат.

Дьэ҅э Бааба, Дьэс Хотобо (1746, 2047, 2058) — Кыыс Бухатыыры Уот байбалы туоратар абааһы кыыһа.

Көңүл Бө҅ө бухатыыр (6354, 6651) — Кыыс Бухатыыр анала.

Куо Чомчойдоон удааттар (2708) — Кыыс Бухатыыры албынны сатаа-быт абааһы кыргытара.

Күн Көйбөрө (418, 6787, 6808) — Кыыс Бухатыыр биэтин аата.

Күн Туналынса (54, 1074, 1401, 5970, 6103) — Кыыс Бухатыыр бииргэ төрөөбүт балта.

Күрүө Дьүһэгэй (2635), **Күрүө Дьөһөгөй** (5646) — Саха мифологиятыгар сылгы сүөһү айыыта.

Кыыс Бухатыыр (47, 62, 550, 679, 708, 807, 827, 1343, 1408, 1971, 2074, 2829, 2938, 2956, 3085, 3277, 3378, 3479, 3551, 3948, 4055, 4139, 4185, 4205, 4441, 4537, 4617, 4630, 4646, 4817, 5100, 5190, 5219, 5306, 5384, 5580, 5682, 5914, 6020, 6079, 6120, 6254, 6439, 6452) — Орто дойду бухатыыр кыыһа, олонхо сүрүн геройа.

Орой Хара Бухатыыр (5665, 5834, 6074, 6102) — Күн Туналынса анала.

Сүөнэ Могул Эппиэ Тойон (1206) — Кыыс Бухатыыр аан дойдутун ич-читэ.

Сүөнэ Могул Эппиэ Тойон (1541) — тумул иччитэ.

Тимир Сириэдики (4241) — абааһы бухатыыра, Ала Маарайдаан орто уола.

Тимир Тойбонсо (3816, 3950, 4061) — абааһы бухатыыра, Ала Марайдаан аччыгый уола.

Тойон Тойболу (420, 1192, 6783, 6822, 6887, 6914) — Кыыс Бухатыыр обуһа.

Уот Уһутаакы (4851, 5035, 5055, 5148, 5167) — абааһы бухатыыра Ала Маарайдаан улахан уола.

Үргэл Тойон (5663, 5831) — Күн Туналынса аналын Орой Хара бухатыыр абата.

Үрүн Айыы Тойон (197, 1157, 2662, 4490, 5136) — Саха мифологиятыгар Үс дойду олобун дьылбатын тутан олорор үрдүкү айыы.

Хаар Машпый (1177) — Кыыс Бухатыыр дьизин холумтанын иччитэ, уот иччитэ.

Халлаан Дьаралынса (414, 1186, 6785, 6866, 6895) — Кыыс Бухатыыр сылгытын үөрүн атыыра.

Харылыас Мохсобол (5654,) — Күн Туналынгсаны кэргэн кэпсэтэ кэлбит халлаан суорумнью.

Бй Бналыгса (423, 1197, 6784, 6819) — Кыыс Бухатыыр ынах сүөһүтэ.

Бнахсыт Баай Тойон (212) — Саха мифологиятыгар хотон, ынах сүөһү айбыта.

Бнахсыт Баай Хатын (213) — Саха мифологиятыгар хотон, ынах сүөһү айбыта.

Сир-дойду аатын ыйынныга

Абыс үөстээх Араат байбал (4462) — абааны дойдутугар баар байбал.

Адыаччы (3967, 4435, 4558) — Дьяангы сирэ.

Айдаарыкы алаас (264) — Кыыс Бухатыыр олорор сирэ.

Боруулаах (3964, 455) — Дьяангы сирэ.

Дулбалаах (4554) — Дьяангы сирэ.

Дьяангы хатын (3007) — Кыыс Бухатыыр олонхо айыллыбыт сирэ.

Киэн Тыйаахтыр хатын (800, 2925, 3273) — Ала Маарайдан Тойон дойдугун аата.

Киэн Уйдаарыкы өрүс (259) — Орто дойду өрүһэ.

Сарган үрэх (3962, 4550) — Дьяангы сиригэр баар үрэх.

Тобус үөстээх Тумара байбал (4467) — абааны дойдутугар баар байбал.

Урааннаах Уот байбал (1664) — аллараа дойдуга барар байбал.

Хайыкаан халтанга (4546) — Дьяангы сирэ.

Олонхо кылгас ис хоһооно

Кириитэ (1—549). Быстыбат быдан үйэ мындаатыгар алгыстаах аан дайдыны кытта бииргэ айыллыбыт, туруу дойду тулааһына буоллабым диэн сананан, Кыыдааннаах тыллаах кыскыл улаан аттаах Кыыс Бухатыыр балтыныын күннээх халлаанна көстүбэтэх Күн Туналынсалыын, ийэ-аҕа диэни билбэккэ, хантан кэлбиттэрин өйдөөбөтөр.

Бытта мырааннаах, хатта халдыаайылаах Аар Куудара мас тииттээх, Киэн Уйдаарыкы өрүстээх, Айдаарыкы алаастаах. Аҕыс уон атыыр үөрэ сылгылаахтар, тобус уон хотон ынахтаахтар. Хара сүүрүгэ хара тыаҕа хабырыспыт, киһиттэн кирис устата улаатан олорбуттар.

Үөһээ, Орто, Аллараа дойдуттан кэллэхтэринэ, сөптөрүн көрдөрүөм этэ диэн саанар.

Олонхо төрүөтэ — Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр аналлаах атын Ала Марайдаан уоран барыыта (550—825). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр сылгыларын, ынахтарын ааҕан көрбүтэ — айанна сылдыар аналлаах ата суох. Сирин-дойдутун тилийэ сүүрэр ханна да суох. Ойбон хайынар абааһы уолун көрсөр. Кинини уорбалаан, саба түһэр. Абааһы уола кини аты ылбатабын, аҕыс хостой бастаах Ала Марайдаан уоран барбытын тыллыы кэлбитин этэр уонна кулутчабар уолунан хаалларыгар көрдөһөр. Кыыс бухатыыр көрдөһүүнү ылынар уонна дьиэтигэр илдьэ тахсар.

Олонхо сырыыта-айана — Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр сүппүт атын көрдүү аттанара (826—1404). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр сүппүт атын көрдүү ыраах айанна барардыы бэлэмнэнэр. Сыһыыттан сылгылаан, атын айанна барарга баайар, өйүө тэринэр, сэбин-сэбиргэлин ылар. Сирин-дойдутун, дьиэтин-уотун иччилэрин кытта бырастыылаһар, баайын-дуолун араначчылыы сылдыалларыгар көрдөһөр. Бэстын сэргэтигэр оҕун батары ытар, кини хайдах сылдыарын кэпсии туруоҕа диэн этэр. Балтын Күн Туналынсаны абааһы уолун көрө-истэ, аһата-сиэтэ, таньыннара сылдыахтаабын дыһайар. Атын үрдүгэр түһэн ыраах айанна аттанара.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр моһоллору туорааһына (1404—2740). Кыыдааннаах Кыыс бэрт уһуннук айаннан, туруук таас хайаҕа кэтиллэ түһэр. Атын сиэлиттэн сэттэ сүүмэҕи ылан үрбүтэ, кытыт сылгы буолбуттарын хайа иччитигэр бэлэх-туһах биэрэн албаабыта — хайата тэлэллэ түһэр, сылгы тангалайын курдук аартыгынан тахсан барар.

Иккис моһолунан уорааннаах уот байбал буолар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр эр киһи киэбин ылынан абааһы кыыһын Дьэгэ-Баабаны кэргэн ылыах буолан, кини хатырык тыгытынан уот Байбалы этэннэ туоратар, аара суолга абааһы кыргыттарын албаһыгар киир-

бэтигэр сүбэлиир. Ол да буоллар кыыс бухатыыр абааһы кыһын өлөрөн-өһөрөн кэбиһэр.

Салгыы айаннаан, абааһы дойдутугар кэлэр. Ол дойдунан бэрт өр айанныыр, сылайар, быраа быстар. Ол иһэн көрүүхтэн үчүгэй үтүө дойдуга айыы кыргытара ыһыах ыһа сылдыбалларыгар тийэр. Кыргыттар сынньанан, өрөөн ааһарыгар, билсигэргэ ыңыраллар. Кыыс бухатыыр эрдэттэн сэрэтиилээх буолан, ханас илиитинэн куо дьэллик кымньытынан охсон кууһуннарбыта, туох да суох буолан хаалар.

Абыс хостой бастаах Ала Марайдааннын күөн көрсүү (2741—3268). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан дойдутугар, дьиэтигэр-уотугар кэлэр. Дьоно-сэргэтэ, кулут-чабар дьонноро куттанан куотан хаалаллар. Тойоннорун буруйдуулар. Ала Марайдаан кыыс атын улахан уол күрэппитин этэр. Кийиит буоларга этэр. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдааны өлөрөн-өһөрөн кэбиһэр. Эмээксиниттэн атын ханна саһыран турарын ыйдарар уонна эмиэ өлөрөн кэбиһэр. Кыыс бухатыыр өстөөбүн сирин-дойдутун үлтү тэпсэн, сынньан баран, уоттаан күл-көмөр гынар.

Кыыс бухатыыр аналлаах атын булуута (3280—3700). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр, Ала Марайдаан эмээксинэ эппитинэн, аналлаах атын көрдөөн булар. Тимир ампаарга умуһахха кэлгиллэн турарын төлөрүтэр. Атын сүбэтинэн уна кулгаабыттан бурууһу хостоон ылан туйабын сытылыбыр, өлбөт мэнгэ уутун, сөлөгөйү, бэрдигэс оту ылан, соробун атыгар иһэрдэр, обунуохтуур, сиэтэр, бэйэтэ да иһэр, обунуохтанар, хайалара да уруккутаабыр ордук тупсаллар, күүһүрэллэр. Атын сүбэтинэн Ала Марайдаан уолаттарын дойдуларыгар күөн көрсө аттанар.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан уолаттарынаан киирсиигэ (3701—5350). Кыыс бухатыыр бэрт өр хоту диэки айаннаан, тимир быһыты туораан, Ала Марайдаан кыра уола Тимир Тойбонсо утуя сытарыгар тийэн кэлэр. Хардарыга тыл бырахсан баран, отут күннээх дуолан охсуһууга киирсэллэр. Отут күн туолуута, Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр өстөөбүн кыайар, этин-сиинин уоттаан баран, күлүн сир-дойду аайы ыһан кэбиһэр.

Салгыы айаннаан уруккутаабыр өссө улахан быһыкка кэлэр. Тууга алта кээчэрэ иннибитин ытар, быһыты үлтү тэпсэн ааһар. Ала Марайдаан иккис уолугар сэттэ бастаах Тимир Сириэдикигэ тийэн кэлэр уонна хааннаах хапсыһыга киирсэр. Тобус сыл туолуута Кыыс бухатыыр өстөөбүн кыайан-хотон өрөгөйдүүр, Тимир Сириэдики этин-сиинин эмиэ уоттаан баран байбалга ыһан кэбиһэр.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан үһүс уолугар төһө да сылайдар син биир сүгүн олордуо суоҕа диэн, бэрт үһундук айаннаан тийэн, Уот Уһутаакы дьиэтигэр киирэр. Кыыс бухатыыр Уот Уһутаакы утуяан турарын кэтэһэн, отут күн күүтэр. Абааһы уола

уһуктан баран, кыыһы көрөн, кэргэн тахсарыгар этэр. Охсуһуулар сабаланаар. Уот Уһутаакы баһыйара биллэр эрэри, кыыс бухатыры кэргэн ылар баҕаттан наллаан киирсэр.

Иккиэн сылайан охто сыттаһтарына, үөһээ дойдуттан тураах кэлэн, атара биэрэр уонна абааһы уола эргэлээх харабар ийэ кута баарын ыйан биэрэр. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр кэргэн тахсыах буолан, Уот Уһутаакыны бэйэтигэр чугаһатан, атаранан эргэлээх харабын кэтэбин холлоһобор диэри дьөлө анһан өлөрөр. Уот Уһутаакы кыыс обон кыптыый тутарын сабана көрсүөбүм диэн саанар.

Сөллүү — Үргэл уола Орой Хара күтүөттээһинэ (5351—5937). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр өстөөхтөрүн кыайан, дойдутугар төннөргө бэлэмнэнэр. Айанҥа мииннэр аналлаах атын кулгаабыттан буруус ылан туйахтарын сытыылыыр, өлбөт мэнэ уутун, сөлөгөйү иһэрдэн, иһэн, күүс-уох эбинэр уонна дойдутугар этэннэ эргиллэн кэлэр.

Кулут уола балтынаан Күн Туналынсалыын дьиэтин-уотун, баайын-дуолун бэркэ тутан, көрөн-истэн олорбуттар. Кыыс бухатыыр отут күнү быһа утуйан, сынньанан турар.

Үргэл Тойон уола Орой Хараттан, харылыас мохсобол суорумһу буолан кэлэн, балтын Күн Туналынсаны кэргэн кэпсэтэр. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр үс хонугунан ходоҕойдордоох, түнүрүттэрдээх, халымнаах кэлэн киһилии кэпсэтин диэн, төттөрү бытар.

Урууга бэлэмнэнэллэр. Кулут ыал Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр соруудабынан үс хонук иһигэр түнүрүттэр түһэр аранастарын онгорор, уруу ыһыабын бары тэрээһинин бэрийэр. Болдьохтоох кэмигэр Үөһээ дойдуттан Орой Хара дьонун-сэргэтин илдэ күтүөттүү кэлэр. Бары сиэр-туом толоруллар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр балтын Күн Туналынсаны энньэлээн бытар. Кулут уол сүөһү үүрээчинэн барсар.

Түмүк — Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр кэргэн тахсыыта (6120—6977). Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр соботобун хаалар. Хамначчыт уолун кэтэхэр да кэлбэт. Үрүн көмүс танаастаах киһи үс төгүл туойа-туойа кини диэки хайыһан көрбөккө эрэ аһарыттан кыһыйан, тутан ылан ыйыталаспыта Көнүл Бөбө диэн урукку хамначчыта уол буолан биэрэр. Ала Марайдаан Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр атын уоран барбытын этээри, абааһы уола буолан дьүһүн кубулуйан кэлбитин кулут-чабар gymмытын, сүүс сүллэр үөрэхтэбин, хомуһуннаабын, кубулбаттаабын уонна кинини кэргэн ылыахтаабын этэр. Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр өһүргэнэн кыргыһыыга киирсэр. Кэлин тиһэбэр үрүт күүһэ өһүллэн, Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр Көнүл Бөбөбө кэргэн тахсарга сөбүлэхэр. Уруу ыһыаба тэриллэр. Үс саханы үөскэтэн, түөрт саханы төрүттээн олорбуттара этиллэр.

Туһаныллыбыт литература

- Афанасьев П. С.* Говор верхоянских якутов. — Якутск: кн. изд-во, 1980. — 376 с.
- Буцева Е. И. Д. А.* Томская олонхолорун хомуйуу уонна бэчээккэ бэлэм-нээһин//Олонхо и олонхосуты Верхоянского улуса. — Якутск: РИО ДДН им. А. Е. Кулаковского, 2014. — С. 90—94.
- Данилова А. Н.* Образ женщины богатырки в якутском олонхо/ А. Н. Данилова. — Новосибирск: Наука, 2014. — 166 с.
- Емельянов Н. В.* Сюжеты якутских олонхо/Н. В. Емельянов. — М.: Наука: 1980. — 376 с.
- Емельянов Н. В.* Сюжеты олонхо ородоначальниках племени / Н. В. Емельянов. — М.: Наука, 1983. — 208 с.
- Горохов Н. С.* Юрюнг Уолан. Якутская сказка. Часть 1-я//Известия ВСОИРГО/под ред. Правителя дел Н. Н. Агапитова. — Иркутск: Типография Н. Н. Сеницына, 1885. — Т. XIV. — № 5—6. — С. 43—60.
- Илларионов В. В.* Дьяангы олонхоһуттарын үгэстэрэ. — Дьокуускай: Бичик, 2006. — 160 с.
- Илларионов В. В.* Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо/В. В. Илларионов. — Новосибирск: Наука, 2006. — 191 с.
- Илларионов В. В.* Горохов Н.: первые записи олонхо и их перевод на русский язык (к изучению Верхоянской эпической традиции)//Северо-Восточный гуманитарный вестник. № 1 (8), 2014. — С. 93—98.
- Илларионов В. В.* Верхоянская эпическая традиция в записях И. А. Худякова//Филологические науки. Вопросы теории и практики № 12 (42) 2014. — С. 88—91.
- Илларионов В. В.* Верхоянская эпическая традиция в эпических произведениях М. Н. Горохова. — Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова. 2015, № 5. — С. 87—101.
- Илларионова Т. В., Петрова М. Н.* Типические места в якутском героическом эпосе//Кузьмина Е. Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов). — Новосибирск: Изд-во СОРАН, 2005. — С. 1217—1374.
- Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр. 1945 сыл. Т. Т. Данилов олонхоһут М. Н. Горохов тылыттан суруйбута ГЧ уо ААХНП Институтун Рукописнай фондата. — 5 ф., 7. оп. 56. дь. 41 л.
- Саввин А. А.* Распространение фольклора в северных районах — Рукописный фонд ИГИ и АМНС. ф. 5, оп. 3, д. 463, л. 7.
- Серошевский В. Л.* Якуты: Опыт этнографического этнографического исследования. — 2-е изд., — М., 1003. — 736 с.
- Смирнов Ю. И.* Подвижник зарождавшейся науки//Худяков И. А. Краткое описание верхоянского округа: Отдельные главы. — Якутск: Бичик, 2002. — С. 3—17.
- Стручкова И. И.* Дьяангы олонхоһуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгэстэрэ. — Дьокуускай: РИО ДДН им. А. Е. Кулаковского, 2014. — 88 с.
- Стручкова М. А.* Өтөх төнүргэстээх — өбүгэ силистээх//Олонхо и олон-

хосуты Верхоянского улуса. Якутск: РИО ДДН им. А. Е. Кулаковского, 2014. — 108 с.

Үчүгэй Үөдүгүэйэн, Куһаҕан Холдьугур=Ючюгэй Юдьюгөйэн, Кусанган Ходжугур//Д. А. Томская. [пер. Е. С. Сидоров; сост.: В. В. Илларионов, В. С. Никифорова; ред. Ю. И. Шейкин. Н. А. Алексеев (отв. ред)] — Якутск: ИГИ и ПМНС СОРАН, 2011. — 376 с.

Образцы народной литературы якутов, собранные И. А. Худяковым//. Под ред. Э. К. Пекарского. — Т. 2 Вып. 1. — СПб, 1913—190. Вып. 2. — Пг., 1918. — 191—258 с.

Олонхосуты Якутии: справочник. Сост. Герасимова Л. Н., Львова С. Д., Илларионов В. В., Васильев С. Е. — Якутск: Издательский дом СВФУ, 2013. — 156 с.

Уол Дугуй бухатыыр. Олонхоһут И. Е. Кардашевской тылыттан В. В. Илларионов магнитофонна суруйуута уонна бэчээккэ бэлэмнээһинэ. — Дьокуускай: «Медиа-холдинг «Якутия», 2014. — 208 с.

Попов А. А. О жизни и устно-народном творчестве долган.//Долганский фольклор. Л., 1937. — С. 7—26.

Пухов И. В. Якутский героический эпос олонхо./И. В. Пухов. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 256 с.

Верхоянский сборник. Якутские сказки, песни и пословицы, а также русские сказки и песни, записанные в Верхоянском округе И. А. Худяковым//Записки ВСОИРГО по этнографии. Т. 1, Вып. 3. — Иркутск, 1890.

Худяков И. А. Краткое описание Верхоянского округа. — Л.: Наука, 1969. — 440 с.

Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр. — 1940 с. А. А. Саввин олонхоһут И. Н. Горохов тылыттан суруйуута. — ГЧ уо ААХНП Институтун Рукописнай фондата. — ф. уоп. дь.

Кылгатыылар

ГЧ уо ААХНПИ РФ — Гуманитарнай чинчиини уонна абыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын институтун Рукописнай фондата

Пек. — Пекарская Э.К. Словарь якутского языка. — 1958. — вып. 1—4, т. 1; вып. 5—9, т. 2; вып. 10—13, т. 3.

СКТ — Сахалыы кылгас тылдыт — Сивцев Г.Ф. Сахалыы кылгас тылдыт. — Якутскай, 1979.

СТБУТ — Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыта. — Новосибирск

СТБКТ — Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта. — Дьокуускай, 1994.

ДСЯЯ — Диалектологический словарь якутского языка. — М.: Наука, 1976.

СМА — Стручкова Мария Афанасьевна тыллары быһаарыыта

ККБ — Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр

ЭТБ — Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр

эргэр. — эргэрбит

лит. — литературнайа

диал. — диалект

ф. — фонда

оп. — опись

дь. — дьыала

с. — страница

ст. — строка

стлб. — столбец

т.т. — түөлбэ тыл

т.үт.т. — тыаһы үтүктэр тыл.

СЫҢЫАРЫЫЛАР

1 №сыҥыарыы

Бэчээккэ тахсыбыт Дьяангы улууһун олонхолоро

1. Урааныкаан оҕонньор — Образцы народной литературы якутов/собранные И.А. Худяковым, под ред. Э.К. Пекарского. — СПб. Тип. Имп. АН., 1913—1918. — Вып. 1. — 1913. — С. 26—33.

2. Бэрт Хара. — Вып. 1. — С. 34—50.

3. Оҕонньордоох эмээхсин — Вып. 1. — С. 51—72.

4. Хаан Дьаргыстай — Вып. — С. 73—176.

5. Томская Д.А. Үчүгэй Үөдьүгүээн, Куһаҕан Ходьугур=Ючюгэй Юдюгуйэн, Кусаган Ходжугур/Д.А. Томская; [пер. Е.С. Сидоров, сост. В.В. Илларионов, В.С. Никифорова, отв. ред.: Н.А. Алексеев и др.] — Якутск: Изд-во ИГИиПИМНС СОРАН, 2011. — 374с. — Наякут. и рус.яз.

6. Томская Д.А. Эрбэбэр эрчимнээх Элитэр Бэргэн: олонхо/Д.А. Томская//Илларионов В.В. Дьяангы олонхоһуттарын үгэстэрэ/В.В. Илларионов. — Дьокуускай, 2006. — С. 71—136.

7. Томская Д.А. Көмүс Мөкүлүкээн/Д.А. Томская//Стручкова Д.А. Дьяангы олонхоһуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгэстэрэ/ В.В. Стручкова. — Дьокуускай: РИО ДДН им. А.Е. Кулаковского, 2014. — С. 54—82.

8. Боско (Босхонг)//Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии/ Г. Потанин. — СПб, 1883. — Вып. IV. Материалы этнографические. — С. 629—641.

9. Юрюнг Уолан: якут. сказка, ч.1./зап. и подгот. Н.С. Гороховым в Верхоян. улусе; ред. Н.Н. Агапитов//Изв. ВСОИРГО: Тип. Н.Н. Синицина, 1884. — ТХУ, №5—6, — С. 43—60; То же//Казарян П.Л. Никита Семенович Горохов. Жизнь, дела, научное наследие/П.Л. Казарян. — Якутск, 2012. — С. 124—156.

10. Худяков И.А. Верхоянский сборник: якут. сказки, песни, загадки и пословицы, а также рус. сказки и песни, зап. в Верхоян. окр./изд. На средства И.М. Сибирякова. — Иркутск: Тип. К.И. Витковского, 1890. — 2, 11, 2, 314с. — (Зап. ВСОИРГО (ОЭ); Т, вып. 3). — *Изсодерж.:* У: Сказки: (Ч. 1: Белый юноша. Ч. 2: Сильный человек Кенче Беге; Ч. 3: Хаан Дьаргыстай).

11. Юрюнг Уолан: [1ч. Олонхо «Хаан Дьаргыстай» в зап. И.А. Худякова; пер. П.Н. Черных-Якутский//Избранное/П. Черных. — Якутск, 1945. — С. 71—131.

**ГЧ уо ААХНП Институтун рукописнай фондатыгар
харалла сытар олонхолоор испииһэктэрэ**

1. Эйгэл Тэйгэл бухатыыр. Олонхоһут М.Н. Горохов-Муойа тылыттан А.А. Саввин 1940 с. суруйбута — 5 ф. 7 оп. 27 дь. — 112 л.
2. Аргыһыккаан оҕонньор. Олонхоһут Е.Р. Горохов — Сытыкый тылыттан фольклорист А.А. Саввин 1940 с. суруйбута. —
3. Кыыдааннаах тыллаах Кыскыл улаан аттаах Кыыс Бухатыыр. — Олонхоһут М.Н. Горохов — Муойа тылыттан 1945 с. Т.Т. Данилов суруйбута. — 5 ф. 7 оп. 56 дь. — 141 л.
4. Кытыгырас Барааччын (сюжет). Олонхоһут П.А. Горохов, Буустаах н-гэ. А.А. Саввин суруйбута уонна тылбаастаабыта, 1940 с. тохс. 29 к.
5. Көмүс Мөкүлүкээн оҕонньор, Элгээн Иэйэхсит эмээхсин. Олонхоһут Д.А. Томская-Чайка толоруутун магнитофонна В.В. Илларионов устубута, сурукка И.И. Стручкова таһаарбыта. —
6. Элитэр Бэргэн бухатыыр. Олонхоһут Д.А. Томская толоруутун В.В. Илларионов магнитофонна устубута, сурукка И.И. Стручкова таһаарбыта. —
7. Үрүҥ Уолантай бухатыыр. Олонхоһут Х.И. Эверстов тылыттан В.В. Илларионов 1976 с. суруйбута. — 5 ф. 13 оп. 88 дь. — 14 л.
8. Хаан Илбистээн. Олонхоһут Д.А. Томская толоруутун В.В. Илларионов магнитофонна 1984 с. устубута, сурукка И.И. Стручкова таһаарбыта.

**Учет сказителей и певцов Верхоянского улуса
(материалы А. А. Саввина, 1940 г.)
5 ф. 3 оп. 273 дь. — 23 л.**

1. Юмшанов Николай Игнатьевич — 90 лет, из Янского н. знаток старины.
2. Юмшанов Павел Семенович — 65 лет, из Янского н., знаток старины.
3. Чомоҕой из Эльгетского наслега, олонхосут.
4. Күүрэ Бүөтүр — из Янского н., знаток старины.
5. Слепцов Христофор-Хойотто из Сартанского н.
6. Слепцов Василий (Күүрэ) из Сартанского н.
7. Игалкин Гаврил Алексеевич из Сартанского н.
8. Константинова Анна из Кангаласского наслега, певец и импровизатор.
9. Күрүөйэх Көстөкүүн из Сартанского н.
10. Горохов Гаврил из Эльгетского н., олонхосут.
11. Буучугурас — Горохов Петр из Элгетского н., олонхосут.
12. Уйгурданов из Сартанского н., знаток старины.
13. Христофор Горохов из Элгетского н., знаток старины.
14. Дмитрий Софронович Слепцов из 1 Эгинского н., шаман.

Адыаччы

- Чириков Егор Федорович, 56 с., олонхоһут.
Аммосов Афанасий Васильевич, ойуун, олобун эйгэтэ орто.
Цыпандин Николай Семенович, 86 с., олонхоһут, орто.
Слепцов Гаврил Михайлович, 78 с., олонхоһут, орто.

Табалаах

1. Стручков Николай Андреевич, 62 с., олонхоһут, колхуостаах.
2. Патапов Афанасий Савич, 71 с. олонхоһут, биирдэм хаһаайыстыба.

Дьааныскай нэһилиэгэ

1. Горуохап Байбал Бөгүөбүс, 61 с., олонхоһут, ырыаһыт, орто, колхуостаах.
2. Слепцов Федор Петрович, 54 с., олонхоһут, дьадангы, колхуостаах.
3. Горохов Василий Павлович, 28 с., олонхоһут, ырыаһыт, бастын, орто, колхуостаах.
4. Амосов Иннокентий Петрович, 28 с., олонхоһут, ырыаһыт,
5. Гуляев Иннокентий Дьөгүөрэбис, 27 с. ырыаһыт, дьадангы, колхуостаах.
6. Горохов Петр Федорович, 50 с., ырыаһыт, дьадангы, колхуостаах.

7. Ньымсаанап Павел Семенович 11, 45 с. олонхохут, дьадангы, колхуостаах.

8. Горохов Дмитрий Дмитриевич. 32, ырыаһыт, дьадангы, колхуостаах.

9. Гуляев Дмитрий Христофорович, 38 с. олонхохут, ырыаһыт, дьадангы, колхуостаах

10. Горохов Дмитрий Дмитриевич, 50 сс., олонхохут, орто, колхуостаах.

Хос быһаары: Маннайгы испиһэги А.А. Саввин бэйэтэ онгорбут быһыылаах. Кини хайдах суруйбутунан киллэрдит. Онтон нэһилиэктэринэн испиһэги сэбиэт үлэһиттэрэ А.А. Саввин соруудабынан таблица быһыытын онгорбуттар. Ол таблицааттан испиһэк быһыытын киллэрдит. Олонхохуттар ааттарын таблицаба хайдах киирбитинэн соробун нууччалыы, соробун сахалыы суруллубутунан киллэрдит.

4 № сыһыары

Дьаангы улууһун олонхохуттара уонна кинилэр репертуардара

Аммосов Афанасий Васильевич-Атаһынньа, Адыччинский нэһилиэгэ.

Аммосов Гаврил А. (190.-19..), — Элгэс нэһилиэгэ.

Аммосов Константин Христофорович (XX в.)

Бурцев Мартын Антонович — Элгэс нэһилиэгэ, Томская Д.А.-Чаайка төрөөбүт таайа. Олонхолоро: «Хаан Илбистээн бухатыыр», «Эллэй Баатыр».

Бурцева Евдокия Антоновна — Элгэс нэһилиэгэ.

Быллай — И.А. Худяков суруйуутугар ахтыллар олонхохут.

Васильев Михаил Алексеевич-Маһыырха — Суордаах нэһилиэгэ.

С.А. Старостина — Ханса санаһа.

Васильев Роман (1929 с. т.), Суордаах нэһилиэгэ.

Горохов Ариан Николаевич — Элгэс нэһилиэгэ. Е.Р. Горохов-Сытыккый инитэ.

Горохов Василий Павлович (1911 -...), Остуолба нэһилиэгэ, П.П. Горохов уола.

Горохов Егор Романович-Сытыкай (1872—194..), — Элгэс нэһилиэгэ. Олонхолоро: «Аргыһахтаан обонньор» (А.А. Саввин суруйбута), «Ньургун Боотур», «Кулун Куллуустур».

Горохов Дмитрий Дмитриевич (1890—19..), Остуолба нэһилиэгэ.

Горохов Иннокентий Тимофеевич-Адырын — Аллараа Бытантай нэһилиэгэ (билигин Кустуур, Эбээн-Бытантай улууһа).

Горохов Николай Федорович-Кулуба (отец Горохова П.Н.-Тонсогой) (1887—1958), Аллараа Бытантай нэһилиэгэ (билигин Кустуур, Эбээн-Бытантай улууһа). П.Н. Горохов-Тонсогой абата.

Горохов Михаил Николаевич-Муойа (1882—194.) — Элгэс нэһилиэгэ. Олонхолоро: «Бастаан төрөөбүт Баһымны бухатыыр», «Баай киһи обото Бардам Баатыр, туруу киһи обото Турум Баатыр», «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» (1945 с. Т.Т. Данилов суруйбута), «Сизэр улаан аттаах Эйгэли-Тэй-

гэли бухатыыр уонна сур улаан аттаах Суорба бухатыыр» (1940 сс. А.А. Саввин суруйбута), «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соготох», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургун», «Аргыһыахтаан оҕонньор».

Горохов П. А., Дулбалаах нэһилиэгэ.

Горохов Павел Петрович-Кууһума (1879—19..), — Остуолба нэһилиэгэ.

Горохов Петр Николаевич-Кылчаахы (брат Горохова М. Н.), Элгэс нэһилиэгэ (М. Н. Горохов — Муойа бииргэ төрөөбүт инитэ).

Горохов Петр Николаевич-Тонҕоҕой (1915 — ...) — Элгэс нэһилиэгэ.

Горохов Петр Федорович (1890—19..), — Остуолба нэһилиэгэ.

Горохов Федор Егорович-Бурбас — Аллараа Бытантай нэһилиэгэ (билигин Кустуур, Эбээн-Бытантай улууһа).

Гуляев Дмитрий Христофорович (1902—19..), — Остуолба нэһилиэгэ.

Другин Дмитрий Николаевич (192. — 199.), Дулбалаах нэһилиэгэ.

Ефимов Болодьюмаар-Көбөх — Аллараа Бытантай нэһилиэгэ.

Жирков Роман Андреевич-Түллэ (1872—1966), — Эңэ нэһилиэгэ.

Какаарым Өлөксөөндүрэ — Остуолба нэһилиэгэ.

Куоркуур Мэхээлэ — Боронук нэһилиэгэ.

Кычкин А. А. (XX в.)

Лөкөрөҥ Ньукулай — Адыаччы нэһилиэгэ.

Мандаров Гаврил Васильевич-Ньамах — Элгэс нэһилиэгэ.

Мигалкин Гаврил Алексеевич — Сартан нэһилиэгэ.

Нууһа Маарыйата — Адыаччы нэһилиэгэ.

Покатилов Михаил Иннокентьевич — Сартан нэһилиэгэ.

Попов Константин Алексеевич (1917—19..) — Аллараа Бытантай нэһилиэгэ (билигин Кустуур, Эбээн Бытантай).

Потапов Афанасий Саввич-Кылгас Атах (1869—19..) — Табалаах нэһилиэгэ.

Потапов Иван Яковлевич — Борулаахский нэһилиэгэ.

Потапов Иннокентий Николаевич — Куба Ньукулай Уола — Элгэс нэһилиэгэ.

Слепцов Гаврил Иннокентьевич-Хаһаах (1902—1971) — Сартан нэһилиэгэ.

Слепцов Гаврил Михайлович (1862—19..) — Адыаччы нэһилиэгэ.

Слепцов Гаврил Николаевич-Уйгурданов — Сартан нэһилиэгэ.

Слепцов Илья Николаевич-Чараастыйа Уола — Элгэс нэһилиэгэ.

Слепцов Николай Николаевич — Чалымыан Уола (1931 с. т..) — Сартан нэһилиэгэ.

Слепцов Николай Р. (1910—19..) — Остуолба нэһилиэгэ.

Слепцов Роман Семенович (1896—1978) — Эңэ нэһилиэгэ.

Слепцов Федор Петрович (1886—19..) — Остуолба нэһилиэгэ.

Слепцова Мария Николаевна-Кустуй Маарыйа — Барылас.

Соловьев Афанасий Афанасьевич (1905—1982) — Оһохтоох.

Соловьев Иван Афанасьевич (1896—1973) — Оһохтоох.

Соловьев Иннокентий Федорович (1921—1995) — Эңэ нэһилиэгэ.

М.А. Соловьева уола.

Соловьев Михаил Николаевич — Эңэ нэһилиэгэ. Олонхото: «Ынах уола Ыналыса бухатыыр»

-
- Соловьев Петр Афанасьевич** (1897—1995) — Охохтоох.
- Соловьев С. Н.** (XX в.) — Энэ нэһилиэгэ.
- Соловьева Марфа Афанасьевна** — Охохтоох
- Старостин Семен Алексеевич-Нагса** — Суордаах нэһилиэгэ.
- Стручков Дмитрий Тимофеевич-Долгун**, Табалахский наслег
- Стручков Николай Андреевич-Ньахалла** (1878—19..) — Табалаах нэһилиэгэ.
- Стручков Николай Андреевич** — Табалаах нэһилиэгэ. Н.А. Стручков-Ньахалла инитэ.
- Сурдургуур Охонооһой** — Сарган нэһилиэгэ.
- Томский Афанасий Николаевич** (1917—2002) — Энэ нэһилиэгэ (Охохтоох уч.). Олонхолоро: «Эрбэх үрдүгэр иккитэ эргийбит эрэйдээх-муннаах Эриэдэ Бэргэн», «Сир харысталлаах обото силэ хара тыа сингэнэн-сиэлэн түһэн иһэрин курдук сиэр дыабыл аттаах, сири-халлааны сиксигинэн тырар сиһиктээх эрбэйдээх Сирдыт Баатыр», «Тобус халлаан тутуһар дьураатыгар, сэтгэ халлаан ситиэлэнэр дьирбиитигэр турбутунан төрүөбүт дьоллоох ыйаара сүүрүк турабас аттаах күн харысталлаах обото күүстээх-уохтаах Күн Туоллан бухатыр, «Тиити төбөтүгэр тиэрдэ тэбэр бадахтаах турабас аттаах Дьулуруйар Ньургун Боотур».
- Томская Дария Андреевна-Чаайка** (1913—2008) — Энэ нэһилиэгэ: Олонхолоро: «Омуннаайы бухатыр», «Хаан Илбистээн» (В. В. Илларионов магнитофонна устубута), «Көмүс Мөкүлүкээн ошоньор, Элгээн Ийэхсит эмээхсин» (В. В. Илларионов магнитофонна устубута), «Элэй Баатыр», «Ньургун Боотур». «Кулун Куллуһуур» (С.Д. Мухоплева видеоба уһултарбыта), «Эрбэбэр Эрчимнээх Элитэр Бэргэн» (В. В. Илларионов магнитофонна устубута), «Айаанай Бэргэн» (радиофондатыгар уурулла сытар), «Үчүгэй Үөдьүгүэйэн, Куһаҕан Ходьугур (В. С. Никифорова, В. Жуков магнитофонна устубуттара, В. В. Илларионов көбүлээһининэн туспа кинигэнэн сахалыы-нууччалыы тылларынан бэчээттэммитэ), «Сандалы Бэргэн».
- Томский Дмитрий Николаевич** (1920—2011) — Энэ нэһилиэгэ. Олонхото «Мүлдү Бөбө». В. П. Стручков видеоба устубута..
- Томский Терентий Осипович** (18.. — 193.), — Энэ нэһилиэгэ, Охохтоох уч.
- Томская Александра Иннокентьевна-Мөмөр** — Элгэс нэһилиэгэ.
- Цыпандин Николай Семенович-Чуурка Уус** (1854—19..), Адыаччы нэһилиэгэ.
- Чириков Егор Федорович-Куобах** (1884—19..) — Адыаччы нэһилиэгэ.
- Чириков Петр Петрович-Эмиллэ** — Табалаах нэһилиэгэ.
- Ырыа Чэкэт Тур** (XVIII в.) — Верхоянскэй Уокурук. И. А. Худяков ахтан ааспыт олонхотута.
- Эверстов Иннокентий-Омук Лэгиэнтэй** — Табалаах нэһилиэгэ.
- Эверстов Х. И.** (XX в.) — Табалаах нэһилиэгэ. «Үрүг Уолантай» олонхотун В. В. Илларионов суруйбута.
- Юшанов Степан Михайлович** (1895—19..) — Дулбалаах нэһилиэгэ.
- Юшанов Павел Семенович-Ньымалды** (1895—19..) — Остуолба нэһилиэгэ.

Дьаангы улууһун олонхолооро

1. Урааныкаан оҕонньор
2. Аргыһыккаан оҕонньор
3. Нэх-Нэх Нэкэликээн оҕонньор
4. Оҕонньордоох эмээхсин
5. Көмүс Мөкүлүкээн оҕонньор, Элгээн Ийэйэхсит эмээхсин
6. Дьулуруйар Ньургун Боотур
7. Кулун Куллустуур
8. Хаан Дьаргыстай: Үрүн Уолан, Күүстээх киһи Көнчө Бөбө, Хаан Дьаргыстай
9. Бэрт Хара
10. Үрүн Уолан
11. Үрүн Айыы тойон уола Үрүн Уолантай
12. Үүт манган аттаах Өккөстөөн оҕонньор уола Үрүн Уолан
13. Мүлүрүүннээх Бөбө
14. Мүлдү Бөбө
15. Күүстээх Күннэйэ Бөбө
16. Аллаах хара аттаах Албас Туйгун
17. Бастаан төрөөбүт Баһымныы Баатыр, ортокулаан төрөөбүт Омуннаайы бухатыыр, кэнникилээн төрөөбүт Кэдэргэх бухатыыр
18. Баай киһи оҕото Бардам Баатыр, тутук киһи оҕото Турука Баатыр
19. Эр Соботох Элэй Баатыр
20. Күн Эрили Баатыр
21. Күө Дьэргэстэй аттаах Күн Эрили бухатыыр
22. Эрбэбэр Эрчимнээх Элитэр Бэргэн
23. Хаан тараҕас аттаах Кулаҕадыя Бэргэн
24. Саһыл улаан аттаах Сандалы Бэргэн
25. Дөлөкүрдээн бухатыыр
26. Омуннаайы бухатыыр
27. Эйгэли-Тэйгэли бухатыыр
28. Хаан Илбистээн бухатыыр
29. Күүстээх-уохтаах Күн Дуолан бухатыыр
30. Күн Күһэнсэ бухатыыр
31. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр
32. Кыыс Кыскыйдаан бухатыыр
33. Дүлүн хара аттаах Түөнэстиги бухатыыр
34. Буур тайах аттаах Буура Дохсун бухатыыр
35. Төлөн хара аттаах Төлөн Буурай бухатыыр
36. Сур Дьабыл аттаах Суорба Дохсун бухатыыр
37. Куоҕай манган аттаах Хоруодал Дохсун бухатыыр
38. Айыы Дьурабастай бухатыыр
39. Аан дайдыга кыайтарбатах Айыы Күннэй бухатыыр
1. Айыы Аргыстай

-
2. Уолан Хаан
 3. Айыы Күннэй
 40. Сир саба сэлээпэлээх, халлаан саба халпахтаах Тимир Лиһирдээн бухатыыр
 41. Салбырбастаах-саадахтаах Сарын Ньургустай бухатыыр
 42. Улуу кыыл уолугун түүтэ угунньалаах Уоруку-Суоруку удабан
 43. Халлаан Хаадыт Мохсоболо
 44. Эрэйдээх-Буруйдаах Эр соботох
 45. Кытыгырас Барааччын.

Хос быһаары: И. И. Стручкова «Дьяаны олонхоһуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгэстэрэ» кинигэттэн ылылынна.

ИЙИНЭЭБИТЭ

<i>Илларионов В. В., Илларионова Т. В.</i> Дъаангы олонхоһута	
М. Н. Горохов-Муойа уонна кини олонхолоро.....	5
Кыыдааннаах тыллаах Кыскыл улаан аттаах Кыыс Бухатыыр	22
Комментарийдар. Быһаарыы сурук.....	183
Тыллар быһаарыылара	185
Персонажтар анал ааттарын ыйынныга	191
Сир-дойду аатын ыйынныга.....	192
Олонхо кылгас ис хоһооно	193
Туһаныллыбыт литература.....	196
Кылгатыылар	198
Сыһарыылар	
1 № сыһарыы. Бэчээккэ тахсыбыт Дъаангы улууһун олонхолоро	199
2 № сыһарыы. ГЧ уо ААХНП Институтун рукописнай фондатыгар харалла сытар олонхолор испииһэктэрэ.....	200
3 № сыһарыы. Учет сказителей и певцов Верхоянского улуса (материалы А. А. Саввин, 1940 г.).....	201
4 № сыһарыы. Дъаангы олохоһуттара уонна кинилэр репертуардара.....	202
5 № сыһарыы. Дъаангы улууһун олонхолоро.....	205

Научно-популярное издание

Серия «Богатыри саха»

Горохов Михаил Николаевич

КЫЫДААННААХ КЫЫС БУХАТЫЫР

Олонхо

Том 17

Составители: **Илларионов** Василий Васильевич,
Илларионова Туяра Васильевна, **Данилова** Анна Николаевна

Национальное книжное издательство «Бичик»
Республики Саха (Якутия) им. С.А. Новгородова. 2016

На якутском языке

Научнай-популярнай таһаарыы

«Саха боотурдара» серия

Горохов Михаил Николаевич

КЫЫДААННААХ КЫЫС БУХАТЫЫР

Олонхо

17 том

Хомууйан он'ордулар: **Илларионов** Василий Васильевич,
Илларионова Туяра Васильевна, **Данилова** Анна Николаевна

Эрдээксийэ сэбиэдиссэйэ *Л. Н. Иванова*

Эрдээктэр *В. П. Иванов*

Ойуу-бичик эрдээктэрэ *Н. А. Харитонов*

Техническэй эрдээктэр *С. Н. Делахова*

Көмпүүтэргэ танна *М. Н. Кардашевская*

22.04.2016 с. бэчээккэ илии баттанна. Киэбэ-кээмэйэ 60×90 1/16.
13,0 + 0,5 усул. бэч. лиис. 13,19 учуот.-изд. лиис. Ахсаана 1000 экз.
Сакаас №-рэ 341. Сакааһынан тахсар

Саха Өрөспүүбүлүкэтин С.А. Новгородов аатынан «Бичик» национальнай кинигэ кыһата
677000, Дьокуускай к., Курашов уул., 30/1. Төл. 42-20-26, 34-30-98, 89142702067, 500-156
Интэриниэт аад.: www.bichik.ru. E-mail: book@bichik.ru

Отпечатано в соответствии с предоставленными материалами
в ООО «ИПК Парето-Принт», 170546, Тверская область,
Промышленная зона Боровлево-1, комплекс №3А,
www.pareto-print.ru

ISBN 978-5-7696-4964-6

9 785769 649646